

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ԹԻՎ 1

HISTORY AND POLITICS

ACADEMIC JOURNAL

№1

ԵՐԵՎԱՆ 2018

Գլխավոր խմբագիր՝ Աշոտ Ներսիսյան

Խմբագրական խորհուրդ

Աննա Ասատրյան, Աշոտ Ենգոյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն
Սահակյան, Բագրատ Էսդուկյան (Թուրքիա, Ստամբուլ),
Գրիգոր Ասատրյան, Եզնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսյան,
Էդիկ Մինասյան, Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ, Բոստոն),
Համլետ Գևորգյան, Հովսեփ Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Վալերի Թունյան, Ռաֆիկ Նահապետյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ԽՈՍՔ ԲԱՐԻ ԵՐԹԻ

«Զորավար Մեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ որոշմամբ ընթերցողի դատին է ներկայացվում մի նոր գիտական հանդես՝ «Պատմություն և քաղաքականություն» փոքր ինչ արտառոց վերտառությամբ: Արտառոց այն պատճառով, որ արտաքուստ կարող է այն տպավորությունը ստեղծվել, թե ի՞նչ նոր բան այն պետք է պարունակի և նաև՝ չէ՞ որ պատմությունն ինքնին քաղաքական գիտություն է և նրա գլխավոր բաղկացուցիչը քաղաքական դեպքերն են, որն ինքնին նշանակում է, որ կարող էր այս երկու եզրույթներից բաղկացած չլինել հանդեսի խորագիրը: Բայց դա պատահական չի արված, որովհետև նրա գլխավոր նպատակը պատմաքաղաքական իրադարձությունների մատուցումն է՝ արդի հայ քաղաքական մտքի արդյունավետությանը ծառայելու միտումով և այն պատմագիտական հայեցակետերի մերժումը, որոնց անհրաժեշտությունը մեր ժողովրդի, մեր պետական և ոչ պետական քաղաքական մտքի կուռ և ամբողջական դարձներու տեսանկյունից վաղուց սպառել են իրենց: Քաղաքականությունը լայն և խորը հասկացողություն է, որը մարտավարությունն ու ռազմավարությունն է ոչ միայն քաղաքական պայքարի, այլև՝ տնտեսական, մշակութային, իրավական ուղղությունների զարգացման: Այսինքն՝ սրանք նույնպես ունեն իրենց զարգացման քաղաքականությունը, որոնցից յուրաքանչյուրի ճիշտ ընտրությունն ուղիղ համեմատական է մնացյալների ճիշտ ընթացքին: Ուստի և, հանդեսի նպատակը ոչ միայն պատմաքաղաքական իրադարձությունների մատուցումն ու վերլուծությունն է, այլև այն քաղաքականությունների, որոնք պատմական տարբեր ժամանակներում որդեգրվել են՝ ունենալով առավել կամ պակաս արդյունավետություն: Կարևոր է համարվում նաև պատմության և քաղաքականության իմաստասիրական ընկալումը: Իմաստավորել պատմությունը կամ քաղաքականությունը նշանակում է՝ փնտրել և գտնել այն տրամաբանությունը, որը բնորոշ է դրանց ընթացքին: Ընդ որում, զարգացման գործընթացներում

տրամաբանության բացակայությունների առկայության բացահայտումները նույնպես պահանջում է իմաստասիրական մոտեցում: Պատմության և քաղաքականության զարգացման նկատմամբ իմաստասիրական մոտեցման կիրառումը հանգեցնում է ապաքաղաքական պատմագիտության ստեղծմանը, նույն մոտեցման մշակութային ոլորտի վրա տարածումը նպաստում է դրա մեջ արտաքին միջամտության չափերի ճշգրտմանը, որը շատ կարևոր է ազգային ինքնությունը պահելու տեսանկյունից: Նույնը կարելի տարածել նաև այլ ոլորտների վրա: Ընդհանրացումը մեկն է՝ հանդեսի նպատակն է պատմադաքական, մշակութային, տնտեսական և այլ իրադարձությունների իմաստասիրական վերլուծություններով ամեն կերպ փորձել վեր հանել այն ուղին դրանցից յուրաքանչյուրում, որ բերել է ամուր պետականության, ազգային կուռ կամքի և համախմբման, այլ խոսքով՝ հաղթանակների: Եվ վերջապես, հանդեսի խմբագրական խորհուրդն իր ողջ ջանքերն ի մի է բերելու՝ ընդհանրության հասցնելու համար այն պարզ ճշմարտությունը, որ ամուր պետականության առկայությունն է ազգերի զարգացման հիմքը և որ ուժն ու հզորությունը կարող են իշխել նաև փոքրիկ պետություններում, եթե դրանց քաղաքական գաղափարախոսության հիմքում ընդգրկված են կամքը և խելքը: Այդ մասին են վկայում հայոց բազմադարյան պատմության բավական շատ դրվագներ, որոնք նորովի են վեր հանվելու:

Մնում է հանդեսին մաղթել հաջող երթ՝ տարաբնույթ գաղափարախոսությունների էքսպանսիայի առաջ գտնվող գիտական մտքի դժվարին ճանպարհով:

Աշոտ Ներսիսյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
«Պատմություն և Քաղաքականություն» հանդեսի գլխավոր խմբագիր,
«Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն» ՀԿ
նախագահ

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՔՆՄԱՆ ԻՍՐԱՅԵԼ ՕՐՈՒ ՀԱՅԵՑԱԿԵՏՆ ԸՍՏ «ՊՖԱԼՅԱՆ ԾՐԱԳՐԻ» ԱՇՈՏ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հոդվածում քննության են ենթարկվում Իսրայել Օրու հայաստանի ազատագրման ձգտումները՝ նրա գործունեության առաջին շրջանում, երբ նա հայերի ազատագրության հույսը կապում էր Եվրոպական տերությունների հետ: Փաստերի համադրական քննությամբ այնտեղ փորձ է արված ապացուցելու, որ Իսրայել Օրու «Պֆալցյան ծրագիրը» ամբողջությամբ հետևանք էր քաղաքական ռոմանտիզմի, երբ նա ցանկալին շփոթում էր իրականի հետ: Այնտեղ համկոդմանիորեն վեր են հանված նրա ծրագրի ձախողման պատճառները, ինչպես նաև Իսրայել Օրու քաղաքական հայեցակետը Հայաստանի ազատագրման վերաբերյալ:

Բանալի բառեր – Իսրայել Օրի, քաղաքական միտք, հայեցակետ, Արևելյան Հայաստան, ազատագրում, քաղաքական հաշվարկ, քաղաքական ռոմանտիզմ, քրիստոնյա երկրներ, օգնություն, քաղաքական շահ, Ավստրիայի կայսր, Տոսկանայի դուքս, Պֆալցի կուրֆյուրստ, Ռուսաստանի ցար, «Պֆալցյան ծրագիր»

Իսրայել Օրու կյանքի ու գործունեության մասին բազմաթիվ հրապարակումներ են եղել և թվում է թե այդ առումներով գիտական նոր ասելիք չի մնացել: Բայց կարծում ենք, որ այնքան էլ այդպես չի, որովհետև կարևորագույն խնդիր է մնում արդյունավետության տեսանկյունից նրա քաղաքական նպատակադրումների վեր հանելը, դրանցում ռոմանտիզմի ու իրականի տարանջատումը և մատնանշումն այն նորի, որն առկա էր նրա քաղաքական մտածողության մեջ: Հենց սկզբից ցանկանում ենք շեշտել, որ մեր կարծիքով այնքան էլ ճիշտ չէ Օրուն ներկայացնել որպես հայ ազգային-ազատագրական շարժման

գործիչ, ինչպես արվել է հաճախ, այլ՝ հայ քաղաքական մտքի ներկայացուցիչ, քանի որ նրա գործունեության շրջանում ոչ մի ազատագրական շարժում էլ չի եղել: Նա չի հանդիսացել ո՛չ ազատագրական շարժման առաջնորդ և ո՛չ էլ կազմակերպիչ, այլ՝ հայ քաղաքական-դիվանագիտական մտքի կրող, որը ծրագիր է մշակել Հայաստանի ազատագրության համար և այդ ծրագիրը պատմական քննություն չի բռնել:

Իսրայել Օրու քաղաքական գործունեությունն սկսվել է նախ Եվրոպայում, ուր նա անցել էր Հ. Ջուլայեցու մահից հետո (1680թ.): Վերջինիս պատվիրականության անդամներից Սիսիանի Մելիք Իսրայելը, որը սերում էր Պոռշյան իշխանական տոհմից, Հայաստան վերադառնալուց առաջ որդուն այնտեղ էր ուղարկել՝ կրթություն ստանալու նպատակով: Սակայն, դեպքերի բերումով Օրին ոչ թե կրթություն է ստանում, այլ՝ դեգերում է նախ՝ Վենետիկում (1680-83թթ.), ապա՝ Ֆրանսիայում: Նա մասնակցում է XVII դարի 90-ական թթ. տեղի ունեցած անգլո-ֆրանսիական պատերազմին՝ ֆրանսիացիների կողմից, որի ընթացքում գերվում է անգլիացիներից (1695թ.), բայց պատերազմի ավարտին ազատ է արձակվում: Ապա ծառայելով ֆրանսիական բանակում՝ նա ձեռք է բերում ռազմական գիտելիքներ, ստանում է սպայի աստիճան:

Պատերազմի ավարտից հետո (1695թ.) նա անցնում է Հռենոսյան Պֆալց, որի կենտրոն Դյուսելդորֆ քաղաքում ծառայության է անցնում կուրֆյուրստ Հովհան Վիլհելմի մոտ, նշանակվելով Հայդելբերգ և Մանհայմ քաղաքի մատակարարման կոմիսար: Ահա այստեղ է, որ նա սկսում է ձեռնամուխ լինել Հայաստանի ազատագրության իր ծրագրերի իրականացման: Որո՞նք էին այդ ծրագրերի առաջ գալու քաղաքական նախադրյալները:

Դեռևս Օրու Եվրոպա մուտք գործելու օրերին Թուրքիան պատերազմի մեջ էր Ավստրիայի և Եվրոպական այլ տերությունների հետ: Օսմանյան բանակը մեծ վեզիր Կարա Մուստաֆա Քյոփրյուլյուի (1676-1683) շնորհիվ կարողանում է բարձրացնել իր

մարտունակությունը և ճնշել խռովությունները Փոքր Ասիայում և Սիրիայում¹: Այնուհետև այն հասավ մինչև Վիեննա «և պաշարման ենթարկեց Հաբսբուրգների այդ ոստանը»²: Մակայն, Լեհաստանի թագավոր Յան Սոբեսկին Վիեննայի պարիսպների տակ ջախջախիչ պարտության մատնեց թուրքերին: Չի սխալվում Լեոն, գրելով, որ «Այդ պարտությունն ահագին տպավորություն թողեց: Եվրոպայում երեք պետությունների դաշնակցությունը (Ավստրիա, Լեհաստան և Վենետիկ) պաշտպանական դիրքից դուրս գալով³ դիմեց հարձակողական գործողությունների»³:

Դաշնության միանալու առաջարկ եղավ նաև Ռուսաստանին, ուր Ավստրիան մի դեսպանություն առաքեց Բրյուսերգի գլխավորությամբ: Վերջինս Մոսկվայում արտասանած իր ճառում մասնավորապես նշում է, որ «Ամբողջ Հունաստանը և Ասիան սպասում են Ձեզ ... Սառցակույտն արդեն ճեղքվել է: Առյուծն արդեն պատրաստվում է արծիվների կերակուր դառնալ...: Ամբողջ Հունաստանը և Ասիան սպասում են ձեզ ...»⁴:

Եվ ահա Ռուսաստանը նույնպես միանում է դաշնությանը, որը հայտնի է որպես «Սրբազան լիգա»: Քաղաքական և ռազմական իրադարձությունների այս ընթացքը հույսեր արթնացրեց թուրքահպատակ քրիստոնյաների մոտ, որոնց նաև իրենց կողմը գրավելու հույսով խոստումներ էին տալիս հիշյալ տերությունները:

«Սրբազան լիգայում» պակաս դերակատարություն չունեին և Հովհան Վիլհելմը, որի հետ բանակցություններից էլ սկսում է իր քաղաքական գործունեությունն Իսրայել Օրին՝ հանուն հայ ժողովրդի ազատագրության: Պֆալցը ևս մասնակցում էր ընդդեմ Թուրքիայի մղված պատերազմին:

Իսրայել Օրին Հովհան Վիլհելմին տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի մասին, մանրամասներ հաղորդում Հ.

¹ Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների միջին դարերի պատմություն, Երևան, 1973, էջ 33:

² Լեո, Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, Երևան, 1973, էջ 33:

³ Նույն տեղում:

Ջուդայեցու գումարած Էջմիածնի ժողովի և նրա ձախողված առաքելության մասին՝ ջանք ու եռանդ չխնայելով ձեռք բերելու համար նրա շահագրգռությունը հայության ազատագրության գործում:

Օրին կուրֆյուրստին «ներշնչում է այն միտքը, որ իրենց ազատագրության համար Իրանի և Թուրքիայի դեմ պայքարող Հայաստանն ու Վրաստանը բնական պատվար ու դաշնակից են Թուրքիայի դեմ պատերազմող եվրոպական պետություններին և **ռազմական ոչ մեծ օժանդակությամբ դժվար չի լինի կորզել Հայաստանը՝ իր օրհասն պարող Իրանի ճանկերից և կուրֆյուրստին բազմեցնել հայոց գահին:** Օրին կարողացավ հավաստել, թե իր ազատությունը երազող հայ ժողովուրդը պատրաստ է նետվելու **կաթողիկ եկեղեցու գիրկը**»⁵: (Ընդգծումը մերն է - Ա. Ն.)

Հատկապես մեր ընդգծած պարբերությունից հետևյալ եզրակացություններին ես հանգում.

Առաջին. Փաստորեն Օրին ծրագրել է Արևելյան և ոչ թե Արևմտյան Հայաստանի ազատագրությունը, որը նշանակում էր վերոհիշյալ տերությունների պատերազմ Իրանի հետ: Իսկ այս պետություններին արդյո՞ք դա ձեռնտու էր: Կարծում ենք, որ ոչ:

Երկրորդ. Իսրայել Օրին նույնպես իր նախորդների նման կաթողիկ եկեղեցուն միանալու երաշխիք էր տալիս, որի հիմքերը նրան ոչ ոք չէր տվել՝ ո՛չ հայոց կաթողիկոսը և ո՛չ էլ հայ ժողովուրդը, որը նրա մասին չէր էլ լսել:

«Գերմանական սրբազան կայսրության» երկրները Ավստրիայի գլխավորությամբ ամեննին էլ հակված չէին կարող լինել Իրանի դեմ պատերազմ սկսելուն, բայց նրանց ձեռնտու էր Թուրքիայի թիկունքում անկախ պետականությունների ստեղծումը: Այս առումով նրանք ավելի շատ ցանկանում էին տեսնել հայ և վրաց ժողովուրդների ապստամբությունը, քան թե ցանկանում էին իրենք պատերազմ սկսել՝ որպես ազատարարներ: Թերևս սրանով պետք է բացատրել

⁴ Նույն տեղում, էջ 33:

⁵ Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ԳԱ հևատ, հIV, էջ 120:

այն հանգամանքը, որ Վիլիելմը Օրիին առաքում է Հայաստան՝ ճշտելու տեղի և Վրաստանի ղեկավար ուժերի տրամադրությունները: Հովհան Վիլիելմի վրաց Գեորգի XI թագավորին, Էջմիածնի և Գանձասարի կաթողիկոսներին, վրաց իշխաններին և հայ մելիքներին Օրու տեղեկության վրա գրած նամակները վկայում են այն մասին, որ նա այնքան էլ տեղյակ չի եղել Անդրկովկասում տեղի ունեցած իրադարձություններից: Ինչպես նկատել է Աշ. Հովհաննիսյանը՝ «Գրությունները ուղղված էին այնպիսի հասցեներով, որոնք անկարող էին դարձնում հանձնումը: Աղվանից կամ Գանձասարի Փիլիպոս կաթողիկոսը, որին, մելիքների ասելով ուղղված էր գրություններից մեկը, անգոյ դեմք է: Օրիի ժամանակ այդ անունով կաթողիկոս չէր եղել ու չկար ոչ Գանձասարում, ոչ այլուր: Ինչ վերաբերվում է Էջմիածնի Եղիազար կաթողիկոսին, որին ուղղված էր կուրֆյուրստի նամակը գրվելու պահին նրա մահից անցած էր արդեն յոթ տարի: Հայրենիքից կտրված Օրին անտեղյակ էր մնացել այդ փաստին և չէր լսել տակավին նրա հաջորդի՝ Նահապետ կաթողիկոսի անունը: Ոչ միայն պատմական, այլև կենդանի մարդ էր վրաց «մեծ իշխան» Գուրգեն խանը, որին հասցեագրված էր կուրֆյուրստի երրորդ նամակը: Սակայն, արդեն 1696 թվականին, վրաց ապստամբությունը ճնշվելուց հետո, նա հնազանդվել էր իրանշահին, ընդունել մահմեդականություն և մեկնել Սպահան, ուր մայրաքաղաքի զորահրամանատարի պաշտոն էր վարում, հավատարիմ ծառայությամբ կտրելով ամեն մի կապ խռովալից իր անցյալի հետ»⁶:

Աշ. Հովհաննիսյանի ընդհանրացումն հետևյալն է՝ «Օրիի քաղաքական տարեցույցը ըստ ամենայնի ետ էր մնացել Հայաստանի և Անդրկովկասի կենդանի իրականությունից»⁷:

Ձերձ մնալով փաստաբանի դերի հավակնությունից ցանկանում ենք շեշտել, որ Օրին չի գործել Անդրկովկասյան իրավիճակի ռեալ վերլուծության արդյունքում, որը նշանակում է, որ լուրջ հաշվեկշռի չի

⁶ Հովհաննիսյան Աշ., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 11, էջ 283:

⁷ Նույն տեղում, էջ 283-284:

ենթարկել հայ և վրաց ժողովուրդների ապստամբության հնարավորությունը:

Օրինակ, Գեորգի XI-ին գրած նամակում Հովհան Վիլհելմը խնդրում է հավաստել Օրիի հաղորդածն այն մասին, թե արդյոք «Մեծ Հայաստանում» քրիստոնյաները «անօրենների համեմատ կազմում են մեծամասնություն և վերջիններս չունեն այդ երկրում ամուր ռազմակայաններ, քրիստոնյաներից չի պակասում ռազմական ոգին ու հարկավոր է միայն Եվրոպայի կողմից մի փոքր օգնություն, որպեսզի նրանք ի վիճակի լինեն թոթափելու ստրկությունը: Նա Գեորգիից խնդրում է իրեն տրամադրել ավելի մանրամասն տեղեկանք, որպեսզի ինքը իր խնամի և արյունակից գերմանական կայսրի հետ կարողանա անել ինչ հնարավոր է՝ բարի այդ գործեն ընդառաջ գնալու համար»⁸:

Օրին նամակներն առած՝ 1899թ. սկզբներին գալիս է Հայաստան:

Զերծ մնալով այն մանրամասներից, մենք պարզապես կվերլուծենք այն քաղաքական մոտեցումները, որոնք ունեցել են Օրին և հայ մելիքները և որոնք դրսևորվել են նրա Պֆալցյան ծրագրում:

Օրին Հայաստան է հասնում գարնանը: Նա նախ՝ այցելում է Էջմիածին, ուր ապրիլի 4-ին հանդիպում է ունենում կաթողիկոս Նահապետ Եղեսացու (1691-1705) հետ, որը նրան անբարյացակամ վերաբերմունք է ցույց տալիս: Պատճառն ըստ Լևոյի, որը իր տեսակետը հիմնավորում է մելիքների վկայություններով, այն էր, որ նա նվիրված էր պարսիկներին⁹:

Գրեթե նույն կարծիքին է նաև Ա2. Հովհաննիսյանը, որը գրում է՝ «Նա (Օրին – Ա. Ն..) հասկացավ, որ եթե հայերի ազատագրումը պիտի գլուխ բերեր ազգի կաթոլիկացման գնով՝ ապարդյուն կլինի խոսք բացել այդ մասին Էջմիածնում, ուր կաթոլիկասիրության կասկածն անգամ բավական էր իշխող կաթողիկոսին գահընկեց

⁸ Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, С.-Петербург, 1898, N 11, տես էջ 44-56:

⁹ Տե՛ս ԼԵՆ, Երկերի ժողովածու, երրորդ հատոր, էջ 27:

անելու համար: Մյուս կողմից, նա պիտի գլխի ընկած լիներ նաև, որ հայերի դավանափոխության մասին Նահապետը չէր կարող խոսք բացել Պֆացի կուրֆյուրստի հանձնակատարի հետ թեկուզ հենց իրանական կառավարության երկյուղից, որի .. նա վերահաստատված էր իր աթոռի վրա»¹⁰:

Համոզվելով, որ Էջմիածնում անելիք չունի՝ Օրին մեկնում է Սիսիան, որի Անգեղակոթ գյուղում, տեղի Մելիք Սաֆրազի ապարանքում, ապրիլի 9-ին գումարվում է Անգեղակոթի հայտնի ժողովը: Քննարկման առարկան կուրֆյուրստի մելիքներին ուղղված գրությունն էր: Իսկ ի՞նչ երաշխիքներ էր ուզում կուրֆյուրստը հայ մելիքներից: Առաջին՝ հպատակություն Հռոմի պապին, այսինք՝ կաթոլիկության ընդունում, որի վերաբերյալ մելիքները հավաստիացումներ են տալիս նրան ուղղված իրենց գրության մեջ:

Երկրորդ. Գրությունն ուղղված է Հովհան Վիլհելմին, որով նրանք վերջինիս առաջարկում էին Հայաստանի թագը և թախանձագին խնդրում էին՝ արագացնել գերմանական զորքերի մուտքը Հայաստան¹¹:

Երրորդ. Մելիքները վրացիների ապստամբության խնդիրը թողնում են առկախ, այն պարզ պատճառով, որ Գեորգի XI-ը, որին ուղղված էր կուրֆյուրստի նամակը, հեռացել էր քաղաքական գործերից: Նրան գրում են, որ վրացիների հետ բանակցությունների խնդրի հետաձգման պատճառների մասին Օրին անձամբ կգեկուցի նրան:

Նրանք հավաստիացնում էին, որ իրենք շուտով բանակցությունների մեջ կմտնեն վրացիների հետ և նրանց է մասնակից կդարձնեն իրենց գործին¹²:

Անգեղակոթի ժողովը մի գրություն էր ուղղում Պետրոս I ցարին, այն պարզ պատճառով, որ առանց նրա թույլտվության անհնար կլիներ զորք մտցնել Հայաստան¹³ :

¹⁰ **Հովհաննիսյան ԱԶ.**, նշվ. աշխ. Հ II, էջ 311:

¹¹ **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 42:

¹² Նույն տեղում:

Ժողովից առաջ Սյունիքի մի քանի Մելիքներ Օրիի հետ միասին այցելում են Գանձասարը, որտեղի Փիլիպոս կաթողիկոսը ու եկեղեցականները դեմ են արտահայտվում կաթողիկոսյան առաջարկին¹⁴:

Օրին ստանալով անհրաժեշտ գրությունները, Մինաս վարդապետի ընկերակցությամբ ճանապարհ է ընկնում դեպի Եվրոպա: Հասնելով Դյուսելդորֆ (1689թ. սեպտեմբեր) Օրին մշակում է Հայաստանի ազատագրության իր առաջին ծրագիրը, որն հայտնի է «Պֆալցյան ծրագիր» անունով:

Հայ քաղաքական մտքի ընդհանրապես, և Իսրայել Օրու քաղաքական մտքի մասնավորապես, ուղղվածությունների վերաբերյալ լիարժեք պատկերացում կազմելու համար հարկ ենք համարում վերլուծել այն կարևոր վավերաթղթերը, որոնք առկա են, որպեսզի գատորոշենք իրականը ռոմանտիզմից այն ուղու մեջ, որով ընթանում էին Օրին և իր համախոհները:

Նախ, Օրիի այսպես կոչված «Պֆալցյան» ծրագրի մասին: Այդ ծրագիրը (36 կետ) ներկայացվում է նրա՝ Հովհան Վիլհելմին 1699թ. սեպտեմբերին ներկայացրած զեկուցագրի մեջ, որը գրված է ֆրանսերեն լեզվով և ամբողջությամբ ներկայացված է Էզովի ժողովածուի մեջ¹⁵:

Հենց սկզբից հարկ ենք համարում շեշտել, որ Օրին այնտեղ ներկայացնում է հայ ղեկավարների հանձնակատար, մինչդեռ իրականում նա է ամբողջ զեկուցագրում առկա հայոց ազատագրության ծրագրի հեղինակը:

Օրին խնդրում է կայսրընտրիչ իշխանին, որ նախ և առաջ ինքը զանցն առնի գործը: Ապա, փաստորեն նրա միջնորդությունն է աղերսում Հռոմի պապին գործում ներգրավելու համար՝ 3-րդ կետով նա Հովհան Վիլհելմին համոզում է և խնդրում, որպեսզի վերջինս

¹³ Տե՛ս **ՁԵՄ**, նշվ. ժողովածուն, վավերաթուղթ N 6 և 7:

¹⁴ **Քյուրտեան Յ.**, Իսրայել Օրի, Վենետիկ, 1960, էջ 35:

¹⁵ Տե՛ս **ՁԵՄ**, c. 28-44.

Տոսկանայի մեծ Դքսին եռյակ դաշինքին մաս կազմելու խնդրում ևս համոզի:

Հետքրքիր է 4-րդ կետի հետևյալ ձևակերպումը. «Երբ ձեռք բերվի այս դաշնակցությունը, հարկավոր կլինի անցնելու ճանապարհ գտնել Լեհաստանի թագավորից և Մոսկովյանների մեծ դքսից, թե՛ ձեր կայսրընտրիչ բարձրության և թե՛ նորին կայսերական մեծության կողմից: Նրանք ոչ մի դժվարություն չպիտի ցույց տան, ոչ մեկը, ոչ մյուսը, նույնիսկ Մոսկովյանները հաճությամբ կկատարեն այդ, որովհետև դրանում իրենց համար շահ կա, որ ձեր բարձրությունը պիտի տեսնի հետևյալում»¹⁶:

5-րդ կետով նա կուրֆյուրտից խնդրում է տրամադրել հազար ձիավոր զորք, հազար դրագոններ, հարյուր գրենադեր, քսանհինգ թնդանոթաձիգներ, քսանհինգ ուբաձիգներ, չորս՝ վեց կալիբրի թնդանոթներ, հարյուր գնդակ, երկու մորտիր՝ 50 ուբանոց, հինգ հարյուր պատրույգավոր հրացան, նույնքան վառոդ, հարյուր դրոշակ, «որոնք ներկայացնեն մի կողմից խաչեւելությունը և մյուս կողմից՝ սուրբ Գրիգոր Լուսավորչին և պատշաճ մակագրությամբ՝ հայերեն լեզվով»: Օրին սա հետևյալ միամիտ պատճառաբանությամբ է համարում անհրաժեշտ. «Դրանով ցույց ենք տալիս, որ այս լավ ժողովուրդը միշտ հուսացել է դուրս գալ գերությունից խաչի զորությամբ և իր հովանավոր սուրբ Գրիգորի միջնորդությամբ»¹⁷:

Արդյոք խաչին ապավինելով է հայ ժողովուրդը դուրս եկել գերությունից, թե զենքին, որին դիմելու գիտակցության ավելի ուշ է եկել: Միջուցե սրանով Օրին ցանկացել է շահել քրիստոնյան տերությունների համակրանքը, բայց խաչը նրանց համար պատրվակ է եղել՝ սեփական շահին այն ծառայեցնելու դեպքում միայն:

Առնվազն տարօրինակ է Օրու՝ 6-րդ կետով ներշնչած այն հանգամանքը, որ մարդկանց և ձիերի համար ամեն տեղ դյուրին ձևով

¹⁶ Նույն տեղում, նաև՝ Լեռ, նշվ.աշխ., էջ 49:

¹⁷ Նույն տեղում:

կհոգան սնվելու միջոցներ, մանավանդ Ռուսաստանում, ուր ամեն ինչ առատ է և էժան:

7-րդ կետով Օրին Հովհան Վիլիելմին առաջարկում է Ավստրիայի կայսրին միջնորդել արշավանքի համար տրամադրելու այն երկու հազար հուսարները, որոնք իրենք տեսել էին Հունգարիայում, որոնք ըստ նրա կայսրության համար հարմար մարդիկ չէին, որովհետև գողություններ էին անում, «բայց նրանք մեզ համար կլինեն, քանի որ աշխույժ են ու ճարպիկ, ինչպես այդ նկատվել է ռենում, և քաջալերելու համար նրանց, որ մեզ լավ ծառայություն մատուցեն, նրանց թույլ կտրվի որոշ չափով ազատություն անհավատների վերաբերմամբ, որ կատարելապես համապատասխանում է նրանց ճաշակին: Եթե այս երկու հազար հուսարներին նորին մեծությունն ավելացնի հազար մարդ հեծելազոր, հազար դրագոն և այնքան հրետանի, որքան մենք խնդրել ենք ձեր կայսրնտրիչ բարձրությունից, մենք շատ գոհ պիտի լինենք»¹⁸:

Տոսկանայի դքսի (Կուզմաս III) օժանդակությունը նա թողնում է նրա և Հովհան Վիլիելմի ցանկությամբ (8-րդ կետ):

Օրիի ծրագրի 9-րդ կետը կարելի է ընկալել որպես չհիմնավորվող ցանկություն՝ պայմանավորված երկու հանգամանքով՝ ա) արշավանքի համար նախատեսված տերություններին շահագրգռելու և բ) այն համոզմունքով, որ իր ցանկություն իսկապես հնարավոր է: Ահա նրա բովանդակությունը. «Զորագնդերը պիտի հագեցվեն մեր ծախսերով, և բոլոր ծախսերը, որ նորին կայսերական մեծությունը, մոնսինյոր մեծ դուքսը կանեն, կվերադարձվին եռապատիկ և ավելի, որոնք պիտի առաջանան այդ գործից և որոնք գուցե տան մեկին հազար: Եթե հետագայում նորին կայսերական մեծությունը պետք զգա իր զորագնդերը վերադարձնելու մենք կվերադարձնենք նույնպես եռապատիկ կամ ավելի, ինչպես որ իրեն հաճելի կլինի»¹⁹:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 29, նաև՝ **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 50:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 29-30, նաև՝ նշվ. աշխ., էջ 50:

Հարց է առաջանում՝ այդ ի՞նչ միջոցներով պետք է հոգացվեին գորագնդերի ծախսերը, երբ հայերը հեծում էին պարսկական լծի տակ, կամ ինչպե՞ս էր հնարավոր «մեկն տասը» վերադարձնելը:

Օրին հրետանու ծախսը խոստանում է հատուցել արծաթով, միայն թե այդ պետք է աներ կուրֆյուրստը, որը դառնալու էր Հայաստանի թագավորը «ուր կա անհավատալի առատություն ամեն բանի, միայն թե այնտեղ մարդ լինի վայելելու համար»²⁰: Նա կայսրընդիչ իշխանին ոգևորում է նաև Հայաստանում գտնվող մեծ քանակությամբ պղնձի և երկաթի հանքերով, որոնք իբրև թե հայերի ձեռքում էին:

Օրին ծրագրում է արշավանքն սկսել 1700թ. մայիս ամսի վերջերին, երբ Հովհան Վիլհելմի գորագնդերը պետք է անցնեին Բոհեմիայի, Լեհաստանի, մինչև Մոսկվա, ուր նավ նստելով գետով պետք է հասնեին Աստրախան, որտեղից էլ Կասպից ծով: Այդ նավերից յուրաքանչյուրն, ըստ նրա, ընդունակ էր տանելու 1500 ձի և այդքան էլ մարդ²¹:

Եղանակի լավ լինելու դեպքում գորագնդերը երկու-երեք օրում կացնեին ծովը և կմոտենան Հայաստանի սահմանին:

Հետաքրքիր է, որ Օրին խորհուրդ է տալիս այս արշավանքի նպատակի մասին ոչինչ չասել ոչ Լեհաստանի թագավորին և ոչ էլ²² Ռուսաստանին, որովհետև դա նրանց մոտ նախանձ կառաջացնի: Հարց է առաջանում՝ այդ դեպքում ի՞նչ երաշխիք, որ այս տերությունները թույլ կտային իրենց տարածքներով արշավանքի կազմակերպումը: Արդյո՞ք հնարավոր էր, որ նրանք թույլ տային իրենց տարածքներով օտար զորքերի անցում՝ առանց խորանալու նրանց բուն նպատակի մեջ: Անշուշտ, ոչ:

Մոսկվայի բարեսրտությունը նա ցանկանում է շահել դարձյալ ցանկալին իրականի տեղ մատուցելով:

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ **Զօռ**, էջ 30, \$ 12, **Լեռ**, նշվ. աշխ., էջ 51, **Հովհաննիսյան Աշ.**, նշվ. աշխ., էջ 356:

Նա գտնում է, որ պիտի խնդրել, որ ցարն արգելի Կասպից ծովից Իրան գնացող նավերի մեկնումը, մինչև որ առաջիկա հուլիս ամսին Վոլգայի ափերը հասնեն Եվրոպական գործառնությունները: Այդ ընթացքում Իրան մեկնելու համար Վոլգայի ափերին հավաքված կլինի մոտ 2000 հայ մարդ՝ արշավանքին օժանդակելու համար: Աշ. Հովհաննիսյանը ճիշտ հարց է տալիս՝ «Ինչպե՞ս էր Օրին կամենում օգտագործել վերջիններին՝ պարզ չէ»²² (դրանք հիմնականում հայ առևտրականներ էին լինելու – Ա.Ն.):»:

Օրիի ծրագրով հոկտեմբերի սկզբներին գորագույնորեն մոտենալու էին Շիրվանի ծովեզրին, ապա՝ մի ամայի վայրում ապաստանելով՝ գիշերը հարձակվելու ու գրավել Շամախին: Այնուհետև արշավանքն ընթանալու է հետևյալ կերպ. «Շամախուց դուրս գալուց կարելի է չորս գները բաժանել չորս մասի, մի մասը որ կարշավի ուղիղ դեպի Գանձակ, ուր կա անհավատների մի նահանգապետ: Քաղաքն ոչ մի ամրություն չունի, բացի երեսուն մարդուց, որոնք նահանգապետի հետն են, իսկ քաղաքի շուրջն ապրողները բոլորն էլ քրիստոնյա են: Երկրորդ մասը պիտի գնա ուղակի Լոռու երկիրը, ուր կա նույնպես մի մեծ ավանի մեջ մի կառավարիչ, որ ոչ միա գունդ չունի: Երրորդ մասը կերթա Ղափանի երկիրը, որտեղ կա նույնպես մի նահանգապետ մի քաղաքում, առանց ամրության և առանց զորքերի, ինչպես էին նախորդ քաղաքները»²³: Եվ չորրորդ մասը (որ պիտի կազմված լինի ընտիր զորքերից) կարշավի նույնպես մեծ արագությամբ Նախիջևան քաղաքը, ուր մի նահանգապետ կա, որ իր հետ ունի հարյուր մարդ, որովհետև նա թագավորության գլխավոր գորապետն է և նա է, որ տիրում է մեր նահանգին և որ մահացու թշնամին է մեր ընտանիքի և ուրիշ քրիստոնյա իշխանների, որոնց շատ անգթաբար մեռցնել է տալիս»²⁴:

²² Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 356:

²³ Զօռ, էջ 32-33, \$ 17, Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 53, Աշ. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., էջ 356:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 33:

Ակնհայտ է, որ Օրին գրեթե զրոյացնում է հակառակորդի ռազմական հնարավորությունները²⁵:

Այնուհետև Օրին նախատեսում է հասնել Արաքս գետը, որը հինգ անցք ունի, որոնցով կարելի է ծածուկ անցնել՝ թողնելով վրացիներին դեպի աջ և պարսիկներին՝ դեպի ձախ: Արաքսը բաժանում է Պարսկաստանը Հայաստանից: Շամախուց մինչև Նախիջևան ընկած գյուղերը նա համարում է այս ու այն կողմ ցրված, իսկ մարդկանց էլ ամբոխ կամ խաժամուտ, որոնց դիմադրելու դեպքում զինաթափ կանեն:

Նրանք Մելիք Էմիրբեկին, որի տունը Շամախուց տասը մղոն էր հեռու, լուր էին ուղարկելու՝ ոտքի հանելու համար «գլխավորներին», որոնք (Ղափանի Մելիքները) անհապաղ զորահավաք պիտի կազմակերպեին և 5000 հոգով արշավեին Երևան, ուր նստող խանն, ըստ նրա ունեւ միայն 200 զինվոր²⁶:

Սակայն այս թիվը նա նույնպես շատ փոքր է ներկայացնում²⁷:

Երևանի գրավումով, որը դյուրին կլիներ նաև այն պատճառով, որ Երևանի խանության բնակչության մեծամասնությունը հայեր էին, ուղիղ ճանապարհ կբացվեր դեպի Նախիջևան:

Օրին այնուհետև առաջարկում է արշավել Թավրիզ, որտեղ նույնպես ըստ նրա «չկա ո'չ զորք, ո'չ ամրություն» չնայաց որ կա մեծ զինապահեստ և ամրություններ: Այն գրավելու համար անհրաժեշտ է մեծ զորաբանակ:

Ամբողջ այս գործողության համար օրին հաշվում է քսանհինգ օր, քանի որ այն պետք է իրականացվի արագընթաց մարտավարությամբ: «Ռազմավարության այս եղանակը դյուրանում էր այս ժամանակաշրջանում, - գրում է Աշ. Հովհաննիսյանը, - երբ երկրի

²⁵ Դրանում համոզվելու համար տե՛ս **Հովհաննիսյան Աշ.**, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, հ. 11, էջ 357-360:

²⁶ **Զօռ**, էջ 33:

²⁷ Տե՛ս **Հովհաննիսյան Աշ.**, նշվ. աշխ., էջ 361-362:

կենտրոնը չէր կարող անմիջապես իմանալ այն, ինչ կատարվում էր երկրի ծայրամասում»²⁸:

Օրիի ծրագրում շատ չափազանցված են ներկայացված հայերի ռազմական հնարավորությունները: Ըստ նրա հայերը կարող էին հանել 192 000 կովող ուժ²⁹ : Բացի այդ վրացիների հետ կայանալիք համաձայնության հետևանքով նրանք հանելու էին 80 000 կովող ուժ, իսկ 30 000 զորքով էլ վրացիներին օգնելու էին ռուսները: Թուրքահայերն էլ խոստացել էին 228 000-ից ոչ պակաս մարդ³⁰ :

Բավական հետաքրքիր են Օրիի քաղաքական ըմբռնումներն այն մասին, թե ինչպիսի դիրքորոշում կունենա Թուրքիան այս պարագայում, այսինքն՝ երբ Եռյակ դաշինքի ուժերը մտնեն Հայաստան: Նրա դատողություններն հետևյալն են. «Շատ հավատալի է, որ թուրքերը, տեսնելով ձեր կայսրնտրիչ բարձրության գործերը, մտած այդ երկրները, շատ կգարմանան, այդ նրանց կպատճառե մեծ տխրություն և նրանք սրանով ուղղակի պիտի հավատան, որ մարգարեության ժամանակը շատ մոտեցել է, որ իրենց նախագուշակել էր, թե կորցնելու են իրենց թագավորությունը, և կտեսնեն, որ այս ոչ թե հոգուտ իրենց է, այլ՝ ի վնաս:

Նույնպես ես չեմ կարող գատել, թե ինչ կարող են անել նրանք, և եթե մեզ պատերազմ հայտարարեն, ոչինչ չպիտի շահեն, որովհետև առնելու մի քաղաք կա, այն էլ՝ Երևանը: Եվ ես չեմ կարծում, որ մի քաղաքի համար նրանք լինեն այս կողմերը: Եվ նույնիսկ նորին կայսերական մեծությունը, Լեհաստանի թագավորը և Մոսկովյանների թագավորը կհասկացնեն Մեծ Թուրքին, որ ձեր կայսրնտրիչ բարձրությունը պատերազմ է անում պարսիկների դեմ և ոչ թուրքերի, որովհետև պարսիկները չկան իրենց խաղաղության դաշնագրում, բայց եթե այս պարագայում թուրքերը պատերազմ հայտարարեն ձեր կայսրնտրիչ բարձրությանը՝ քրիստոնեից

²⁸ Նույն տեղում, էջ 365:

²⁹ Զօռ, նշվ. ժողովածուն, էջ 35-36, Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 365:

³⁰ Լեռ, նշվ. աշխ., էջ 66:

թագավորները և իշխանները նույնպես նրանց կհայտարարեն պատերազմ և այդ դեպքում մենք թուրքերից վախենալու ոչինչ չունենք, որովհետև Մոսկովյաններն անմիջապես նրանց պատերազմ կհայտարարեն, եթե այդ անհրաժեշտ լինի»³¹: (Ընդգծումը մերն է - Ա. Ն.)

Օրիի այս քաղաքական ընկալումները չեն դիմանում ոչ մի տրամաբանության, հետևյալ պատճառներով.

Առաջին. Թուրքիայի համար, որը տասնամյակներ շարունակ պատերազմներ էր մղել Պարսկաստանի հետ՝ Հայաստանին տիրելու համար, Եվրոպական տերությունների օգնությամբ Հայկական թագավորության վերականգնումը թեկուզ և Արևելյան Հայաստանում ամեննին էլ հանդուրժելի գաղափար չէր, քանի որ դրան հարկավ հետևելու էին Արևմտյան Հայաստանն ազատագրելու ձգտումները: Եվ այստեղ ոչ մի նշանակություն չէր ունենալու այն հանգամանքը, որ «պարսիկները չկան խաղաղության դաշնագրում» (1699թ Կարլովցիի, որը կնքվեց Ավստրիայի և Թուրքիայի միջև):

Երկրորդ. Թույլ են Օրիի այն հավաստիացումները, որ եթե թուրքերը պատերազմ հայտարարեն կուրֆյուրստին, ռուսները և լեհերը նրանց անմիջապես պատերազմ կհայտարարեն: Միթե Ռուսաստանին, որն Իվան Ահեղի ժամանակներից արդեն ցանկանում էր ընդլայնել իր հարավային սահմանները և Կովկասին տիրանալով իջնել Միջերկրական կովի մեջ կմտներ թուրքերի դեմ՝ հանուն հայկական թագավորության ստեղծման: Անշուշտ, ոչ: Ընդհակառակը կարծում ենք, որ պարսիկների դեմ պատերազմի դեպքում հնարավոր էր ռուսների օգնությունը վերջիններիս և ոչ թե Արևմուտքի տերություններին, որովհետև Պարսկաստանից Անդրկովկասի նվաճումը նրա քաղաքական հեռագնա ծրագրերի մեջ էր: Ուրեմն ինչու նա պետք է հանդուրժեր Եվրոպայի ուժեղացումն այս տարածաշրջանում:

³¹ Զօռ, էջ 40, Լեո, նշվ. աշխ., էջ 60, Հովհաննիսյան Աշ., նշվ. աշխ., էջ 372, Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀԽՍՀ ՀԱ հրատ., հ. IV, էջ 132-133:

Այնպես, որ դարձյալ չի սխալվում Աշ. Հովհաննիսյանը, երբ գրում է. «Եվ այսպես, եթե Հայաստանի նվաճումը նկատվում էր թեթև ու հաճելի մի զբոսանք, ապա նվաճված այդ երկիրը պաշտպանելու համար վերջիվերջո ծիր էր բացվելու մեծ պատերազմի, որի հաղթանակն ապահովելու համար Պֆալցի ծրագրում չկար հաստատ որևէ կռվան»³²:

Ձերծ մնալով ծրագրի մյուս մանրամասների ներկայացումից, ավելացնենք, որ այն ազատագրված Հայաստանի թագավոր էր նախատեսում Հովհան Վիլիելմին, իսկ նրա սահմաններն ընդգրկելու էին Լոռին, Գանձակը, Գեղարքունիքը, Արցախը, Սյունիքը, Նախիջևանը, Արարատյան դաշտը: Մայրաքաղաքն էր լինելու Երևանը³³:

Հովհան Վիլիելմը նրան հավանություն է տալիս, սակայն, Եվրոպայում փոխվել էր քաղաքական վիճակը, որն արդեն անհնար էր դարձնելու նրա իրականացումը, թեև դրանից չի կարելի բխեցնել, որ եթե չփոխվեր՝ ծրագիրն իրականանալու էր:

Կուրֆյուրստը Օրուն առաջարկում է մեկնել Տոսկանա, Ավստրիա և Հռոմ՝ արշավանքի կազմակերպման վերաբերյալ բանակցությունների համար: 1700թ. հունիսին Օրիին ընդունում է պապը՝ խոստանալով իր աջակցությունը, նույնը անում է և Տոսկանայի դուքսը: Սակայն, բացասական էր Ավստրիայի կայսր Լեոպոլդ I-ի վերաբերմունքը: Եվ դա պատահական չէր: Նա Թուրքիայի հետ 1699թ. կնքել էր Կարլովցիի պայմանագիրը, որը խախտելու ցանկություն բոլորովին չուներ: Բացի այդ, նա պատերազմի էր պատրաստվում Ֆրանսիայի հետ՝ իսպանական ժառանգության համար: Ուստի նա մատնացույց արեց ռուսական ցարին:

Այսպիսով, ձախողվեց Եռյակ դաշինք ստեղծելու Օրու ծրագիրը:

³² **Հովհաննիսյան Աշ.**, նշվ. աշխ., էջ 372:

³³ **Հովհաննիսյան Պ.**, Հայ ազատագրական շարժումները (15 - րդ դարի կես - 18 - րդ դարի վերջ, Երևան, 2010, էջ 31:

«Պֆալցյան ծրագրով» Հայկական պետականության վերականգնման Իսրայել Օրու մատուցած հայեցակետերի մասին որպես ընդհանրացումներ կուզենայինք առանձնացնել հետևյալները.

Առաջին. Իսրայել Օրին իսկապես եղել է բարձր հայրենասիրությամբ լեցուն անձնավորություն, որն իր կյանքի ամենագլխավոր նպատակն է դարձրել Հայաստանի ազատագրության խնդիրը, դրա իրականացման համար որդեգրած ռազմավարության և մարտավարության մեջ մի քանի քայլ առաջ անցնելով իր նախորդներից:

Երկրորդ. Եթե նրա նախորդ գործիչները հայոց պետականության վերկանգնման հարցը միայն կապում էին Եվրոպական տերությունների օգնության և դավանափոխության հետ, ապա՝ Օրին մեջտեղ է բերում նաև սեփական հնարավորությունների օգտագործման անհրաժեշտության հարցը, առանց որի դժվար էր շահագրգռել Եվրոպական տերություններին: Ճշմարիտ է նա դաշնակիցների Հայաստան մուտքով հաշվում է 192 000 հայկական կռվող ուժեր, որոնք ոտքի կկանգնեին՝ հանուն ազատության, որը չափազանցված է և ցանկացած Եվրոպական տերության դեկավարի մոտ կարող էր հարց առաջանալ՝ թե եթե այդքան ուժեր հանելու հնարավորություն կա, այդ դեպքում ինչի՞ համար է պետք 5000-ը (Լեոն Ճշմարիտ հարցրելում է անում. «Մանրամասն հաշիվներով Օրին այդ բանակի քանակը հասցնում էր 192 հազարի, բացի դրանից, վրացիների հետ կայանալիք համաձայնության հետևանքով սպասվում էր օգնական զորք՝ 80 հազար, ռուսներից (վրացիներին օգնելու համար)՝ 30 հազար, իսկ թուրքահայերն ասել էին թե նրանք պատրաստել են ու ոտքի դնել կարող են 228 հազարից ոչ պակաս մարդ: Այդ ահագին կուտակումները (500 հազար և ավելի) նույնիսկ անհասկանալի էին դարձնում, թե էլ ինչո՞ւ 5-6 հազար ավստրո-գերման զինվորներ պիտի գային Անդրկովկաս: Բավական չէր լինի միթե, որ Պֆալցի կուրֆյուրստը կամ նրա եղբայրն անձամբ գային^ա այդ ահագին բանակի գլուխն անցնելու, մի բանակի, որ եթե

իրականանար, կարող էր, ճիշտ որ, նվաճել ամբողջ Իրանը, որի ամբողջ զինվորական ուժը Օրիի ասելով, հայ-վրացական խառն բանակի կեսն էլ չէր կազմում»³⁴), բայց և այնպես նա ամենայն հավանականությամբ **այն ըմբռնումն է ունեցել, որ առանց սեփական ուժերի առկայության կճախողվեր Հայաստանի ազատագրման ցանկացած առաքելություն**: Եթե այս ըմբռնումը նա չուներ, ապա՝ նշանակում է, որ նրա մոտ իշխել է քաղաքական ավանտյուրիզմը, որի մասին դատողություններն անհիմն են դառնում՝ ծրագրի ընթերցման դեպքում: Այդքան ուժեր հանելու անհնարինության գիտակցումը նա անշուշտ ունեցել է, բայց դրանով շահագրգռելով վերոհիշյալ տերություններին, նա անհնար չի համարել առհասարակ հայկական կովոդ ուժերի ձևավորման հնարավորությունը:

Երրորդ. Օրին օժտված է եղել ռազմավարի ընդունակություններով: Արագ և կտրուկ քայլերով գործողությունների ծրագրի մատնանշումը դրա վառ վկայությունն է:

Չորրորդ. Քաղաքական ռոմանտիզմով էր շաղախված Օրիի կողմից հնարավոր դաշինքի երկրներին այն համոզմունքի մատնանշումը, ըստ որի³ արշավանքը Եվրոպայից մինչև Հայաստան կարժանանար Ռուսաստանի դրական վերաբերմունքին: Այս հարցում նա ինչքան է փորձեր, չէր կարող ապակողմնորոշել Ավստրիայի թագավորին, որը խնդիր էր ունեցել թուրքերի հետ, բայց փակել էր Կարլովցիի պայմանագրով (դրանով նա տիրացել էր Հունգարիային, Սլավոնիային և Զիբենբուրգիային): Այդ խնդրի փակումից հետո նրա քաղաքականությունն ուղղորդվում էր դեպի Արևմուտք և արդեն նրան բնավ չէր հետաքրքրում Իրանը, որի դեպքում ձեռք կբերեր Հայաստանի անբարյաղականությունը: Ուստի նա արևելյան խնդիրը թողնում էր Ռուսաստանին:

Ուստի և պատահական չէ, որ Լեոպոլդ I-ը «հասկանալ տվեց, թե ավստրիական կամ պֆալցյան զորքերի տրանզիտի մասին խոսելուց առաջ պիտի խոսք լիներ այն մասին, թե չէ՞ր կամենա

³⁴ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 66:

արդյո՞ք ինքը ցարը ստանձնել Իրանահայաստանի ազատագրման գործը և արդյո՞ք ցարը ի վիճակի չէ՞ր լինի անձամբ միջամտել այդ գործին, որչափ Իրանահայաստանը մոտ է ու սահմանակից ոչ թե Ավստրիային, այլ՝ Մոսկովյան պետությանը»³⁵:

Լեոպոլդ I-ը հայտնում է նաև, որ եթե տրանզիտի մասին ցարը տալու լինի իր համաձայնությունը, ապա՝ առանց ռուսական զորքերի օգնության անհնար կլինի գերմանական զորքերի մասնակցությունը Օրիի մատնանշած գործողություններին և միայն ցարի դիմումի դեպքում կայսրը կմասնակցի Հայաստանի ազատագրման գործին³⁶:

Սա նշանակում է, որ Ռուսաստանը չէր հանդուրժի Եվրոպական պատերազմ Իրանի հետ՝ հանուն Անդրկովկասի կամ Հայաստանի:

Այսպիսով, Օրիի քաղաքական հաշվարկներն այս առումով ևս իրենց չեն արդարացնում:

Հինգերորդ. Համոզիչ չեն եղել Օրիի հավաստիացումները հայերի դավանափոխության վերաբերյալ, թեպետ դա չի նշանակում, որ հակառակ դեպքում հնարավոր էր նրա ծրագրով Հայաստանի ազատագրումը: Այս առումով ընդունելի են Լեոյի դիտարկումները. «ծրագրի մի ուրիշ պակասավոր կողմն էլ այն էր, որ դավանափոխության հարցը բոլորովին անբավարար վիճակի մեջ էր մնում: Իշխաններն ասում էին, թե ընդունած լինելով կաթոլիկություն, նրանք այնուամենայնիվ, այդ չէին կարող խոստովանել հրապարակորեն, քանի որ կմնան անհավատների³⁷ պարսիկների տիրապետության տակ: Այս նշանակում է, թե Հայաստանը նախ պիտի ազատվի, ապա դառնա դավանափոխ, մինչդեռ կաթոլիկ հոգևորականության համար այդպիսի պայման չէր կարող լինել: Առաջ դավանափոխություն, որպեսզի եթե ազատությունը չհաջողվի էլ, շահող մնա Հռոմի աթոռը»³⁷:

³⁵ Հովհաննիսյան ԱԶ., նշվ. աշխ., էջ 38:

³⁶ ԶՅՅ, նշվ. ժողովածուն, N 12, էջ 56-57:

³⁷ Լեո, նշվ. աշխ., էջ 68, հմմտ. ԶՅՅ, նշվ. ժողովածուն, N 9, Հովհաննիսյան ԱԶ., նշվ. աշխ., էջ 404-405:

Մի խոսքով հայոց պետականության վերականգնման Իսրայել Օրու «Պֆալցյան» ծրագրում մատնանշված հայեցակետը հիմնված էր^ա դավանափոխության, քրիստոնյա երկրների օգնության և հայոց զինված աջակցության հնարավորությունների վրա, բայց այդ հայեցակետը չէր կարող իրականանալ, որովհետև ա) ժողովրդի դավանափոխությունը կախված չէր միայն նրա ցանկությունից, բ) հայ ժողովրդի քաղաքական շահերին հնարավոր չէր ծառայեցնել Եվրոպական տերությունների շահերը:

Ընդհակառակը վերջիններիս շահերին պետք էր հարմարեցնել հայոց շահերը, որը կարծես մի փոքր հնարավոր էր, բայց անհնար դարձավ Եվրոպայում քաղաքական իրավիճակի փոփոխության հետևանքով:

Եվ նրա «Պֆալցյան ծրագիրը» կորցրեց իր քաղաքական արժեքը:

Ашот Нерсисян, Реконструкция армянского государства с точки зрения Исаея Ори по «Пфальцскому плану» - В статье анализируется стремления Исаея Ори по освобождению Армении: в первый период его деятельности, когда он надежду освобождения армян связывал с европейскими державами. Сопоставив фактами там попытались доказать, что «Пфальцкий план» Исаея Ори целиком последствие политического романтизма, когда он желаемое путал с реальностью. Там всесторонне были приподняты причины неудач всех его планов, а также политическая точка зрения Исаея Ори по отношению к освобождению Армении.

Ashot Nersisyan, Israel Ori's Concept of Recovery of Armenian State according to "Pfaltzian Program" - In the article Israel Ori's strivings for the liberation of Armenia during the first period of his activities are presented. In this period he hoped that European states would help Armenia. In the article an attempt is made to prove by the comparison of the facts that Israel Ori's "Pfaltzian Program" is wholly based on political romanticism where he confuses the desired with the real. Here the reasons of the failure of his program as well as Israel Ori's concept of the liberation of Armenia are presented thoroughly.

**ՎԱՂՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ
ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԻ, ՊԱՇՏՈՆՆԵՐԻ ԵՒ ԿԵՆՍԱԱՊԱՀՈՎՄԱՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ «ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ» ԵՐԿՈՒՄ
ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ**

Պատմական գիտությունների, դոկտոր, պրոֆեսոր

Ազաթանգեղոսը վաղմիջնադարյան պատմագրության բացառիկ պատմագիրներից մեկն է, որ եզակի տեղեկություններ է հաղորդում Հայաստանի պետական կառուցվածքի, երկրի ընդգրկած սահմանների, նախարարական տների զբաղեցրած պաշտոնների և տիրույթների վերաբերյալ: Սուղ, բայց արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայոց տնտեսական կյանքի ամենաբազմազան ոլորտների՝ դաշտամշակության, այգեգործության, թփերի զանազան տեսակների մշակության, գինեգործության, բուսական աշխարհի ընդհանուր պատկերի, ժողովրդական և արքունական փոխադրության միջոցների, երկարության և ժամանակի չափման միավորների, արհեստների շքեղաշուք տեսակների, նյութական մշակույթի՝ բարձրաշխարհիկ և արքունական զգեստի ու զարդարանքի, բնակավայրերի ու շենքերի տեսակների, ուտեստի, կիրառական արվեստի վերաբերյալ:

Բանալի բառեր - Ազաթանգեղոս, նախարարական, տիրույթներ, Հայաստան, սահմաններ, կենսապահովում, եկեղեցի, կրոնական, պետական, պաշտոններ, տեղեկություններ, արտադրական մշակույթ, դաշտամշակություն, այգեգործություն, արհեստեր, չափ, կշիռ, տարագ, բնակավայր, բնակարան:

V դարի հայ մատենագրության առաջին ներկայացուցիչներից մեկի՝ Ազաթանգեղոսի¹ «Հայոց պատմությունը» անգնահատելի

¹ Ազաթանգեղոսի վերաբերյալ ուշագրավ ուսումնասիրություններից են՝ Բ. Սարգիսյան, Ազաթանգեղոս և իր բազմադարյան գաղտնիքը, Վենետիկ, 1890,

սկզբնաղբյուր է վաղմիջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական, առավել ևս մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու տեսակետից: Այն միաժամանակ գրական հուշարձան է, որ նշանակալիորեն նպաստել է հայ պատմագիտության և գրականության զարգացմանը²: Ըստ V դ. պատմիչ Ղազար Փարպեցու՝ Ագաթանգեղոսի երկը նախապես կոչվել է «Գիրք Գրիգորի», հետագայում է վերանվանվել «Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց»³: Իրոք, գիրքն ամբողջությամբ նվիրված է III-IV դդ. Հայաստանի կրոնամշակութային կյանքի մեծագույն երևույթներից մեկի՝ հայոց քրիստոնեական դարձի, Հայ առաքելական եկեղեցու հիմնադրման հարցերին: Պատմագրի ծառայությունն անգնահատելի է հատկապես հեթանոսական Հայաստանի պետական կրոնական համակարգը ներկայացնելու առումով: Վերջինս ներառում է հայկական դիցարանը, աստվածություններին նվիրված արձանների նկարագրությունները, տաճարների ու բազիլիկների գտնվելու վայրերի, այնտեղ կատարվող

Յակովբոս Տաշեան, Ագաթանգեղոս առ Գեորգյա Ասորի եպիսկոպոսին և պատմական ուսումնասիրությունն Ագաթանգեղեայ, Վիեննա, 1891 և այլք:

² Մինչև XIX դարը որպես հավաստիք ընդունում էին «Յառաջաբան Ագաթանգեղայ Պատմութեան», որտեղ հեղինակն իր մասին ասում էր, թե Հռոմ քաղաքից է, գիտի լատինական և հունական դպրություն, եղել է Տրդատ թագավորի դպիրը և նրա հրամանով գրել է Խոսրովի և Տրդատի պատմությունը: Հետագոտողների մեծ մասն այժմ գտնում է, որ Ագաթանգեղոսը կեղծանուն է (Ագաթանգեղոս հունարեն բառացի նշանակում է լավ, ուրախ լուր բերող, ավետաբեր) և հեղինակը V դարի մատենագիր է, որ գրել է հայերեն: Այդ երկը հետագայում թարգմանվել է հունարեն: Կան նաև թարգմանություններ արաբերեն, եթովպերեն և այլ լեզուներով (**Հ. Անասյան**, Հայկական մատենագիտություն, հ. 1, Երևան, 1959, էջ 151-152): V դարի հեղինակ լինելու հանգամանալի մեկնաբանությունը տե՛ս **Մանուկ Աբեղյան**, Երկեր հ. 3, Երևան, 1968, էջ 179-189:

³ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» բաղկացած է ընդարձակ առաջաբանից և երեք մասից: Առաջին մասը, որ կոչվում է «Վարք պատմութիւն սրբոյ Գրիգորի», նվիրված է Գրիգոր Լուսավորչի և Խոսրովի որդի Տրդատ թագավորի մանկության ու պատանեկության վիպական պատմությանը, Հռիփսիմյանց կույսերի նահատակությանը: Երկրորդ մասը, որ կոչվում է «Վարդապետություն սրբոյ Գրիգորի», կրոնական մի ընդարձակ տրակտատ է՝ նվիրված քրիստոնեական եկեղեցու գաղափարների քարոզին: Իսկ երրորդ մասում՝ «Դարձ փրկութեան աշխարհիս Հայաստան ընդ ձեռն առն սրբոյ նահատակի», պատմվում է հայերի քրիստոնեություն ընդունելու, հեթանոսական մեհյանների կործանման, Գրիգորի տեսիլի, վկայարաններ շինելու և այլնի մասին:

գոհաբերությունների, պաշտամունքային դրսևորումների վերաբերյալ հիշատակությունները⁴:

Այս երկում ուշագրավ վկայություններ կան նաև Հին Հայաստանի քաղաքական անցուղարձերի, պետական սահմանների, ներքին կյանքի՝ զբաղմունքների, նյութական մշակույթի, լայն առումով ազգագրական ընդհանուր պատկերի վերաբերյալ, որոնց համառոտակի բնութագրմանն է նվիրված սույն հոդվածը⁵: Ըստ որում, Ագաթանգեղոսն իր աշխատության հավաստիությունը արժևորում է ականատես վկայի դիտանկյունից [Ագ., գլ. ՃԻԷ. 897, էջ 495], միաժամանակ նշում է նաև, որ իր գրառումների մի մասը ուրիշներից է լսել. «Իմ այս ամբողջ շարադրանքը ճշմարիտ է, քանզի ես դեպքերի մի մասի մասնակիցն եմ և ականատեսը, մյուսների մասին լսել եմ վստահելի մարդկանցից: Ոչ թե ստապատում ճշմարտախոս լինելով (գրեցինք) մեր խոսքերով, այլ հաճախագույնը թողնելով և նշանավոր գիտականներից քաղելով՝ այս համառոտը կարգեցինք, որը ոչ միայն մեզ, ով թագավոր, այլև երբ քո առջև կարդան այս մատյանը, հայտնի կդառնա (ճշմարտությունը) [Ագ., գլ. 14, էջ 19]: Այնուհետև գրքի հավաստիությունը ավելի ընդգծելու համար նույն տեղում համոզիչ ասում է. «Արդ, մեր այս գրված օրինակի մեջ, ոչ թե հին ավանդություններից տեղեկանալով այս [բոլորը] կարգով մատենագրել ենք, այլ մենք՝ ինքներս ականատեսն ենք եղել անձնավորություններին և ներկա հոգևոր գործերին ու լուսավոր շնորհապատում վարդապետությանը»: Այս ինքնախոստովանությունից դժվար չէ կռահել, որ պատմիչը նաև բանահավաք է եղել, և վստահ կարելի է ասել, որ նրա «Հայոց պատմությունը» գրական, պատմաաշխարհագրական,

⁴ Սույն հարցերին մենք անդադարձել ենք առանձին հոդվածում, որը հրատարակության է ներկայացվել «Ագաթանգեղոսի Պատմությունը հայոց հեթանոսական դիցարանի ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր» վերնագրով (տե՛ս «Բանբեր Երևանի համալսարանի. հայագիտություն, 2018, N 2):

⁵ Օգտվել ենք «Ուսանողի գրադարան» մատենաշարի՝ Ագաթանգեղոս. Հայոց պատմություն (քննական բնագիրը Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանի), աշխարհաբար

ազգագրական, բանահյուսական մի արժեքավոր ժողովածու է: Նշանավոր բանագետ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի համոզմամբ՝ «Իրական-պատմական տեսագծով շարադրված ազաթանգեղոսյան վիպական այդ մոտիվները մասամբ մատենագրական ծագում ունեն որպես գրական փոխառություններ, սակայն նաև տեղայնացված ու Հայաստանի իրական պատմական իրադարձությունների հետ շաղկապված փոխառություններ են, որոնք իրենց հերթին առաջ են եկել հարևան ժողովուրդների պատմական կյանքը վերարտադրող ժողովրդական բանահյուսությունից, մասամբ էլ շրջիկ ժողովրդական վիպական մոտիվներ են, որոնք հնուց ի վեր մինչև վերջերս տարածված են եղել Իրանի բարձրավանդակից սկսած մինչև հեռավոր Եվրոպան, եգիպտական անապատներից ու բուրգերից՝ մինչև Ռուսաստանի ու Մոնղոլիայի սահմանները»⁶:

1.1. Հայաստանի տեղեկությունների

Չնայած իր վկայաբանական բնույթին՝ Ազաթանգեղոսի երկը պատմական մեծ արժեք է ներկայացնում ոչ միայն դիցաբանության և պաշտամունքային կենտրոնների, այլև հին Հայաստանի տեղագրության, նախարարական կարգի, երկրի ներքին կյանքի ուսումնասիրության համար: Գրիգոր Լուսավորչի քրիստոնեության քարոզչության գործունեության մասին խոսելիս, գրում է. «Ամբողջ հայոց երկրում, ծայրից ծայր, ջանաց, սփռեց, տարածեց քարոզչության ու ավետարանության գործը՝ սատաղցիների (Սատաղ քաղաքը գտնվում էր Փոքր Հայքում, Մեծ Հայքի հյուսիս-արևմտյան սահմանի վրա) քաղաքից մինչև Խաղտյաց երկիրը (պատմական Խաղտիք գավառը), Կղարջքի մոտ (Գուգարաց բլեշխության Հայաստանի հյուսիսային գավառներից էր) և ապա ընդհուպ մինչև մասքութների (նրանց թագավորությունը գտնվում էր Կասպից ծովի ափին և

թարգմ. և ծանոթագր.՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1883 աշխատությունից (այսուհետ՝ Ագ., գլ. և էջը):

⁶ Տե՛ս Կ. Մելիք-Օհանջանյան, Ազաթանգեղոսի բանահյուսական աղբյուրների հարցի շուրջ. – Պատմաբանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1964, N 4, էջ 53:

ընդգրկում էր Չորա (Ճորա) երկրի սահմանները, մինչև Ալանաց դռները), Կասպից սահմանները և Հայոց թագավորության Փայտակարան քաղաքը: Ամիդ (Ադանիք նահանգի հարավ-արևմտյան կողմում, Տիգրիսի ափին, այժմ կոչվում է Դիարբեքիր) քաղաքից մինչև Մծբին քաղաքը, քերելով Ասորիքի սահմանները, Նոր Շիրական (Պարսկահայք նահանգն է Հին Հայաստանում) երկիրը, Կորդուք գավառը մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահքր-Տան (Մահկերտ տուն՝ Պատմական Հայաստանի ամենահարավային ծայրամասն էր, որը Արշակունյաց ժամանակաշրջանում մտնում էր Նոր Շիրական բդեշխության մեջ)⁷ իշխանի երկիրը և [հարևան երկիր] Ատրպատական՝ սփռում, տարածում էր իր ավետարանական քարոզը» [Ազ., գլ. ՃԻ. 842, էջ 469]: Ագաթանգեղոսը հստակորեն ներկայացնում է ոչ միայն Հայաստան երկրի տարածքները, այլև հայոց եկեղեցուն ենթակա երկրները՝ Վրաստանն ու Աղվանքը: Վաղարշապատում, ապա Դվինում նստող հայոց կաթողիկոսի ազդեցությունն ու հեղինակությունն այնքան ուժեղ էր Վրաց և Աղվանից եկեղեցիների վրա, որ VI դարի ասորի պատմիչ Զաքարիա Հոետորը այս ամբողջը մեկ եկեղեցի համարելով՝ նրա գլուխն է նկատում Դվինում նստող Հայոց կաթողիկոսին: Ապա ավելացնում է՝ «նրանց առաջին կաթողիկոսի անունը Գրիգոր էր, արդար և հայտնի մի մարդ»⁸:

Ուշագրավ են երկրի բարձր դիրք գրաված նախարարական տների, նրանց զբաղեցրած արքունական բարձրագույն պաշտոնների ու նրանց տիրույթների վերաբերյալ Ագաթանգեղոսի հավաստումները: Նա գրում է. «Հավաքեց [Տրդատ Գ արքան՝ 298-330թթ.] իր երկրի գլխավոր նախարարներին ու կուսակալներին: Առաջինը՝ Անգեղ տան (պատմական Ադանիք նահանգի ամենախոշոր գավառը) իշխանը,

⁷ Բացատրությունները քաղված են Ս. Երեմյանի «Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի», Երևան, 1963 աշխատությունից:

⁸ Ասորական աղբյուրներ: Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 8, թարգմ. Բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր.՝ Հ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, էջ 313:

երկրորդը՝ Ադանյաց իշխանը (երկրի չորս բոլեշխություններից մեկը), որը երկրի մեծ բոլեշխն է, երրորդը՝ Մարդպետության իշխանը («մարդպետություն» գործակալություն, որ կրել է «հայր» տիտղոսը, որը համարվում էր արքունիքի և արքունի գանձերի ու կալվածքների, արքունի կանանց վերակացուն, արքայազնների դաստիարակը և որի անունով էլ կոչվել է մի գավառ՝ «Մարդպետական»), չորրորդը՝ իշխանության թագադիր ասպետ իշխանը (պալատական արարողությունների վերակացուն), հինգերորդը՝ սպարապետության իշխանը՝ Հայոց աշխարհի գորավարը, վեցերորդը՝ Կորդվաց (Հայաստանի 15 նահանգներից մեկը՝ Կորդուք կամ Կորճայք անվամբ), յոթերորդը՝ Ծոփաց (Ծոփք նահանգը) երկրի իշխանը, ութերորդը՝ Գուգարաց երկրի իշխանը, որը անվանվում էր մյուս բոլեշխ, իններորդը՝ Ռշտունյաց երկրի իշխանը, տասներորդը՝ Մոկաց (Մոկք նահանգ) երկրի իշխանը, տասնմեկերորդը՝ Սյունյաց երկրի իշխանը, տասներկուերորդը՝ Ծավդեից (Արցախ նահանգը և Սյունյաց նահանգի Սողք գավառը կազմում էին Հայոց թագավորության Ծավդեացոց նախարարությունը), տասներեքերորդը՝ Ուտիացոց երկրի իշխանը (Ուտիք նահանգ⁹), տասնչորսերորդը՝ Զարավանդ (Պարսկահայք նահանգի հյուսիսային գավառը) և Հեր գավառի շահապ (մայրաքաղաքի կառավարիչը) իշխանը, տասնհինգերորդը՝ Մաղխագության (արքայի պալատական պահակազորի՝ թիկնապահների հրամանատարը) տան (Խոռխոռունիք գավառի) տեր իշխանը, տասնվեցերորդը՝ Արծրունյաց (Վասպուրական) իշխանը [Ագ., գլ. ՃԺԲ, 795, էջ 447]: Հայաստանի 16 նախարարական տների այս ցուցակը հիմնականում անաղարտ էր մնացել Արշակունյաց թագավորության գոյության ողջ շրջանում:

⁹ Ագաթանգեղոսի հաղորդման համաձայն Ուտիք գավառի Խաղխաղ քաղաքը (ներկայումս Ղազախ՝ Աղբրեջանի Հանր.) հայոց թագավորների ձմեռանոցն է եղել:

Ագաթանգեղոսը ներկայացրել է նաև Տրդատ Գ արքայի օրոք եղած կրոնական և պետական պաշտոնյաների ցանկը, ովքեր արքայի հետ ներկայացել էին Հռոմի Կոստանդին կայսրի հրավերին: Նրանց շարքում էին. «Մեծ արքեպիսկոպոս Գրիգորը, նրա որդի Արիստակես եպիսկոպոսը և մյուս եպիսկոպոս Աղբիանոսը, որը արքունական դռան վերակացու եպիսկոպոս էր, զինվորական կողմից՝ իր (արքայի) պալատի չորս գահերեցները, որոնք բղեշխ էին կոչվում. առաջինը՝ Նոր Շիրական կողմի սահմանակալը, երկրորդը՝ Ասորեստանի կողմի սահմանակալը, երրորդը՝ Արուաստանի (Միգդոնիա, կենտրոնը՝ Մծբին – Ռ. Ն.) կողմի, չորրորդը՝ Մասքուքների կողմի: Ապա արքան վերցրեց Անգեղ տան մեծ իշխանին, թագադիր ասպետին, մեծ սպարապետին, Մոկաց իշխանին, Սյունյաց իշխանին, Ռշտունյաց իշխանին, Մաղխագության տան իշխանին, Շահապիվանի շահապին, սպասկապետության (արքունի վերակացու) իշխանին: Եվ այլ բազմաթիվ մեծամեծներով ու յոթանասուն հազար ընտիր զորքով հանդերձ» [Ագ. գլ. ՃԻԵ. 873, էջ 485-487]: Փաստորեն Ագաթանգեղոսի հավաստման համաձայն՝ երկրի զորքը, որը կազմում էր բանակի հիմնական կորիզը՝ 70 հազար է եղել:

1.2. Հայ ժողովրդի ծագման խնդիրը ըստ Ագաթանգեղոսի տեղեկությունների

Ինչպես Փ. Բուզանդը, այնպես էլ սույն հեղինակը հայերին համարում է «որդիք» կամ «ազգն» և «տունն Թորգոմայ» [Ագ., գլ. ՃԵ. 776, էջ 437, գլ. ՃԺԲ. 796, էջ 447]: Բուզանդը, Կորյունը, Ագաթանգեղոսը Հին Կտակարանի և եկեղեցական հին պատմագիրների ազդեցությամբ հայերի սերունդը բխեցնում էին Հաբեթի սերնդից և Թորգոմի կամ Ասքանազի տոհմերից. «Որդիք Յաբեթի՝ Գոմեր- և որդիք Գոմերայ՝ Ասքանազ և Դիբաթ և Թորգոմայ» [տե՛ս Ծն., գլ. Ժ, 2-3]: Մովսես Խորենացին Թորգոմին համարում է Գոմերի թոռը, Թիրասի որդին և Հայկի հայրը, այսինքն՝ հայոց նախնին¹⁰: Փավստոսից և

¹⁰ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 76, 85:

Ազաթանգեղոսից դեռ շատ առաջ հայերի նախահայր համարում էին Հին Կտակարանի եբրայական բնագրի «Թորգարմաս»-ին նաև III և IV դարերի եկեղեցական մատենագիրներ Հիպոլիտոսը և Եվսեբիոս Կեսարացին¹¹: Վերոհիշյալը հիմք ընդունելով՝ «Ասքանազյան ազգի և Թորգոմի տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ» հողվածի հեղինակները փորձ են արել համառոտ անդրադառնալ Հին Կտակարանի Ասքանազ և Թորգոմ նահապետներին առնչվող կոնկրետ տվյալներին, նպատակ ունենալով վեր հանել հայ միջնադարյան պատմագրության «Հայաստան և հայ ժողովուրդ» միանշանակ իմաստային բովանդակություն ձեռք բերած «Թորգոմի տուն» և «Ասքանազյան ազգ» հասկացությունների էթնիկական և պատմական նախադրյալները¹²:

Աստվածաշունչն իրավամբ համարվում է Հին Արևելքի ժողովուրդների պատմության, նյութական և հոգևոր մշակույթների լուսաբանման գործում եզակի և արժանահավատ սկզբնաղբյուր: Այն Ք.ա. II-I հազարամյակների տարաբնույթ գործընթացների հենքի վրա, անձնավորված և վիպականացված արյունակից ազգակից նահապետների սերնդաշարքերի տեսքով ներկայացնում է նաև տարածաշրջանում ձևավորված բազմաթիվ ցեղերի ու ժողովուրդների ժառանգաբանական տոհմաձառն ու վերջինիս բազմաէթնիկ ճյուղավորումների աստիճանական զարգացումներն ու փոխակերպումները (գիրք Ծննդոց, Ա-Ծ):

2. Տնտեսական-արտադրական մշակույթ

2.1. Դաշտամշակություն և այգեգործություն

Ազաթանգեղոսը պատկառանքով է խոսում հայերի երկրագործական հմտությունների մասին. բառացի գրում է. «[մշակները] վար են վարում՝ ցելում, կակղացում, հերկում սևակոշտ

¹¹ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1977, էջ 16; **Ն. Ադոնց**, Հայաստանի պատմություն, Երևան, 1972, էջ 307:

¹² Տե՛ս **Ռուզան Մկրտչյան, Աշոտ Փիլիպոսյան**, Ասքանազյան ազգի և Թորգոմյան տան ժառանգաբանական խնդիրների շուրջ. – Հայոց սրբերը և սրբավայրերը (Ակունքները, տիպերը, պաշտամունքը), Երևան, 2001, էջ 383-394:

երկիրը ակոսաձիգ պատառելով, պարարտացնում, սկզբից քրտնաբեր աշխատությամբ մոլաբույս արմատները ընդ վայր կտրելով (արգելելով) սիգաբույս բանջարեղենի տարապարտ աճումը, ապա սերմանում են օգտակար ցանքի սերմերը» [Ագ., գլ. ԿԲ. 519, էջ 287]: Պատմիչը ակնարկում է, որ հայ հողագործի «օգտակար սերմերն են՝ ցորենը, հաճարը, գարին, կորեկը, գավարսը (դեղին կորեկ), ոսպը, ոլոռը, որիզը (բրինձ), կուղը (բակլա), սիսեռը և բագում այլ մշակաբույսեր, որ կարելի չէ (ամբողջը) թվարկել: Սրանցից յուրաքանչյուրը զարնանը, իր ժամանակին ցույց է տալիս իր հարությունը՝ բույսով, համով, հոտով, բողբոջով, ծաղկով և պտղով: Տերևագգեստ բույսերն իրենց մերկությունը ծածկում են յուրաքանչյուրն ըստ իր ձևի» [Ագ., գլ. ՁԵ. 647, էջ 361]:

Ինչպես տեսանք, կերակրի ընդեղեն պարագաները ևս հայերին հայտնի են հնուց ի վեր: Տնտեսական կարևորության շնորհիվ դրանք հարատևում են մինչև այսօր: Ագաթանգեղոսը հպարտությամբ գրում է. «կալերը պիտի լցվեն ցորենով, գինու յուղի (ձեթի) հնձանները պիտի զեղան» [Ագ., գլ. ԿԵ. 537, էջ 297]: Նա նաև նշում է, որ երկիրը կշենանա միայն մշակի քրտնաբեր ու համառ աշխատանքով: Պատմագիրը հիշատակում է խելամիտ լինելու համար ասույթ դարձած, տարածում ստացած հետևյալ խոսքերը. «Ի՞նչ վարի ու սերմանի մարդը, նույնն էլ կհնձի» [Ագ., գլ. ԿԲ. 518, էջ 287]: Հաճախ է դիմում ժողովրդական ասույթներին. «...Եթե մշակը չքրտնի սաստիկ շոգին՝ արևահար լինելով, ձմեռային հանգստյան օգտավետ ուրախության պտղաբեր արդյունքը չի հասկանա», մինչդեռ «... երբ ցորենի խուրձը հնձի ժամանակ սերմանողներին մատուցի պարարտ, բերրի պտուղը, նրա հետ և ուրախալի, բերկրալի ցնծություն է բերում ամենքին» [Ագ., գլ. Ը. 104-105, էջ 71]: Մեկ այլ առիթով էլ որպես նախատինք, զգուշացում՝ ուղղված անօրեն մարդկանց, գրում է. «Այդպիսիների հանդերը, որում (մոլախոտ) էր հասել, դրա համար նրանց մանգաղը գործի անցավ, հնձեց ու կիզեց նրանց իր հրդեհով: Թրթուրը կերավ նրանց և

ջորյակը (բզեզ) նրանց ոչնչացրեց ու նրանց մեղքերի մորեխը արածեց նրանց վրա: Դրա համար վաղաժամ գոսացան» [Ագ., գլ. ԿԶ. 539, էջ 299]:

Գեղարվեստական վառ գույներով է նկարագրել հողագործական աշխատանքների՝ վար ու ցանքի եռուզեռի, զարնան զարթոնքը ազդարարող թռչունների վերադարձը [Ագ., գլ. 658, էջ 369]. «Արդ, բուսաբեր ու ծաղկաբեր զարունների ժամանակ, որոնք ձմեռվա հնությունից հետո զարնանային գեղեցկության վերածնունդն են բերում, թռչուններն էլ գիտեն իրենց գալստյան ժամանակը: Արդարև, ծիծեռնակն ու տատրակը և խորդը (կռունկ), որոնք դաշտի թռչուններ են, գիտեն իրենց գալստյան ժամանակը: Քանզի զարնան ժամանակով իրենց գալստյամբ ցույց են տալիս մարդկանց ուրախ կյանքի ժամանակը, երգելով, ճչալով, ճովողելով և բույն շինելով» [Ագ., գլ. ԶԸ. 655, էջ 367]: Ապա ավելացնում՝ «թռչունները (նկատի ունի ծիծեռնակը, տատրակը, կռունկը), որ «դաս-դաս գալով, երամներով տարածվում են» երկրագործության, հողագործության փողեր են, գոչաձայն աղաղակ են բարձրացնում, քնից զարթնեցնում են մշակներին մարդկանց օգտակար գործի արթնության և կանուխ [զարթնողներին] փութացնում են եզների մոտ» [Ագ., գլ. ԶԸ. 657, էջ 367-369]: Գարնան գալը և երկրագործական աշխատանքների սկիզբը ազդարարող մեկ այլ խորհուրդ է բերում պատմագիրը. «Թզենու ծառից սովորեցեք առակը, քանզի երբ ոստերը կակղեն ու տերևակալեն, գիտեցեք, թե մերձ է զարունը» [Ագ., գլ. 624, էջ 359]: Ուշագրավ է, որ Ագաթանգեղոսը այդ բարիքները ստեղծող շինականներին անվանում է նաև «բնակք» [Ագ., գլ. ԺԲ. 131, էջ 82], «ձեռասունկ» կամ «ձեռասունկ» [նույն տեղում]:

Վաղմիջնադարյան Հայաստանում գործածելի են եղել երկրագործական փորող ու վարող գործիքների այն տեսակները, որոնք լայն կիրառություն են ունեցել ավելի քան մեկ և կես հազարամյակ անց ևս: Հին բրիչները հայ մատենագրության մեջ անբավարար են նկարագրված, բայց Ագաթանգեղոսի երկում հանդիպում ենք դրանց զանազան տեսակների գոյությանը և

գյուղատնտեսության մեջ ու հուղարկավորման ժամանակ օգտագործված լինելուն: Ուշագրավ է Ագաթանգեղոսի մի վկայություն. «Նույնպես և նրանք երկուսով՝ Աշխեն տիկինը ու թագավորի քույր Խոսրովիդուխտը, բրողների նման, իրենց հանդերձի մեջ վերցնելով հողը, դուրս էին թափում» [Ագ., գլ. ՃԶ. 766, էջ 431]: Ագաթանգեղոսը տարբեր աշխատանքներ ներկայացնելիս հիշատակել է փորող գործիքներ՝ բիր, բրիչ (փայտատ) ու բահ: Ագաթանգեղոսը հաղորդում է. «Արդ՝ թագավորը բրիչ (փայտատ) ու բահ առած փորեց սրբերի հանգստյան գերեզմանները» [Ագ., գլ. ՃԶ. 766, էջ 431]: Իսկ վարող գործիք էր «... լուծը, որ ձգում էր եզների ամուլը» [Ագ., գլ. ԿԷ. 543, էջ 301]: Որպես հնձի գործիք է հիշատակում մանգաղը. «Վերցրեք մանգաղները, քանզի հասել է կթոցի (բերքահավաքի, հնձի) ժամանակը, մտեք հարեք հնձանները, քանզի հնձանները լցված են և իրենց գուբերը (կարասները) զեղում են...» [Ագ., գլ. ԿԷ. 537, էջ 297-299]: Պատմագիրը ակնարկում է ցանքերը մաքրել թրթուրից, ջորյակից, ժանգն (որդ) ու մորեխից, փուշ ու տատասկից, նրանց վնասաբեր ազդեցություններից [Ագ. գլ. ԿԷ. 539, էջ 299]: Ամենատարածված հացի մշակաբույսերից մատնանշում է ցորենն ու հաճարը [Ագ. գլ. ԿԲ. 524, էջ 294]:

Դժբախտաբար Քսենոփոնից մինչև հայ մատենագրության հանդես գալը մենք հայկական գյուղական համայնքի մասին և ոչ մի վկայություն չունենք: Մեր մատենագիրները, ինչպես հայտնի է, շատ սակավախոս են, երբ խոսքը վերաբերում է հասարակության համար անմիջական նյութական բարիքներ արտադրողներին: Բայց եղած հատուկենտ վկայությունները ցույց են տալիս, որ վաղ ավատատիրական դարաշրջանում ավելի ու ավելի էին կատարելագործվում երկրագործական արտադրամիջոցները, համեմատաբար ինտենսիվ են դառնում հողամշակման ձևերն ու մեթոդները: Պահպանվել են վկայություններ այն մասին, որ հողագործ մշակները հողերը մաքրում են մոլախոտերից, դաշտ են փոխադրում

պարարտանյութեր՝ մոխիր գոմաղբ: Մշակում են տեխնիկական կուլտուրաներ՝ կտավատ, վուշ, կանեփ, բամբակ, բրինձ¹³:

Խաղողագործությամբ զբաղվում էին ոչ միայն հայկական գյուղերում, այլև տարբեր քաղաքներում, որտեղ կային դրա համար բարենպաստ կլիմայական պայմաններ: Այն մասին, որ հին Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկում, Վաղարշապատում, աճեցվում էր խաղողը և կային գինու հնձաններ՝ մենք գիտենք Ագաթանգեղոսի վկայությունից: Մատենագիրը այգեստաններ և հնձաններ է հավաստել Վաղարշապատ մայրաքաղաքի հյուսիս-արևելյան կողմերում: Պատմիչը խոսում է հայկական գինու ընտիր որակների մասին [Ագ. գլ. ՃԻԱ. 847, էջ 473]: Հայկական գինին համարել է «հուր», «հրաբաժակ». «Շտեմարանները հրով լցվեցին և նրանով զեղան նրանց հնձանները» [Ագ. գլ. ԿԵ. 539, էջ 299]: Պատմագիրը հիշատակում է այգու բարիքները, որոնցով, այնքան հարուստ է եղել Հայաստան երկիրը, «քանզի ամեն տեսակ ծառատունկերը լավ նմուշներ և օրինակներ են... արմավենին, թզենին, կարմրախնձորը, կարմրատանձր, կարմրադեղձը... տեսակ-տեսակ մրգեր են... կիտրոնը, բաղասամոնը, դափնին, գեղեցիկ ձիթենին, սերկևիլը, մուրտն ու ընկույզը, նուշը, քնարուկը, հաճարուկը, թուրը, նուռը և հոնը» [Ագ., գլ. ԶԵ. 644, էջ 359]: Առավել հստակ Ագաթանգեղոսի վկայություններում ենք հանդիպում պտղատու ծառերի՝ թզենու, խնձորենու, տանձենու, դեղձենու և բազմաթիվ այլ մրգատուների անվանումների: Պատմիչը նաև նշում է. «Նրանք նույն բնությունից են, սակայն նրանց պտուղները այլազույն են քանզի յուրաքանչյուրը նրանցից նույնիսկ իր առանձին հոտն է արձակում» [Ագ., գլ. ԶԵ. 643, էջ 359]: Գրքում պատմիչը գովաբանում է թզենին՝ «պտղաբեր իր քաղցրության մեջ...» [Ագ., գլ. ԿԵ. 537, էջ 297]:

¹³ Տե՛ս Ագաթանգեղայ Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 259, 324-325, հմմտ. նաև 262, 264, 267-270 և այլն:

Պատմագիրը ներկայացնում է նաև Հայկական լեռնաշխարհի բուսականության բազմազանությունը. «Ամենայն մրգաբեր, ծաղկաբեր, տերևաբեր և հասկաբեր ծառերի տեսակներ՝ բարձր և հսկա՝ ինչպես մայրին, նոճին, սոճին, թեղոշը (կարմիր կաղնի), սարդը (սարդենի), սարոն (կիպարիոս), սոսը (չինարին), հակրին (արքայամորի), գիհին (նոճիների կարգին պատկանող փշատերև թուփ, որի պտուղները գործ են ածվում իբրև խունկ, իսկ փայտը ճախարակագործության մեջ¹⁴) կաղամախը, ուռին, տոսախը» [Ագ., գլ. 644, էջ 559-561]: Սրանց հետ միասին թվարկում է նաև գույնզգույն և երփներանգ ծաղիկները, ինչպես՝ «մանրագորը (մարդախոտ), վարդը, շուշանը, ասպազանը (տիպատատուկ), հասմիկը, անիարը (լուտաս), սմնակը (տերեփուկ), նարգիզը, շամպոլիտակը (քարխոտ), մեղրուկը (թոքախոտ), հորոտն ու մորոտը, մանուշակը և ամենայն համասպրամ (անուշահոտ) ծաղիկներ, որոնց բողբոջը երևալու է գարնանը, ձմեռվանից հետո» [Ագ., գլ. 2Ե. 645, էջ 361]: Զանց չի առնում հիշատակելու նաև «տեսակ-տեսակ դալար մանրախոտերը՝ լոռը (ջրիմուռ), վարսակը և կնյուկը (վաղմեռուկ) և նրանց նմանները» [Ագ., գլ. 2Ե. 647, էջ 361]: Փշոտ բույսերից էլ առանձնացնում է «դժնիկը (եղջերափուշ) ու տատասկը, եղինճն ու կայծուկը (ուղտափուշ), վնասակար դաղձը (գայլախոտ)» [նույն տեղում] և այլն:

2.2. Արհեստների և առևտրի վերաբերյալ հիշատակություններ

Ագաթանգեղոսի գրքում կան որոշ հիշատակություններ արհեստների և երկրում ու երկրից դուրս կատարվող առևտրի վերաբերյալ: Այրարատ գավառում, Վաղարշապատ քաղաքում, որը Նորաքաղաք էր կոչվում և հայոց թագավորների նստավայրն էր, նրա հյուսիս-արևելյան կողմում՝ այգեստանների հնձաններում էին հաստատվել Հռիփսիմյան կույսերը: Այստեղ նրանք կերակրվում էին իրենց ունեցվածքը քաղաքում վաճառելով, չունեին իրենց հետ ապրուստի միջոցներ, բայց մեկը նրանցից գիտեր ապակեգործության

¹⁴ Տե՛ս Ստ. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. I, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2010, էջ 435:

արհեստը և «ապակեղեն ուլունքներ պատրաստելով՝ իրենց օրական ապրուստի ու պարենի դրամն էին ճարում» [Ագ. գլ. ԺԳ. 150, էջ 93]:

Պատմիչը տեղեկություններ է հաղորդում երկրի առևտրական կապերի, հեռավոր երկրների հետ այդ կապերն աշխուժացնելու կարևորության մասին: «Լցնելով մեծաբեռ ծանր ապրանքներ, թանկագին ու հարզի իրեր որպես զարդ և օգուտ... փութանք բացել մեր վաճառականական խանութների առևտուրը՝ վաճառենք ունկնդիրներին մեր աշխատանքի արդյունքները... բերելով մեր առևտրի շահը ի նպաստ երկրի շենացմանը՝ ավելացնենք երկրի գանձը...» [Ագ., 17, էջ 23]: Ագաթանգեղոսը խոսելով վաճառականության դերի մասին, գրում է, որ նրանք թագավորներին զարդարում էին ծանրագին մարգարիտներով, զանազան պատվական քարերով և երփներանգ գունագեղ կերպասներով, և երկիրը զարդարում էին նոր ու չքնաղ բարիքներով: Նրանք քաղաքների զարդ են և գավառների հպարտություն, երկար ճանապարհների չափարարներ են, աշխարհի ճամփորդներ և օտարություն ճաշակողներ: Նրանք ամենքին խնդացնում են և շատերին ուժ տալիս, իսկ աշխարհին՝ կարողություն: [Իրենց ապրանքներով] մերկերին հագցնում են, քաղցածներին հագեցնում, ծարավներին արբեցնում և հարուստների համար գանձեր հավաքում» [Ագ., 4, էջ 9-11]: Այնուհետև ավելացնում է, որ դրանք [ապրանքները] վաճառականների կողմից հեշտությամբ չեն ձեռք բերվում, այլ «երկայն ուղիներ անցնող, մեծ չարչարանքով, երկար ճանապարհներում բավականաչափ պաշար օգտագործելով, մեծ ջանքերի գնով» [Ագ., 8, էջ 13]:

2.3. Փոխադրության և կապի միջոցների, չափ ու կշիռի վերաբերյալ տեղեկություններ

Հայկական լեռնաշխարհը, լինելով Առաջավոր Ասիայի հնագույն մշակույթի և քաղաքակրթության կենտրոններից մեկը, դեռևս տակավին վաղնջական ժամանակներից (V-IV հազ. մ. թ. ա.) դարձել էր նաև առաջնակարգ, ժողովրդական տնտեսության մեջ իրենց կենսունակությունը պահպանած հաղորդակցության

երթուղիների, ցամաքային լճկան ու գրաստային, ինչպես նաև՝ ջրային փոխադրամիջոցների ու դրանց ծառայությունների ստեղծման և օգտագործման տարածաշրջան¹⁵։ Հայ և օտար մատենագիրները չափազանց կցկտուր վկայություններ են թողել նյութական մշակույթի այս ոլորտի վերաբերյալ։

Ագաթանգեղոսի սուղ, բայց և բացառիկ արժեքավոր տեղեկությունները ևս հնարավորություն են ընձեռում վեր հանելու փոխադրության որոշ տեսակների մոտավոր պատկերը։ Դրանցից մեկը շքակառքերի օգտագործումն է եղել վաղմիջնադարում։ Պատմագիրը դրանց տվել է «ոսկեպատ գահավորակներ» անվանումը, որ հիմնականում կիրառվել է բարձրաշխարհիկ հասարակության շրջանում, մանավանդ արքունիքում։ Բուզանդի նման, Ագաթանգեղոսը ևս նշում է, որ արքունական, պատվավոր կանանց տեղից տեղ փոխադրման համար գործածել են շքեղ գահավորակները։ Այսպես, պատմագրի հավաստումներից մեկում ասվում է թե, երկրի արքա Տրդատը Հռիփսիմե կույսի գեղեցկությամբ զմայլված՝ սպասավորներով հանդերձ արքունիքից շուտափույթ **ոսկեպատ գահավորակներ** է ուղարկում քաղաքից [մայրաքաղաք Վաղարշապատից – Ռ. Ն.] դուրս հնձանի դուռը՝ ուր նրանց կացարանն էր (վանքը) նրան արքունիք բերելու, կնության առնելու համար [Ագ., գլ. ԺԵ. 166, էջ 99]։ Գահավորակ եզրույթը, բացի նստելու և պառկելու բազմոց նշանակությունից, վաղ միջնադարում գործածվել է նաև շարժական բազմոցի՝ դեսպակի նշանակությամբ, որի վրա նստում էին, և որի առջևից և հետևից՝ ձողերից բռնած ծառաները ձեռքով կամ սպիտակ ջորիներ լծած՝ մեկը առջևից, մյուսը հետևից փոխադրում

¹⁵ Տե՛ս **Լ. Ն. Պետրոսյան**. Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ. Ա, Հետիոտն և գրաստային փոխադրամիջոցներ (պատմագագագրական ուսումնասիրություն). – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, գ. 6, Երևան, 1974, էջ 93-157, նույնի՝ Հայոց ավանդական փոխադրամիջոցների պատմամշակութային աղբյուրները, նույն տեղում, գ. 22, էջ 241-264։

Էին տեղից տեղ¹⁶ : Այն **հովանի ունեցող թագավորական** պատգարակ էր: Հայ մատենագրության մեջ փոխադրության այդպիսի միջոցը անվանվել է նաև **ժանվար, անդրուար, պատգարակ**¹⁷: Երկար ճանապարհ կտրել անցնելու համար գործածել են **ոսկեպատ կառքեր**, որոնց լծում էին սպիտակ ջորիներ, օրինակ՝ «հանեցին Գրիգորին (Գրիգոր Լուսավորչին) արքունական ոսկեպատ կառքը՝ լծված սպիտակ ջորիներով» [Ագ., գլ. ՃԺԳ, 803, էջ 451]: Այդ նույն տեղում հավելում է՝ «հունաց երկիրը հյուրամեծարության մեկնելու համար արքայի և Գրիգորի շքախմբին միացել էին նաև երկրի իշխանները՝ իրենց **կառքերով ու երիվարներով**, զորքով, զինանշաններով, յուրաքանչյուրն իր գնդով» [նույն տեղում]: Հատուկ, սպիտակ ջորիներով լծված կառքերում էին տեղափոխում «աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները...» [Ագ., գլ. ՃԺԴ. 811, էջ 455]: Արքունական գահավորակներին կամ կառքերին սպիտակ ջորիներ լծելու սովորույթը բացատրվում է հետևյալ հանգամանքով. ջորին երկար ուղևորությունների համար ամենադիմացկուն կենդանին էր, իսկ սպիտակ գույնը անմեղության, պարզության, բարի կամքի, հաջողության խորհրդանշանային դեր է կատարել, հաջողության նշան էր: Նույնպիսի պատկերացում կար նաև գրաստի մյուս տեսակների՝ ձիու և ընտանի այլ անասունների՝ ցուլ, գոմեշ, եզ և այլնի նկատմամբ: Ըստ հայ ժողովրդական ավանդության սովորույթների և պատմիչների, հատկապես Ագաթանգեղոսի հավաստումների՝ ջորին ծառայել է հիմնականում որպես բարձկան և լծկան, ձին՝ հեծկան փոխադրամիջոց:

Ներբնակավայրային, անտառաշատ տեղանքներում մշտական, բարձկան, առանձին դեպքերում նաև հեծկան տարածված փոխադրամիջոց է ծառայել էշը: Դրան հեծնելու ու բարձելու համար անհրաժեշտ հարմարանքներ ու սարքեր մեզանում գործածվել են

¹⁶ Տե՛ս **Ստեփանոս Մալխասեանց**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. Ա, (Ա-Ե), Երևան, 2010, էջ 506:

¹⁷ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968, էջ 233, 237 և այլն:

հնուց ի վեր: Մեծ չափերով օգտագործվել են կաշվե, թաղիքե և փայտե զանազան հարմարանքներ, որոնք բնականաբար մեզ չեն հասել [Ագ., գլ. ՃԺԳ. 803, էջ 407, ՃԺԴ. 811, էջ 411 և այլն]:

Ուշագրավ են վկայությունները նավարկության, ջրային տրանսպորտի մասին: Դրանք ըստ երևույթին եղել են լաստանավեր: Նա գրում է. «Թիավարում է փայտաշեն և երկաթե բեռներով ամրացված սրընթաց նավերը» [Ագ., գլ. 1, էջ 7]:

Չափ ու կշիռների, դրանց թվում նաև երկարության չափական միավորների գիտական մեկնաբանությունը տնտեսական կյանքի և գիտության շատ խնդիրների լուծման կարևոր բանալի է սա: Թեև սակավ, բայց ուշագրավ են տարածության և ժամանակի չափի միավորների մասին պատմագրի հիշատակությունները: Տարածության չափի նրա նկարագրած ամենափոքր միավորներից են **թիզը**, **քիլը** և **ձեռքի ափը**. «Ո՞վ է չափել իր ափով բոլոր ջրերը, իր թիզով՝ երկինքը և իր քիլով՝ ամենայն երկիրը» [Ագ., գլ. ԻԴ. 267, էջ 151]: Թիզը՝ հին ժամանակներում և այժմ էլ ժողովրդի մեջ ընդունված երկարության չափ է, որը հավասար է լայն բացված բութ մատի և ճկույթի միջև եղած տարածությանը: Այն հավասար է 24-25 սմ-ի: Ինչ որ նախկինում չափում էին թզով՝ այժմ չափում են մետրով¹⁸: Քիլը թզից փոքր է և հավասար է բթամատի և ցուցամատի բացվածքին, որն էլ հավասար է ութ մատնաչափի հաստության¹⁹: Պատմագրի գրքում հիշատակված է **ասպարեզ** կամ **ձիւնթաց** տարածության չափերը: Ձիւնթաց հեռավորության մասին ունենք այսպիսի հիշատակություն. «Երբ եկան մոտեցան Եփրատ գետին (Գրիգոր Լուսավորիչին դիմավորելու համար եկած նախարարները), երկու ձիւնթաց հեռավորությամբ և դեռ կամենում էին անցնել մի փոքր ձորակ, սակավ ջրի միջով, կանգնեցին կառքերի սպիտակ ջորիները, որոնց վրա գտնվում էին աստվածային գանձերը՝ սրբերի նշխարները և չկարողացան հանել ձորակի միջով» [Ագ., գլ. ՃԺԴ. 811, էջ 455]: Ասպարեզ, որ բառացի

¹⁸ **Ստեփան Մալխասյան**, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. II, Երևան, 2010, էջ 106:

¹⁹ Տե՛ս նշվ. աշխ., հ. IV, Երևան, 2010, էջ 574:

նշանակում է ձիարշավ, ձիընթացարան, գործածվել է իբրև երկարության չափ՝ հավասար է ձիընթացարանի երկարությանը, որը հավասար է 230, 112 մետրի²⁰:

Հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև XX դարի սկզբներն անգամ երթուղիների անցման ժամանակի և նրանց հեռավորության ժողովրդական չափանիշը հանդիսացել են օրը և նրա տարբեր մասերը: Այսպես, երկրի արքան Վաղարշապատից «մինչև Մասիսն ի վեր անցել է յոթնօրյա ճանապարհ» [Ագ., գլ. ՃԶ. 767, էջ 431]: Իրոք, եթե մեկ օրում միջին հաշվով կարող էր կտրել անցնել 25-35 կմ, ապա մայրաքաղաք Վաղարշապատից Մասիսն ի վեր գնալն ու գալը կարող էր տևել յոթն օր, նամանավանդ, ըստ պատմագրի՝ այնտեղից արքան շալակով պետք է բերեր լեռան գլխից «կարծր, անտաշ, անկոփ, խոշոր, ծանր, երկայն, հաստ ու մեծամեծ քարեր...»:

Ազաթանգեղոսը ուշագրավ հավաստում ունի ուղենիշ խաչքարերի տեղադրության մասին: Քրիստոնեացվող հին բազիլիկները սահմանագծող քարե ուղենիշ խաչքարեր էին տեղադրում՝ տերունական [խաչի] նշաններով և ավանդ իր ամրություններով հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայություն նվիրելու համար [Ագ., գլ. ՃԹ. 785, էջ 441]: Բազիլիկների տեղերը, տաճարային շինությունները, որ հետագայում վերաշինվում էին եկեղեցիների, վանական համալիրները պարսպվում էին «քաղաքորմով, տերունական խաչի նշանն էին կանգնեցնում: Նույնպես և ճանապարհների ելքերի ու մուտքերի մոտ, փողոցներում, հրապարակներում, խաչմերուկներում, որպես պահապան ու ապավեն, կանգնեցրեցին ամենքի երկրպագած նույն նշանը» [Ագ., գլ. ՃԼ. 72, էջ 439-441]:

3. Վաղմիջնադարյան Հայաստանի նյութական մշակույթը

3.1. Տարագ: Հագ ու կապ:

Ազաթանգեղոսի երկում ակնարկային նկարագրությունների ենք հանդիպում տարազի, շենքերի, կահույքի, լուսավորության,

²⁰ Տե՛ս **Հ. Աճառյան**, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, 1971, էջ 273:

կիրառական արվեստների մասին: Հագուստի վերաբերյալ բազմաթիվ հաղորդումներ կան, որոնք սոցիալական տարբեր զբաղմունքների տեր մարդկանց բնութագրող ցուցիչներ են: Այսպես, դրանցից մեկում ներկայացվում է արքունական ազնվական կնոջը բնութագրող տարազային համալիրը. «Տրդատը Հռիփսիմե կույսին արքունիք բերելու համար նրա հետևից «ոսկեպատ գահավորակներ հասցրին, սպասավորներով հանդերձ, հնձանի դուռը, քաղաքից դուրս, ուր նրանց կացարանն (վանքն) էր: Նաև ազնիվ, գեղեցիկ, փապուկ ու պայծառ հանդերձներ և երևելի զարդարանքներ մատուցեցին նրան արքունիքից, որպեսզի զարդարվի և շուքով ու պատվով քաղաք մտնի ու ներկայանա թագավորին» [Ագ., գլ. ԺԵ, 166, էջ 99]: Հակիրճ ակնարկների ենք հանդիպում թագավորական զգեստի ու զարդարանքի մասին, թեև դրանք շատ սեղմ, ոչ ամբողջական համալիր պատկերներ են: Հռոմի կայսր Դիոկղետիանոսի (284-305) կողմից հայոց Տրդատ Մեծին թագադրելու առիթով Ագաթանգեղոսը գրում է. «Կայսրը հրամայեց ծիրանի պատմուճանը Տրդատի վրա նետել, և զարդարեցին կայսերական զարդով, զցելով նրա վրա թագավորական նշանը...» [Ագ., գլ. Դ. 45, էջ 37]: Ըստ պատմիչի մեկ այլ հիշատակության՝ [Դիոկղետիանոս կայսրը] հույժ բարձրացրեց և մեծամեծ պարգևներ տվեց նրան, թագ դրեց գլխին և ծիրանի պատմուճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան: Կայսերական զարդով շքեղացնելով մեծարեց և օգնական բազում զորք հանձնելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը [Ագ., գլ. Դ. 46, էջ 37-39]: Փ. Բուզանդից զատ՝ Ագաթանգեղոսը նույնպես հաստատում է արքայական ազնիվ կտորից ծիրանագույն պատմուճանների գործածության մասին: Յոթ մեհյանների բազիններին ուխտի գնալու աստվածների կուռքերին պաշտամունք կատարելու օրերին արքայական նվիրատվությունների ճոխ նկարագրությունների ենք հանդիպում:

«[Տրդատ արքան] իր Արշակունի տոհմի հայրենական պաշտամունքի վայրերը մեծարեց՝ նվիրաբերելով սպիտակ ցուլեր ու նոխագներ, ճերմակ ձիեր ու ջորիներ, **ոսկեղեն ու արծաթեղեն զարդեր, փողփողուն ծոփերով, պսակներով ու շարաններով զարդարուն մետաքսե զգեստներ, ոսկի պսակներ ու արծաթե զոհարաններ, թանկագին քարերով լի գեղեցիկ անոթներ, ոսկի ու արծաթ պայծառագույն հանդերձներ և գեղեցիկ զարդեր:** Մեկ հինգերորորդ բաժին հանեց բերված հարուստ ավարից և մեծ պարզներ շնորհեց քուրմերին, իսկ իր հետ եղած գորքին ընծաներ տվեց ու արձակեց» [Ագ., գլ. Ա. 22, էջ 27-29]:

Ազաթանգեղոսը շոայլ տեղեկություններ է հայտնում հայոց թագավորներին արևելյան, մասնավորապես հնդկական թանկագին քարերով, «ծանրագույն մարգարիտներով, զանազան պատվական քարերով և երփներանգ գունավոր կերպասներով» [Ագ., 4, էջ 9] զարդարելու սովորույթի մասին: Հնդկաստանից բերված «թանկագին մարգարիտը՝ նուրբ բոլորակաձև, լուսավոր, հազվագյուտ, չունի բիծ կամ արատ իր ճաճանչավոր փայլի մեջ՝ առատորեն զարդարում է թագավորների վայելուչ թագերը և կամ Հնդկաց աշխարհից բերված թանկագին քարերի [նման] որոնք վայելուչ զարդով, խույրով ու պսակով զարդարում են թագավորին» [Ագ., գլ. 8, էջ 13]: Պատմագիրը անդրադառնում է դրանց ոչ միայն ճոխ ու շքեղ, արտահայտիչ կողմերին, այլև առողջապահական նշանակությանը: Նա գրում է. «Իսկ սրանց լույսի ճաճանչը, ոչ միայն թագավորի գլուխն է զարդարում ի տես այլոց, այլև ամենքին է զարդարում, լուսավորում, ճոխացնում, ամենքին է զոհացնում, մխիթարում, բժշկում, թագավորներին շքեղացնում է փողփողուն վերջավորությամբ արտախույր պսակի նման...» [Ագ., գլ. 9, էջ 13]:

Ազաթանգեղոսի մի հաղորդումից էլ պարզ է դառնում, որ հայ թագավորները կրել են ծանրագին մարգարիտից, իբրև սրտի (բարի) կամքով զարդ՝ ականջից կախված գինդ [Ագ., գլ. 11, էջ 15]:

Շատ սեղմ հաղորդում ունենք նկարչական արվեստի վերաբերյալ: Պատմագիրը այս առնչությամբ գրում է, թե Հռոմի Դիոկղետիանոս կայսեր համար գեղեցկատես կին որոնողները տեսնելով «պարկեշտագեղ Հռիփսիմեին, սքանչելի տեսիլքով ապշած, զարմացած՝ նկարը տախտակի վրա նկարեցին և թագավորին հասցրեցին» [Ագ., գլ. ԺԳ. 139, էջ 85]:

Ուշագրավ է նահատակված Հռիփսիմե կույսերի հուղարկավորմանը նրանց հետ դրվող նյութական մշակույթի թանկարժեք տարրերի նկարագրությունը. «Թագավորն ու բոլոր արքայազունները, մեծամեծները, նախարարները, ազատները և ամբողջ զորքը յուրաքանչյուրը բերում էր անուշահոտություններ ու ազնիվ խունկեր, պատանքի գույնզգույն նարոտներ ու մետաքսահյուս ոսկեթել կերպասներ, թագավորի տիկինը, թագավորազուն օրիորդները, պատվականների կանայք և մեծամեծների դուստրերը բերում էին ծիրանի ոսկեհուռ դիպակ և երկնագույն ու ձյունասպիտակ հանդերձներ սրբերի համար: Նույնպես ոսկին և արծաթը և կտավը շտապով կուտակում էին հնձանի դռան առջև» [Ագ., գլ. ՃԴ. 761, էջ 429]:

3.2. Բնակավայր և բնակարան

Պատմագիրը մատնանշում է «շեն» և «անշեն»՝ «անբնակ» վայրերի գոյության մասին: Ցավոք, նա հիմնականում անդրադառնում է «անշեն» այրերին: Շեն բնակավայրերից զատ՝ «անշեն» վայր էին համարվում քրիստոնյա քարոզիչների հանգրվանները՝ քարանձավներում, խցերում հաստատված կացարանները: Այնուհետև տալիս է նման բնակավայր-կացարանների շոայլ տարածվածության հանգամանքների բացատրությունը: Նա գրում է. «Եվ դարձյալ շեն ու անշեն տեղերում հաստատեց (խոսքը Գրիգոր Լուսավորչի մասին է - Ռ. Ն.) դաշտաբնակ, շենաբնակ, լեռնական անձավաբնակ, արգելափակ վանականների բազում ու անհամար խմբեր: Քրմերի որդիներից ոմանց առավ աշակերտ, ձեռնասուն դարձրեց, ջանում էր ուսում տալ նրանց հոգևոր խնամքով ու երկյուղով դաստիարակել: Ով որ եպիսկոպոսության աստիճանի արժանի էր, նրան ձեռնադրում էր...

սրանք էին, որ առանձնացվեցին քրմերի որդիներից՝ տարբեր կողմերի եպիսկոպոսներ լինելու քարոզությունը տարածելու համար... Բոլոր մենաստաններից առնում էր որոշ աշակերտների և գնում դառնում էր լեռնակյաց, մենակյաց, մտնում էր լեռների խոռոչների ու ճեղքերի մեջ և առօրյա սնունդը հայթայթում խոտեղեն ուտելիքներով...» [Ագ., գլ. ՃԳԱ.845, էջ 471]:

Ուշագրավ վկայություններ է հաղորդում քրիստոնեության քարոզիչներ Հռիփսիմյան կույսերի բնակության վերաբերյալ. «Հռոմ քաղաքում, շրջակա լեռներում, կույսերի մի արգելավանքում, մեկուսացած, բուսակեր, ժուժկալ, պարկեշտ և սրբանվեր կանայք էին, որոնք քրիստոնեական հավատքով լի, գիշեր ու ցերեկ և ամեն ժամանակ փառավորությամբ և օրհնությամբ իրենց աղոթքը արժանավորապես դեպի վեր առ Աստված էին առաքում: Նրանց գլխավորի անունն էր Գայանե, որն ուներ մի սան՝ աստվածապաշտ մարդու դուստրերից՝ թագավորական տոհմից, որի անունն է Հռիփսիմե²¹ [Ագ., գլ. ԺԲ. 138, էջ 85]:

[Նրանք] քարոզիչները «հոգեկրոն գործով շատ օրեր անց էին կացնում անբնակ տեղերում, Եփրատ գետի ակունքների մոտ, բնակվելով երկրի քարայրներում ու քարածեղերում, լեռների կատարներին, օրինակ առնելով մեծ մարգարե Եղիայից և երանյալ առաքինի Հովհաննես Մկրտչից... նույն առաքինի ապրելակերպը և աստվածամուխ կյանքը իրենց անձի վրա էին ցույց տալիս [Ագ., գլ. ՃԻԱ. 848, էջ 473]: Մեկ այլ տեղ էլ գրում է. «Արդ, գավառից գավառ

²¹ Ուշագրավ է հայագետներից մեկի՝ Ն. Տաշյանի այն վարկածը, թե Հռիփսիմյան կույսերը հավանաբար Փոքր Հայքից պետք է եկած լինեին, այսինքն՝ ոչ թե Հռոմից են եկել, այլ հռոմեացիների կողմից (տե՛ս Ցակովբոս Տաշեան. Ագաթանգեղոսի առ Գեորգայ Ասորի եպիսկոպոսին և պատմական ուսումնասիրության Ագաթանգեղայ, Վիեննա, 1891, էջ 137): Հիրավի, քրիստոնեությունը վաղ շրջանից տարածվել էր Փոքր Հայքում: Ինչպես Գրիգոր Լուսավորչի, այնպես էլ Հռիփսիմյան կույսերի ծագումը, ըստ երևույթին պետք է փնտրել Փոքր Հայքի սահմաններում, որի հայ ազգաբնակչությունը հունական ազդեցությանը ենթարկված լինելու պատճառով հռոմ էր համարվում բուն Հայաստանի հայության կողմից (Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն գրքի ծանոթագրություններ, էջ 513):

անցնելով իր անձի համար անբնական տեղերում հանգստյան կայան էր ընտրում և այնտեղ բնակվում էր ու անբնական տեղերից ամենքին լուսավորում» [Ազ., գլ. ՃԻԳ. 855, էջ 477]: Այդ նույն տեղում էլ հավելում է, թե «Հայաստանի, իր իշխանության տակ եղած բոլոր գավառներում բազմացրեց, կարգեց տեսուչ-եպիսկոպոսներ. նրա կողմից ձեռնադրվեցին ավելի քան չորս հարյուր եպիսկոպոս, որոնք տարբեր տեղերի տեսուչ նշանակվեցին: Անթիվ էին իրենց բազմությամբ Տիրոջ համար սպասավորություն անող երեցներն ու սարկավագները կամ գրակարդացածները» [նույն տեղում, գլ. ՃԻԳ, 856]: Մենք նույնանման վկայության ենք հանդիպում Փ. Բուզանդի երկում²²: Եթե Բուզանդը նման բնակավայրերը անվանում է «անապատ», Ագաթանգեղոսն էլ՝ «անշեն», այսինքն՝ ոչ համայնքներով բնակեցված վայր: Իսկ բնակարանը նման վայրերում ոչ այլ ինչ էր, քան «Ժայռերի ծակեր», «Ժայռերի խորշեր», «քարանձավների ծերպեր՝ առանց գույքի և ստացվածքի, առանց խնամքի և դարմանի»: Դրանց լուսավորության հիմնական միջոցը, բացի մոմերից ու մեղրամոմից, ձիթաձրագն է եղել: Ճրագ բառի հնագույն հիշատակությունը հանդիպում ենք Ագաթանգեղոսի մոտ, Հռիփսիմեի և Գայանեի աղոթքում. «Թող մեր լապտերների մեջ ձեթի պակասություն չլինի և մեր սուրբ ուխտի հավատքի ձրագները չհանգչեն» [Ազ., գլ. ԺԳ. 145, էջ 89]:

Այսպիսով, Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունը» բացառիկ սկզբնաղբյուր է վաղմիջնադարյան Հայաստանի և հարևան երկրների քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային կյանքն ուսումնասիրելու տեսանկյունից: Այն միաժամանակ գիտական-բանահյուսական հուշարձան է:

²² Տե՛ս Փ. Բուզանդ, նշված աշխատությունը, VI դար, գլուխ ԺԶ, էջ 415: Նա գրում է. «Նրանք հրաժարվել էին աշխարհից և բնակվում էին անապատներում, հաստատվելով քարանձավներում, այրերում և երկրի ծերպերում, մի զգեստ ունեին նրանք, շրջում էին բոքիկ ոտներով, զգաստ կյանք էին վարում, կերակրվում էին խոտերով, ընդեղեններով, արմատներով, գազանների նման շրջում էին լեռներում, մաշկերով և այծի մորթիներով ծածկված նեղվում, տառապում, չարչարվում էին, անապատում մոլորված՝ ենթարկվում էին ցրտի ու տոթի, քաղցի ու ծարավի՝ Աստծո սիրո համար»:

Рафик Наапетян, Данные о территории, нахарарских доменах и должностях, культуре жизнеобеспечения в раннесредневековой Армении согласно «Истории Армении» Агафангела - Агафангел является одним из немногих авторов раннего средневековья, повествующих об истории древней и раннесредневековой Армении. Весьма важны его сообщения о государственном строе, обширных границах Армении, занимаемых нахарарскими (потомственными княжескими) домами владениях и государственных должностях в политической системе Великой Армении. Агафангел сообщает отрывочные, однако ценные данные о растительном мире, разнообразных сферах хозяйственной жизни Армении: о земледелии, садоводстве, виноградарстве и виноделии,. Здесь освещаются также средства перемещения (как простые, так и престижные), меры длины и времени, разные, в том числе и художественные отрасли ремесел, виды костюма, украшений, принятых в придворной среде. Благодаря названному историческому труду, нам известны сеть поселений, разные виды традиционной пищи, описание произведений прикладного искусства.

Rafik Nahapetyan, Historical Data on Borders of Ancient Armenia, Domains and Governmental Positions of the Armenian Aristocracy, Life-maintenance in the Early Medieval Armenia, According to “The History of Armenians” After Agathangelos - Agathangelos is one of few authors, telling on history of Ancient and Early Medieval Armenia. His records about state system in Armenia, vast domains of princes and positions filled by them, are of great importance. The historian collected fragmentary, but valuable information about plants, different spheres of Armenian economic history (agriculture and land-tenure, gardening, viticulture and winemaking). Transport (for both civic population and high-ranking persons), time and linear measures, artisanship branches (also artistic ones), different court costumes, adornment are highlighted in The History of Armenians. Thanks to this historical work, we know on a grid of settlements, different meals and description of applied arts’ production.

ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

(1918-1920 թթ.)

ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գողթան գավառը 1919-1920 թթ., որպես ինքնապաշտմանական շրջան մասն էր կազմում Զանգեզուրի Կապարգողթի (Կապան-Արևիք-Գողթն) զինվորական շրջանի, որի հրամանատարն էր Գարեգին Նժդեհը:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում այդ գավառում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Գողթնի հայությունը հնարավորինս պայքարել է, զենքը ձեռքին փորձել է դիմակայել թուրք-ազերի զինված հրոսակախմբերի բազմիցս կրկնվող հարձակումները: Թշնամու դեմ մղած մարտերում գողթնցիները գրել են բազում հերոսական էջեր, բայց կտրված լինելով արտաքին աշխարհից՝ հայտնվել են շրջափակման մեջ և ուժերի անհավասարության պատճառով՝ չեն կարողացել ապահովել, անսասան պահել իրենց բնակավայրերի անձեռնմխելիությունը:

Անհրաժեշտ ռազմական աջակցություն չստանալով ՀՀ կառավարության, Զանգեզուրի, ինչպես նաև Կապարգողթի զինվորական շրջանի հրամանատարության կողմից և չստանալով անհրաժեշտ օգնություն՝ Գողթնի գյուղերն ու Վերին և Ներքին Ագուլիս բարգավաճ քաղաքատիպ ավանները զոհ դարձան Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերի ու նրանց աջակցող թուրք-քրդական հրոսակախմբերի կոտորածներին:

Բանալի բառեր- Հայաստանի Հանրապետություն, կառավարություն, վարիչների խորհուրդ, Ադրբեջան, Զանգեզուր, Արցախ, Նախիջևան, Գողթն գավառ, կոտորած, ինքնապաշտպանություն, հերոսամարտ:

1919 թ. նոյեմբերի քառօրյա հերոսամարտում գնդապետ Արսեն Շահմազյանի առաջնորդած Զանգեզուրյան մարտական ուժերի նվաճած փայլուն հաղթանակից օրեր անց, ՀՀ կառավարության հրահանգով Զանգեզուրում Արսեն Շահմազյանին փոխարինում են Ս. Մելիք-Յուլյանը և գեներալ Ղազարյանը, որոնք ստանձնում են գավառի քաղաքացիական ու ռազմական գործերի ղեկավարումը: Նրանց մասնակցությամբ ստեղծվում է «վարիչների խորհուրդ» մարմինը, որի ձեռքում է կենտրոնանում գավառի ողջ իշխանությունը: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ Զանգեզուրը, Սիմոն Վրացյանի արտահայտությամբ, ձևականորեն կազմակերպվել էր որպես Հայաստանի Հանրապետության մաս¹:

Ս. Մելիք-Յուլյանի նախագահությամբ գործող քաղաքային իշխանությունը (վարիչների խորհուրդ) Զանգեզուրը բաժանում է երկու գավառի. «1. Բուն Զանգեզուր, Տաթև, Դարաբաս, Սիսիան՝ Զանգեզուր գավառ անունով, 2. Ղափան, Բաղաբերդ-Գեղվայ ձոր, Արևիք և Գողթն՝ Կապար Գողթ անունով»²:

Սիաժամանակ, Զանգեզուրը բաժանվում է երեք զինվորական շրջանների: Առաջին շրջանի՝ Սիսիանի հրամանատարն է Պողոս Տեր-Դավթյանը, երկրորդի՝ Կապարգողթ (Կապան-Արևիք-Գողթն) հրամանատարը Գարեգին Նժդեհը:

Զինվորական երրորդ շրջանը բուն Զանգեզուրն է, այսինքն՝ Գորիսը իր շրջակա գյուղերով: Գորսում էր գտնվում Զանգեզուրի մարտական ուժերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Ղազարյանի զինվորական շտաբը և, հավանաբար, այդ պատճառով այդ շրջանում նշանակված չէր որևէ մեկը՝ որպես հրամանատար:

Յուրաքանչյուր զինվորական շրջանում հրամանատարությամբ կից գործել է զինվորական շտաբ, որին ենթարկվել են մարտական խմբերի հրամանատարները: Նրանց գլխավորությամբ գավառում կազմակերպվել է զորահավաք, որի արդյունքում «25-50 տարեկան բո-

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 371:

² Նույն տեղում:

լոր տղամարդիկ դրած էին զենքի տակ, երկրապահ զինուորապետները, 20-25 ընտիր սպաների ղեկավարության տակ»³:

ՀՀ կառավարությունը Ձանգեզուրի խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով, կարելի է ասել փոքր-ինչ ուշացումով, Դրոյին նշանակում է Ձանգեզուր-Արցախի գեներալ-նահանգապետ ու մարտական ուժերի ընդհանուր գորահրամանատար:

ՀՀ կառավարության հրահանգով Դրոն 1919 թ. դեկտեմբերի վերջերին 600 զինվորներով հասնում է Գորիս:

Հայտնի է, որ այդ ժամանակահատվածում Ձանգեզուրի թուրքերով բնակեցված ամենախիտ տարածքը Շուռնուխ, Մազրա, Նավլու, Էյվազլար շրջանն էր, ավելի քան երեսուն գյուղեր, որոնք անջրպետել էին Կապարգողթի (Ղափան, Գենվազ (Արևիք-Մեղրի), Գողթան) շրջանները բուն Ձանգեզուրից (Գորիս և Միսիան), ինչպես նաև Արցախից: Որևէ գաղտնիք լինել չէր կարող, որ Ձանգեզուրյան ուժերի հարձակման պարագայում նրանց առավել ուժեղ դիմադրություն պիտի ցույց տային հենց այդ շրջանի թուրքական բնակավայրերի մարտական ուժերն ու բնակչությունը:

Մինչև մարտական գործողությունների դիմելը՝ թուրքական գյուղերին առաջարկում են զինաթափվել ու հպատակություն հայտնել գավառի իշխանություններին: Թուրքերի կողմից մերժողական պատասխան ստանալուց հետո Ձանգեզուրի մարտական ուժերը Դրոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ հունվարի 6-ին սկսում են հարձակումը:

Ըստ վաղօրոք մշակած ծրագրի՝ Շուռնուխ, Վիժանիս, Էյվազլար, Մազրա, Նավլու գյուղերը և նրանց շրջակա բնակավայրերը պիտի գրավեին հունվարի 6 (19)-ին և 7(20)-ին և զարգացնելով հարձակումը՝ մինչև Հազարու գետը ընկած տարածքը մաքրեին թուրք բնակչությունից ու ճանապարհը բացեին դեպի Արցախ:

³ Նույն տեղում:

Վարդան Գեորգյանը, իր հեղինակած «Լեոնահայաստանի գոյամարտը (1919-1921)»^{4*} գրքում գրում է, որ Գ. Նժդեհը համամիտ չի եղել այդ արշավանքի ձեռնարկմանը:

Ըստ Վ. Գեորգյանի՝ «Այդ օրերում Նժդեհ Երևանէն Գորիս ժամանած զօր. Ղազարովին կը ներկայացնէ Օրդուբադի դէմ ձեռնարկուելիք արշավանքին մարտագիրը...

Այն պահուն, երբ Ղարաբադի մէջ ապստամբական շարժումներ կը խմորուէին՝ Շուռնուխի արշաւանքը առիթ պիտի տար Ատրբեջանի մեծ ուժեր փութացնել օգնելու թէ Ղարաբադի և թէ Զանգեզուրի արևելեան ճակատներու վրայ կռիւներու մասնակցող թուրքերուն: Շուռնուխի ուղղութեամբ զինուորական գործողութիւններ սկսիլ՝ կը նշանակէր բարդացնել Ղարաբադի դրութիւնը, ուր այդ օրերուն ոչ կանոնաւոր կազմակերպութիւն կար, ոչ ալ բաւարար ռազմամթերք: Կար և Գողթանի շրջանի վտանգուած պարագան...»⁵:

Այս հարցում անհրաժեշտ են որոշակի օբյեկտիվ փաստարկումներ ու անկողմնակալ մեկնաբանություն: Քանի որ Գողթն գավառն այդ ժամանակ մասն է կազմում Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Զանգեզուրի Կապարգողթի (Կապան-Արևիկ(Մեղրի-Գնդևազ)-Գողթն) զինվորական շրջանի, ուստի նպատակահարմար է փոքր-ինչ մանրամասն անդրադառնալ Գողթն գավառի և մասնավորապես Վերին և Ներքին Ագուլիսների ողբերգությանը:

Գողթն գավառն իր աշխարհագրական դիրքով, իրոք, ռազմավարական նշանակություն ուներ: Գավառն այդ ժամանակ ունեցել է զուտ հայաբնակ 20-25 գյուղեր, որոնք, գտնվելով Թուրքիայի և Ադրբեջանի հատման տեղում, Արևիքի (Մեղրի) շրջանի հետ Ադրբեջանն անջրպետում էին Նախիջևանից: Գողթն գավառի վերացումը նշանակում էր ուղիղ ճանապարհ բացել Բաքվի, Անկարայի և Պոլսի միջև: Ա-

^{4*} Վարդան Գեորգյանը իր հեղինակած «Լեոնահայաստանի գոյամարտը (1919-1921)» գրքում Զանգեզուրում ծավալված դեպքերը շարադրելիս, որպես սկզբնաղբյուր, գլխավորապես օգտագործել է Գարեգին Նժդեհի կողմից իրեն հանձնված փաստաթղթերը:

⁵ Նույն տեղում, էջ 32:

հա հենց դա է եղել պատճառը, որ թուրք-ազերիները համառորեն ձգտում էին գրավել ու մեջտեղից վերացնել Գողթնը, սակայն «Շնորհիւ իրենց ճկուն բնատրութեան, գողթնեցիք կարողացան պահել «Իսլամական կառավարութեան» իշխանութեան տակ»⁶:

Ս. Վրացյանի տեղեկացմամբ՝ «Երբ, Բաթումի դաշնագրից յետոյ, թիւրքերը եկան Նախիջեւան, նրանց առաջին գործը եղաւ Գողթնի նուաճումը: 1918 թ. յուլ. 25-ին թիւրք զօրքերը մտան Ագուլիս»⁷:

Գողթնում իրավիճակը առավելագույնս շիկանում է այն պահից, երբ թուրքերը գրավում են Նախիջեւանը, իսկ Անդրանիկը իր գլխավորած զորամասով անցնում է Զանգեզուր: Գողթնի ինը գյուղերը (Ներքին և Վերին Ագուլիսներ, Տանակերտ, Յղնա, Ռամիս, Փառակա, Բիստ, Ալահին և Մեսրոպական) կտրվելով արտաքին աշխարհից, հայտնվել են շրջափակման օղակում:

Նախիջեւան քաղաքում ու գյուղերում տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերից քիչ անց թուրքերն ասպատակում և ավերի ու ավարի են ենթարկում Գողթնի հայկական մի քանի գյուղեր, իսկ հուլիսի 5-ին(18) չորս թնդանոթներով ու 3 գնդացիներով պաշարում են նախորդ կռիվներում իրեն հերոսաբար դրսևորած Վերին Ագան, որտեղ ապաստան էին գտել Ներքին Ագա ու Դեր գյուղերի կոտորածներից փրկված հայ բնակիչները: Երեք օրվա հերոսական դիմադրությունից հետո, արտաքին աշխարհից կտրված, շրջափակման մեջ հայտնված՝ Վերին Ագայի փոքրաքանակ մարտական ուժերը, մինչև վերջին հնարավորությունը մարտնչելով, լքում են հայրենի գյուղն ու հեռանում դեպի Յղնա:

Դոկտոր Հովհաննես Հախնազարյանն իր «Գողթն Գաւառ» գրքում անդրադառնալով Ագայի հերոսամարտ՝ նշում է, որ Գողթն գավառի որևէ մեկ այլ բնակավայր թուրք հրոսակախմբերի հարձակումներին ցույց չի տվել այնպիսի հերոսական դիմադրություն, ինչ-

⁶ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 335:

⁷ Նույն տեղում:

պիսին Վերին և Ներքին Ազա ու Դեր գյուղերը, որոնք գրեթե երեք ամիս թշնամու մեծաքանակ ուժերի դեմ մղվող կռիվներում ոչ մի օգնություն չեն ստացել... Անգամ Մովսես Գյուլնազարյանն ու Ղազար Քոչարյանը, որոնց ձեռքում է կենտրոնացած գավառի զինվորական ու ինքնապաշտպանական զործի ղեկավարությունը, ի զորու չեն եղել կազմակերպել այնպիսի մարտական ուժեր, որոնք անհարժեշտ պահին պիտի օգնության շտապեին վտանգված շրջաններին, իսկ տվյալ պարագայում Վերին և Ներքին Ազա ու Դեր գյուղերին»⁸:

1919 թ. հունվարի 9-ին Տանակերտից Վերին Ագուլիս են հաղորդում ահազանգ պարունակող հետևյալ հաղորդագրությունը. «Սկսած դեկտեմբերի 8-ից մինչև օրս Ջուլֆայի, Ազայի և Դուղլիսի ճանապարհին ճանապարհորդներն ենթարկում են զինւած ոյժերի յարձակման: Խնդրում և աղերսում ենք Ազգային Խորհրդին (Գողթն գավառի Ազգային խորհուրդը գտնվում էր Ագուլիսում-Չ. Գ.)եռանդուն միջոցներ ձեռք առնել թալաններին ու աւազակութիւններին վերջ տալու համար, հակառակ դեպքում բնակչութեանը սով է սպառնում:

Տանակերտի ազգային կոմիտեի նախագահ՝ Տէր Խորէն»⁹:

Դեր և Վերին և Ներքին Ազա գյուղերը ունենալով ընդամենը 200 կովոդներ, կարողանում են քաջաբար կռիվ մղել իրենցից թվաքանակով տասնապատիկ գերազանցող ու ըստ ամենայնի զինված թուրքական զորքի ու նրան միացած հրոսակախմբերի դեմ ու անտարակույս կշարունակեին անսասան պահել իրենց դիրքերը, բայց, դժբախտաբար, վերջանում է ռազմամթերքն ու սննդամթերքը: Անընդմեջ ենթարկվելով թշնամու հարձակումներին՝ Դեր և Ներքին Ազա գյուղերի բնակիչները տեղափոխվում են Վերին Ազա գյուղ ու օգտվելով գիշերային խավարից ու սրընթաց գրոհ ձեռնարկելով՝ ճեղքում են պաշարման շղթան և նահանջում Գողթնի հյուսիսային մասը՝ Ցղնա:

Ազայի բռնազավթումը թուրքերի համար կարևորագույն նշանակություն ուներ: Փաստորեն թուրքական զորքերի առաջխաղացման

⁸ Դռկ. **Ցովհաննէս Հախնազարեան**, «Գողթն Գաւառ», էջ 237:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

համար բացվում են դեպի Գողթն գավառի հայկական մյուս բնակավայրերի, այդ թվում նաև Վերին և Ներքին Ագուլիսները, ինչպես նաև Զանգեզուր տանող ուղիները:

Ներխուժելով Ագուլիս՝ թուրքերը Ագուլիսի բնակչությանը առաջարկում են զինաթափվել:

Այդ ժամանակ Անդրանիկը դեռևս գտնվում էր Նախիջևանի գավառում:

Անդրանիկին գրած նամակում, Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի անդամ Գ. Տեր-Մինասյանը, անդրադառնալով Ագուլիսում տիրող կացությանը՝ գրում է. «Գերագնիվ գեներալ, սիրելի Անդրանիկ,

...Ագուլիսը զինաթափ է եղել, հանձնելով թուրքերին 10 մօսին, 10 հազար փամփուշտ, 10 մաուզեր: Աշոտ Մելիք-Մուսեանը Խալիլ փաշայի կողմից նշանակւած է պրիստաւ: Զինաթափ լինելուց 8-10 օր յետոյ, մի քանի օրից ի վեր, լսվում են Պարսկաստանի կողմից թնդանոթի ձայներ: Օրդուբադի թուրքերի տրամադրութիւնը վատ...»¹⁰:

Նախիջևանի գորախմբի պետին հասցեագրած 1919 թ. օգոստոսի 18-ին թվագրած նամակում Աշոտ Մելիք Մուսյանը տեղեկացնելով Գողթնի հայկական բնակավայրերի վրա թուրքական ռազմական ուժերի ձեռնարկած հարձակումների մասին՝ նշում է. «Գողթանում կռիվները սկսվել են հուլիսի 25-ին:

Հայկական Ազա, Շուրուտ, Փարադաշտ, Գյալ գյուղերը և 500 հոգի Ղազանչիից թաթարների ճնշման տակ տեղափոխվել են Գողթնի լեռնային շրջանը: Տաս օր տևողությամբ ընթացող մարտերից հետո, կրելով մեծ կորուստներ՝ ընկել է Տանակերտ գյուղը: Ագուլիսի հետ ուրևէ կապ չունենենք: Ըստ մեզ հասած տեղեկության, ագուլիսցիները վայր են դրել զենքերն ու հանձնվել հակառակորդին: Հստակ տեղեկություն ունենք, որ թաթարները վճռել են, ցանկացած գնով լինի ոչնչացնել Գողթնը և միանալ գեղվաձորցիներին ու Գանձասարին: Իրավիճակը աննկարագրելիորեն ծանր է. սով, զինամթերքի և հաղորդակցության ուղիների բացակայությունը մեզ դրել է անելանելի իրավիճա-

կում: Անհնարին է փնտրել փրկության և տեղաշարժվելու որևէ ելք, բոլոր ճանապարհները գտնվում են թաթարների ձեռքում:

Անհամբերությամբ սպասում ենք մեր նամակի պատասխանին, տաս-տասնհինգ օրից ավելի չենք կարող պաշտպանվել... »¹¹:

Ըստ Իրազեկի (Հակոբ Տեր Հակոբյան)՝ Դեր և երկու Ազանների հիմնահատակ քանդելուց ու բնակչության մի մասին կոտորելուց հետո թուրքերը շարժվում են Օրդուբադ: Ազուլիսցիները փրկության այլ ելք չգտնվելով, հարկադրված հպատակություն են հայտնում և ներկայանալով Օրդուբադում գտնվող Խալիլ բեկին, որպես «հաշտության պայման»՝ հանձնում են 43 մոսին ու 62 զանազան տեսակի հին հրացաններ¹²:

Հայ բնակչության նկատմամբ բռնությունները ի վերջո սպառում են հայի համբերատարությունը: Գողթնի հայերն արդարություն հաստատելու պահանջով գրավոր դիմում են ներկայացնում Խալիլ բեկին, միաժամանակ սպառնալով, որ հակառակ դեպքում իրենք կդիմեն Երևան՝ թուրքական ու գերմանական ներկայացուցիչներին: Խորամանկ թուրքը գտնում է հայերին լռեցնելու ու հնազանդեցնելու միջոցը¹³:

Հոկտեմբերի 13-ին նա հայտարարում է. «հայ գիւղերը այս օրւանից առնում եմ իմ հովնաւորութեան տակ դէպքեր այնս չեն կրկնւի»: Իրականում դա նրա կողմից ծրագրած հայերին ապակողմնորոշող քայլ է: Զուգահեռաբար, նա ծանր հարկեր է դնում ոչ թե թուրքական գյուղերի, այլ հայկական գյուղերի վրա:

«...երբ Գողթնը,-գրում Իրազեկը,- բոլորովին կտրւած է դրսի աշխարհից և ուրեմն հնարավորութիւն չունի դրամ ստանալու, երբ Նախիջևանը նրան մի հատիկ ցորեն անգամ չի տա, ասում ենք՝ այս բոլորից հետո հասկանալի է արդեն, որ Խալիլ բեյը մտածում է Ազուլի-

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, թ. 11:

¹¹ Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ. էջ 173:

¹² Տե՛ս նույն տեղում., էջ 53:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

սի շրջանի հայութեանը կոտորել սովամահութեան և տնտեսական տագնապի միջոցով»¹⁴:

Թուրքերի ճանապարհին կանգնած առաջին խոչընդոտը Ագուլիսն է: Բացի հայկական գյուղերի վրա ծառացած հարկերից, Խալիլ բեկի հանձնարարությամբ ու Էդիֆ բեկի հրամանով կազմվում է քաղաքի բնակիչների ցուցակը և խստիվ սահմանվում. եթե որևէ գյուղացու մոտ հայտնվի հրացան, ատրճանակ, դաշույն կամ ռազմական ինչ-որ իր, ապա կգնդակահարվի: Նրան հաջողվում է լրիվ զինաթափել ագուլիսցիներին, որից հետո հարձակվում է Ռամիս գյուղի վրա, բայց մատնվում է անհաջողության:

Ռամիս գյուղը ուներ բնական գրեթե անմատչելի դիրք և նման էր ամրակուռ բերդի: Գյուղ կարելի էր թափանցել միայն մեկ ուղղությամբ, բացի դրանից գյուղացիները լավ զինված էին: Մի քանի օր ընթացող մարտերում, թուրքերը բազմաթիվ զրոհներ ձեռնարկելով, փորձել են ներխուժել գյուղ, բայց յուրաքանչյուր անգամ հանդիպելով Ռամիսի մարտիկների անկոտրում դիմադրությանն ու տալով զգալի քանակությամբ զոհեր՝ նահանջում են:

Ագուլիսը հեռագրագծով կապ է ունեցել Օրդուբատի հետ: Դեռևս ցարական իշխանության տիրապետության ժամանակ Օրդուբադից հեռագրի գծերը կապված են եղել Ագուլիսի փոստի հետ:

Ստեղծված ծանրագույն կացությունում փրկության այլ ելք չտեսնելով, Ագուլիս ինքնապաշտպանության պատասխանատուներից՝ Արամը վճռում է ագուլիսցիներին Օրդուբատի մոտերքով գաղթեցնել Կարճևան, բայց թուրքերը ինչ-որ աղբյուրից տեղեկանալով հայերի մտադրության մասին, գիշեր ու ցերեկ շրջում էին Ագուլիսի մեջ և ակնդետ հետևում ու վերահսկում բնակիչների տեղաշարժերը: Այդ պատճառով անհանրարին է դառնում իրականացնել Ագուլիսը գաղթեցնելու Արամի մտահաղացումը:

¹⁴ Նույն տեղում:

Նկատի ունենալով Ագուլիսում տիրող իրավիճակը, ռազմական առումով նրա թույլ պատրաստվածությունը, Աշոտ Մելիք Մուսյանը մեկնում է Զանգեզուր, հույս ունենալով այնտեղից զինական ուժեր տեղափոխել Ագուլիս:

Հոկտեմբեր ամսին Աշոտ Մելիք Մուսյանը Գողթնին օգնության հասնելու հույսով ու պահանջով, գողթանցիների անունից երկու անգամ դիմում է Բաղաբերդի, Քաջարանի, Ղափանի, Գենվազի ու Վերին Հանդի Ազգային խորհուրդներին: Ի դեպ թվարկած վերոհիշյալ բնակավայրերը գտնվում էին Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Կապար-գողթի ռազմական շրջանի կազմում:

Հոկտեմբերի 22-ին թվագրած ուղերձում Աշոտ Մելիք Մուսյանը հայտնում է. «Գողթնի դրությունը կրիտիկական է. թշնամին 400 ասկյարներով գտնվում է Ցղնայից մեկ վերստ հեռավորության վրա: Փոռակայից ոչ հեռու, զանազան ուղղություններով, երևում են թշնամու նույնպես բավական ուժեր: Մեզ առաջարկված է զինաթափ լինել: Վաղվանից սպասում ենք ուժեղ հարձակման: Որոշել ենք զինաթափ չլինել և կռվել մինչև վերջին շունչը: Եթե շուտ օգնության գաք, հույս ունենք, որ հաղթությունը մերը կլինի, իսկ եթե ձեր կողմից օգնություն չլինի, հույսներս աստծուն դրած, ինչպես ասացինք, կկռվենք մինչև վերջին շունչ...»¹⁵:

Հոկտեմբերի վերջերին Քաջարանի, Հանդի, Ղափանի և Գենվազի ընկերներին գրած ուղերձում Աշոտ Մելիք Մուսյանը հայտնում է. «...կռիվն անխուսափելի է: Վերջին անգամ դիմում ենք Ձեր օգնությանը. մենք կկատարենք մեր պարտքը ազգի առաջ: Եթե այս նեղ օրերում Դուք օգնություն չհասցնեք, պատասխանատուն Դուք կլինեք աստծո և Ազգի ու մարդկության առաջ»¹⁶:

Նույն օրերին Ագուլիսին ռազմական օգնություն հասցնելու պահանջով, Ղափանի Ազգային խորհրդին է դիմում նաև Անդրանիկը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Սիսիանում:

¹⁵ Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., էջ 50-51:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 51-52:

Գրությունում նշվում է. «Ղափանի Ազգային խորհրդին

Մրանով պահանջում եմ խորհրդից վաղն առավոտյան 150 հատ զինվոր եւս ուղարկել Ագուլիսի շրջանին օգնության:

Գեներալ-մայոր Անդրանիկ»¹⁷:

Ագուլիսում ծավալվող դեպքերի ուսումնասիրությունը աներկ-բա հավաստում է, որ ագուլիսահայությանը սպառնացող մահաբեր վտանգի ժամանակ անպատասխան են մնացել ՀՀ կառավարությանն ու ինչպես նաև Զանգեզուրի ու Քաջարանի, Հանդի, Ղափանի և Գեն-վազի, այն է՝ Կապարգողթի շրջանների Ազգային խորհրդներին ու զինվորական մարմիններին հասցեագրած գողթանցիների, այդ թվում ագուլիսցիների խնդրագրերն ու պահանջները:

Դեկտեմբերի կեսերից սկսվում են Գողթն գավառի և, մասնա-վորապես Վերին ու Ներքին Ագուլիսների կոտորածները:

Ներքին Ագուլիսի անկումից հաշված օրեր անց թուրք կանո-նավոր զորքն ու հրոսակախմբերը հենց ագուլիսցիների կողմից կա-շառված ու նրանց անվտանգությունն ապահովելու բազմաթիվ խոս-տումներ շոայլած թուրք երևելիների առաջնորդությամբ ներխուժում են Վերին Ագուլիս ու անխնա կոտորում քաղաքի բնակչությանը, ա-պա թալանում ու ավերակույտերի են վերածում ծաղկուն քաղաքը, ո-րը իր հարստությամբ ու դիրքով հանրահայտ էր անգամ միջազգային ասպարեզում:

Բազմաթիվ վկայություններ կարելի է մեջբերել, որոնք միան-շանակ հավաստում են, որ Գեղվաձորի և Օխչիձորի տեղահանված թուրքերի մասնակցությամբ Գողթնի, ինչպես նաև Վերին ու Ներքին Ագուլիսների հայության կոտորածը արդեն տեղի էր ունեցել մինչև Շուռնուխի գործողություն ձեռնարկելը:

Ծննունդով Վերին Ագուլիսցի Թովմաս Գևորգի Հայրապետյա-նի վկայությամբ «1919 թ. դեկտեմբերին հայերը Օխչի Շաբաղինը (Քա-ջարանի շրջան) քանդելով, Օխչի Շաբաղինի թուրքերը վրա տվին դեկտեմբերի 23-ին Ներքին Ագուլիսի վրա և նույն գիշերը հարձակվե-

ցին Ագուլիսի վրա և քանդեցին՝ որտեղ կոտորեցին ևս մեզ մոտ գաղթած Ներքին ագուլիսցիներին(դաշտեցիներին)»¹⁸:

Ագուլիսի կոտորածի իրողությունը խոստովանում է նաև ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը՝ նշելով. «... 1919 թ. դեկտեմբերին թաթարները աւերեր էին Ագուլիսը, դեկտեմբերի 25-ին այնտեղ տեղի էր ունեցեր կոտորած, մասնակցութեամբ թուրք սպաներու և զինուորներու ու տեղական ազգաբնակչութեան, որ առաջ էր բերած գաղթականներու նոր հոսանք Գողթանէն և յարաբերութիւններու ուժեղ լարումը հայերու և մահմեդականներու միջև...»¹⁹:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ «Ագուլիսի կոտորածը մեծ հարած էր հայ ժողովրդի համար, և հասկանալի է այն յուզումն ու ցասումը, որ առաջ բերեց հակաբնական է բոլոր շրջաններում: Լուրը Երևան հասաւ դեկ. 29-ին, Գորիսից: Երկու օր յետոյ, դեկ. 31-ին, հնդեվրոպական հեռագրագծով հեռագիր ստացւեց Թաւրիզից, թէ՝ «Քարտէսի վրա Ագուլիսն այլևս գոյութիւն չունի. Ներսէս եպ.»: «Քարտէսի վրա Ագուլիսն այլևս գոյութիւն չունի. Ներսէս եպ.»:

Յուն. 4-ին Մելիք-Թանգեան եպ-ը հաղորդեց, թէ՝ «Ամենքը կոտորւած են: Մանրամասնութիւնները թոյլ չեն տալիս»»²⁰:

ՀՀ կառավարության որոշմամբ Գողթնի պաշտպանության համար այնտեղ էր գործուղվել Ղազար Քոչարյանի մարտական խումբը, որը պիտի Կապարգողթի զինվորական շրջանի հրամանատար Գարեգին Նժդեհին օգներ կազմակերպելու գավառի ինքնապաշտպանությունը: Ճիշտ է, Ղազար Քոչարյանի մարտական խումբը թուրքական ուժերի դեմ մղած կռիվներում տոնում է մի քանի հաղթանակներ, սակայն անհայտ է մնում ու որևէ փաստաթղթում լուսաբանված չէ նրա հետագա գործունեությունը, հատկապես Գողթնի գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլիսների հայության կոտորածների ժամանակահատվածում:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 52:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 123

¹⁹ Խատիսյան Ա., „Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը., էջ 197:

²⁰ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 339:

Ղազար Քոչարյանի հուշերը, ոչ ավարտուն տեսքով, տպագրվել են «Հայրենիք» ամսագրի 1934 թ. թիվ 6-12 և 1935 թ. թիվ 3-8 համարներում: Այդ հուշերում հեղինակը ներկայացնում է իր մասնակցությամբ կատարված գործերը, հիմնականում մարտական գործողությունները, սակայն բացակայում է Գողթան գավառի, մասնավորապես Ագուլիսների կոտորածների մանրամասները: Հավանաբար, Գողթն գավառի վերոհիշյալ դեպքերի, Կապարգողթի հրամանատարության ու իր գործունեությանը վերաբերող նյութերն ամփոփված են նրա անտիպ հուշերում, կամ հեղինակը խուսափում է ներկայացնել Գողթնի գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլիսների հայության կոտորածները: Չպետք է մոռանալ, որ ՀՀ կառավարությունը հենց նրան է հանձնարարել Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Կարաբողթի զինվորական շրջանի համագործակցությամբ, կազմակերպել Գողթնի գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլիսների ինքնապաշտպանությունն ու ապահովել այդ բնակավայրերի հայ բնակչության անվտանգությունը:

Դեպքերի ժամանակակից, արդեն բազմիգու հիշատակված ագուլիսցի դոկտոր Հովհաննես Հախնազարյանի բնորոշմամբ. «Թէն զինուորական և ինքնապաշտպանութեան գործի ղեկավարութիւնը Մովսէս Գիւլնազարեանի, Վասիլի և Ղազար Քոչարեանի ձեռքում էր կենտրոնացած, բայց նրանք ի վիճակի չեղան զինուորական այնպիսի ուժ կազմակերպել, որ նման պարագաներում կարողանար օգնութեան փութալ մօտաւոր և հեռաւոր հայկական զիւղերին: Այդ էր պատճառը, որ թուրքերը դիւրութեամբ գրաւեցին Տանակերտը և բարբարոսաբար կոտորեցին Վերին և Ներքին Ագուլիսների և Քաղաքիկի անգէն ու անպաշտպան ժողովրդին»²¹:

Հարց է ծագում. եթե Գողթնի և, մասնավորապես Վերին և Ներքին Ագուլիսների կոտորածն արդեն տեղի էր ունեցել, ապա ի՞նչ իմաստ և նշանակություն ունեն Գարեգին Նժդեհի դիմումը, որով նա, ինչպես արդեն նշվել է, առաջարկում է գեներալ Ղազարյանին և Դրո-

²¹ Հախնազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 237:

յին չձեռնարկել Շուռնուխի գործողությունը՝ վկայակոչելով Արցախին ու Գողթանը:

Վ. Գեորգյանի հեղինակած « Լեռնահայաստանի հերոսամարտը 1919-1921 » գրքում այնպիսի վառ գույներով է ներկայացնում Զանգեզուրում, մասնավորապես Գեղվաձորի շրջանում, ճիշտ և ճիշտ այդ նույն օրերին տեղի ունեցած կռիվներում Զանգեզուրյան մարտական ուժերի հաղթանակներն ու Գ. Նժդեհի գործունեությունը, որը կարելի է ասել, փոքր-ինչ անհասկանալի է: Հիմք ունենալով Գ. Նժդեհի կողմից իրեն հանձնված փաստաթղթերը՝ Վ. Գեորգյանը նշում է, որ Գեղվաձորի հաղթության կապակցությամբ Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի անդամ Մելիք Սմբատ Ստեփանյանը (Սմբատ Բեկ) Գ. Նժդեհին է հղում հետևյալ շնորհակալական հեռագիրը (դեկտեմբերի 8).

«Սիրելի Գարեգին,

Կատարածներիդ անվերջ շնորհակալություն: Կուզենայի այս պատմական օրերին գեղեցիկ յաղթական շարքերը այստեղ ընդունել և ապա վերադառնալ կենտրոն»²²:

Ուշագրավ է, որ Սմբատ Բեկի այդ շնորհակալագիրը թվագրված է դեկտեմբերի 8-ին, իսկ Վ. Գեորգյանը, ներկայացնելով Գարեգին Նժդեհի գլխավորած մարտական ուժերի նվաճած Գեղվաձորի հաղթանակը, նշում է, որ դեկտեմբերի 10-ին «...շրջանի ամբողջ հայությունը կը տօնէր զօրքին տարած փառաւոր յաղթանակը»²³:

Ավելին՝ 25 վաշտապետների ստորագրությամբ Գարեգին Նժդեհին հասցեագրած նամակում (դեկտեմբերի 15) նրա հրամանատարությամբ գործող վաշտապետները նշում են. «Մենք Ղափանի զինվորությունն ու վաշտապետներս, ի նկատի ունենալով այն, որ Դուք լինելով Ղափանի ռազմական ուժերի հրամանատար, ոչ թէ միայն գերծ պահեցիք մեր երկիրի սահմանները թշնամու ոտնձգություններից, այլև մաքրեցիք անառիկ Գեղուաձորը, որը մահու չափ վտանգ էր սպառնում մեր Հայրենիքին: Որոշեցինք երախտագիտու-

²² Գեորգեան Վ. , նշվ. աշխ., էջ 40:

²³ Նույն տեղում, էջ 41:

թեամբ նուիրել Ձեզ, սիրելի հրամանատար սուր հետևյալ մակագրութեամբ, ԳԱՐԵԳԻՆ ՆՏԴԵՀԻՆ, որին Ղափանն անուանեց երկրորդ Դավիթ Բէկ, իսկ թշնամին՝ Աժդահա Փաշա»²⁴:

Հարց է ծագում, միթե՞ Չանգեզուրի գոյապայքարի համար առավել նշանակալի ու կարևոր չէր ընդամենը մեկ ամիս առաջ տեղի ունեցած քառօրյա բախտորոշ հերոսամարտը, որտեղ անտարակույս վճռվելու էր ոչ միայն Չանգեզուրի, այլև անկասկած Արցախի հետագա ճակատագիրը, նրանց լինել չլինելու հարցը:

Քառօրյա հերոսամարտում գնդապետ Արսեն Շահմազյանի առաջնորդած փայլուն հաղթանակ նվաճած Չանգեզուրյան մարտական ուժեր հարձակվում էին ոչ թե թուրքաբնակ մի քանի գյուղերի վրա, այլ, ըստ քառօրյա կռիվները պատմող սկզբնաղբյուրների, մարտնչում էին նաև թնդանոթներով և գնդացիրներով զինված աղբրբեջանական կանոնավոր զորամասերի ու նրանց զինակցությամբ գործող ավելի քան 20.000 զինյալներից բաղկացած թուրք հրոսակախմբերի և քուրդ հեծելախմբեր դեմ:

Որևէ հավակնություն չունենալով նսեմացնելու Օխչիձորի և Գեղվաձորի թուրքական բնակավայրերի մաքրման գործողությունների կարևորությունը՝ այնուամենայնիվ, պիտի ընդգծել, որ համեմատությունը չափազանցված է:

Պիտի խոստովանել, որ փոքր-ինչ տարակուսելի է, որ թուրք հրամանատարությունը Աժդահա Փաշա կոչեր ընդամենը մի քանի գյուղերի վրա հարձակում ձեռնարկած մարտական խմբերի հրամանատարին, այլ ոչ թե հրանոթներով ու գնդացիրներով զինված աղբրբեջանական կանոնավոր զորամասերի ու նրանց զինակցությամբ գործող թուրք հրոսակախմբերի և քուրդ հեծելախմբեր դեմ հաղթանակած տոնած զանգեզուրյան ռազմական ուժերի հրամանատարին:

Ըստ Վ. Գեորգյանի ներկայացրած փաստերի՝ այն ժամանակ, երբ Չանգեզուրում տոնում էին Գեղվաձորի ու Օխչիձորի թրքության նկատմամբ Գ. Նժդեհի գլխավորած մարտական ուժերի նվաճած հաղ-

²⁴ Նույն տեղում, է 41:

թանակը, հաշված օրեր անց՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 25-ին տեղ էր ունենալու Գողթնի ու Ագուլիսների ողբերգությունը:

Գողթնի մի շարք գյուղերի, ինչպես նաև Վերին և Ներքին Ագուլիսներ ողբերգությունը ներկայացնող փաստերի ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ Գողթնի հայ բնակչության կոտորածի գործում իր բացասական, կործանարար ազդեցությունն են գործել նաև Գ. Նժդեհի գլխավորած մարտական ուժերի կողմից Օխչի-Շաբաղինի շրջանի ու Գեղվաձորի թուրքական գյուղերի վրա ձեռնարկած հարձակումներն ու բնակչության բռնի տեղահանումը:

Գողթնի, մասնավորապես Ագուլիսների կործանումը պատկերող վկայությունների, փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հավաստում են, որ Կապարգողթի մարտական ուժերի կողմից Գեղվաձորի և Օխչիձորի թուրքական բնակավայրերի վրա ձեռնարկած հարձակման հետևանքով ավերված գյուղերի անօթևան ու սովյալ թուրքերը գաղթելով Օրդուբաղի շրջան, տեղի հրոսակախմբերի աջակցությամբ, իրենց գործուն մասնակցություն են ունեցել Գողթնի հայկական գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլիսների կործանմանը:

Օրինակ, այդ դեպքերի ականատես դոկտոր Հովհաննես Հախնազարյանը իր հեղինակած «Գողթն գաւառ» գրքի «Ագուլիսի և շրջակա գիւղերի եղեռնը» խորագիրը կրող գլխում, պատկերելով վերոհիշյալ բնակավայրերի աղետալի կացությունը, գրում է. «1919 թուի նոյեմբերի 25-ին Զանգեզուրի զինուած ուժերը, սպարապետ Գարեգին Նժդեհի գլխավորութեամբ, գրաւեցին արագ կերպով Օխչի Ձորի՝ Շաբաղին, Օխչի, Փիրդովդան, Արալի և այլ գիւղեր:

...Հետագա դեպքերը պարզորոշ վկայում են, որ թուրք առաջնորդները, հավանաբար մուսաֆաթիստներ, Գողթնի նկատմամբ իրենց ծրագրած ռազմավարությունը կենսագործելու, այն է՝ զավառը վերջնականապես հայ բնակչությունից ազատելը, կարողացել են առավելագույնս բորբոքել Օխչիձորի ու Գեղվաձորի շրջանների տեղահանված թուրքերի վրեժխնդրությունն ու խորացնել հայերի նկատմամբ նրանց ունեցած թշնամանքը

...Նրանցից ձեռքազատուելու(նկատի ունի Օխչիձորի ու Գեղվաձորի շրջանների տեղահանված թուրքերին-Հ. Գ.) համար ցույց տուին Ագուլիսի ճանապարհը, ամեն կերպ գրգռելով նրանց վայրենի բնազդները հարուստ կողոպուտի հեռանկարներով և Ագուլիսի գեղեցիկ կանանցով ու աղջիկներով: Մուսաֆաթիստ որոշ տարրերի համար, Գեղուայ Ձորի և Օխչի Ձորի դեպքը ամենալաւ առիթն էր կիսավայրենի ամբոխի միջոցով ոչնչացնել Ագուլիսը և իրեն արդար ձևացնել, որ և նրանց շատ լաւ յաջողուեց²⁵:

Գողթնի ողբերգությանն անդրադարձել է նաև Թիֆլիսում ՀՀ կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Միքայել Թումանյանը: Նրա գնահատմամբ՝ անժխտելի է Գողթնի ու Ագուլիսների ողբերգության թուրք հրոսակախմբերի, այդ թվում նաև Գեղվաձորի և Օխչիձորի տեղահանված թրքության, մասնակցությունը, բայց գտնում է, որ Գողթնի հայության կոտորածը իրականացվել է վաղօրոք ծրագրված սցենարով»²⁶:

1920 թ. դեկտեմբերին թուրքերի կողմից Գողթնի, Ագուլիսների կործանման իրողությունը տեղ է գտել նաև ՀՀ կառավարության կողմից գնդապետ Հասկեյին և Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիային ուղարկած հեռագրում, երբ արդեն տեղի էր ունեցել այդ բնակավայրերի ողբերգությունը²⁷:

Գողթնի ողբերգության գլխավոր կազմակերպիչներից Խոսրով-Բեկ Սուլթանովը գնդապետ Հասկեյին և Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիային ներկայացնում է հեռագիր, որտեղ ջարդարար քուրդը փորձում է շինծու փաստարկներով խուսափել Նախիջևանի, Գողթնի հայության կոտորածից,

Ի պատասխան Խ.Սուլթանովի ստորագրությամբ գնդապետ Հասկեյին և Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիային ներկայացրած հեռագրի՝ ՀՀ կառավարությունը գնդապետ Հասկեյին և Վրաստանի

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ **Микаел Туманян**, Дипломатическая история республики Армения 1918-1920гг., էջ 268:

²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 1 (1-ին մաս), թ. 68:

վարչապետ Ն. Ժորդանիային ուղարկած վերոհիշյալ հեռագրում, նշում է դեկտեմբերին Վերին ու Ներքին Ագուլիսների հայ բնակչության կոտորածի իրողությունը²⁸:

ՀՀ կառավարությունը հաղորդում է, որ Ագուլիսների կոտորածից մի քանի օր անց՝ հունվարի 3-ին, 500 զինյալներ թուրք սպա Էդիֆ բեյի գլխավորությամբ կենտրոնանալով Վանանդ գյուղում, հարձակվում են Չանաբ գյուղի վրա: Հեռագրի տեղեկացմամբ պարզվում է, որ չնայած այն հանգամանքին, որ գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերը դիմակայում են թշնամու հարձակմանը, սակայն բնակչության կեսը սարսափի մատնվելով, լքում է գյուղը: Հունվարի 6-ին թուրքերը կենտրոնանում են այս անգամ Բիլյավ և Բեգրյուտ գյուղերում ու փորձում կրկին հարձակվել Չանաբ գյուղի վրա: Արժանին պիտի մատուցել այդ գյուղերի բնակիչներին: Նրանք, կանխելով թուրքերին, անցնում են հարձակման և գրավում Բիլյավ գյուղը:

Հայաստանի կառավարության հեռագրի հաղորդմամբ՝ հայկական զործող կանոնավոր բանակի որևէ զորամաս չի մասնակցել այդ զործողությանը²⁹:

Վրաստանի վարչապետ Ժորդանիայի միջամտությամբ ու գնդապետ Հասկելի համաձայնությամբ կազմվում է հանձնախումբ, որը պիտի մեկնեն Գողթն՝ պարզելու այնտեղ տիրող կացությունը:

«Աշխատավոր»-ի տեղեկացմամբ՝ «Գողթան ուղարկված Շելլին և Ալիխանը Նախիջևանից այն կողմ չեն անցել: Ագուլիսի կոտորածից յետոյ ողջ մնացած կանանց, աղջիկներին և երեխաներին թաթարները ծախում են Ջուլֆայում»³⁰:

Որևէ հավակնություն չունենալով դույզն-ինչ թերագնահատել Օխչիձորի և Գեղվաձորի տարածքը թուրք բնակչությունից մաքրելու, հիրավի, հույժ կարևորությունը, այնուամենայնիվ, հարց է ծագում. ավելի գնահատելի չէ՞ր լինի, եթե Վարդան Գեորգյանը Գարեգին Նժդե-

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ «Աշխատավոր», 21 մարտի, 1920:

հի գլխավորած Ղափանի մարտական ուժերի նվաճած հաղթանակները շոայլ գույներով ներկայացնելուն զուգընթաց, գոնե մոտավոր ճշտությամբ, անդրադառնար և ներկայացներ Գեղվաձորի ու Օխչիձորի թուրք բնակչության թվակազմը ու նրանց մարտական ուժերի կազմակերպվածությունը, զինվածության աստիճանն ու մարտնչելու կարողությունը, ինչպես նաև այդ գործողությունների հետևանքները:

Եթե հիմք ընդունենք Օխչիձորի թուրք բնակչության թվակազմի վերաբերյալ Հ. Հախվերդյանի վկայակոչած «թուով հինգ-վեց հազար հոգի» փաստը, ապա պիտի նկատել, որ դա Զանգեզուրի անվտանգությանը սպառնացող մեծ ու պատկառելի ուժ չէր կարող ներկայացնել:

Վ. Գեորգյանը, նկարագրելով Օխչիձորի ու Գեղվաձորի արշավանքի մանրամասները, նշում է, որ նոյեմբերի 18-ին զանգեզուրյան ուժերը «...կը գրաւին Շաբաղին, Օխչի, Փերդովտան, Արալըխ ու քանի մը ուրիշ գիւղեր», իսկ «Կռուի եօթերորդ օրը (Դեկտեմբերի 7-ին)» կը գրաւուի Աղջիբաշին՝ Գեղվաձորի վերջին գիւղը³¹:

Մի ուշագրավ դիտարկում. ավելորդ չէ կրկին մեջբերել «Հայրենիք» ամսագրում տեղ գտած Հովակ Ստեփանյանի հեղինակած «Զազեզուրի հերոսամարտը և Արսեն Շահմազյանը» խորագիրը կրող հոդվածում վկայակոչած փաստարկը, որտեղ նույալես անդրադառնում է Օխչիձորի ու Գեղվաձորի դեպքերին, բայց բոլորովին այլ տեղեկատվությամբ:

Համաձայն հոդվածագրի, ինչպես արդեն նշվել է, Ղափանի Ազգային խորհուրդի առաջադրանքով հայ մարտական ուժերը դիմում են հարձակման, «...եւ շնորհիվ Արգար Նասիբեանի, Գերասիմի, Նաւասարդի, Կարապետ Նուրիջանեանի եւ Երիցվանիկ գիւղացի Գրիգոր Տէր Յարութիւնեանի հերոսական ջանքերի, վերացաւ Օխչին մէջտեղից եւ դադարեց վտանգ լինել Վերին Ղափանին»³²:

³¹ Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 36, 40:

³² «Հայրենիք» ամսագիր, 1963, թիվ 2, էջ 31:

Այս խոստուն փաստերը կրկին հավաստում են, որ Օխչիձորի և Գեղվաձորի թուրքաբնակ գյուղերի հրոսակախմբերի կողմից Ջանգեզուրին սպառնացող վտանգն ավելի քան չափազանցված է՝ արդարացնելու Ջանգեզուրի և Կապարգողթի մարտական ուժերի հրամանատարության չկշռադատված մարտավարությունը, և ինչու չէ, խուսափել ու իրենցից հեռացնել Գողթանի հայկական գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլիսիների կոտորածների պատասխանատվությունը:

Օրինակ հարց է ծագում, միթե՞ Ջանգեզուրի ու անտարակույս համայն հայության համար, ավելի նպատակահարմար ու կարևոր չէր զանգեզուրյան մարտական ուժերի կարողություններն ու ջանքերը նպատակաուղղել կազմակերպելու, ամուր հիմքերի վրա դնելու Գողթն գավառի հայ բնակչության ու իհարկե շեն և բարգավաճ Ագուլիսների ինքնապաշտպանությունը, քան թե ուշադրությունը գլխավորապես բևեռել թուրքաբնակ մի քանի գյուղերի տեղահանման վրա, որոնք գեներալ Շիխլինսկու առաջնորդած բանակի ու նրան աջակցող հրոսակախմբերի ջախջախումից հետո, իրենցից այնքան էլ վտանգ չէին ներկայացնում:

Ուշագրավ է Վ. Գեորգյանի «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը» գրքում տեղ գտած այն պնդումը, համաձայն որի Գարեգին Նժդեհը առաջարկում է գեներալ Ղազարյանին, ապա նաև Դրոյին չձեռնարկել Շուռնուխի գործողությունը՝ վկայակոչելով Արցախին ու Գողթնին սպառնացող վտանգը, որի հայ բնակչության զգալի մասը, ինչը միանշանակորեն հավաստում են ժամանակակիցների ու ականատեսների բազմաթիվ վկայությունները, իրականում արդեն կոտորվել էին, իսկ փրկվածները՝ ապաստանել լեռնային շրջաններում ու այլ վայրերում:

Եթե առաջնորդվենք համանման տրամաբանությամբ, ապա կարելի է հարց տալ. եթե Գ. Նժդեհի պատճառաբանությամբ Շուռնուխի գործողությունը կարող էր կործանարար ազդեցություն ունենալ Գողթանի համար, ապա մի՞ թե ինքն ու իր զինակիցները Գեղվաձորի և Օխչիձորի վրա ձեռնարկվող արշավանքի նախօրեին հաշվի չէին ա-

ռել, որ վրեժխնդրությամբ բռնկված թուրքերը կարող էին դիմել պատասխան գործողությունների և հարձակվել ու կործանել մեկուսացված ու անպաշտպան վիճակում գտնվող Գողթնի հայկական գյուղերն ու Ագուլիսները, այսինքն այն՝ ինչը տեղի է ունենում:

Այդ կապակցությամբ ՀՀ վարչապետին ու արտաքին գործերի նախարարին ներկայացրած զեկուցագրում, Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանը տեղեկացնում է. «Այս բոլորիս ստացված են լրացուցիչ տեղեկություններ որ Նախիջևանի, Օրդուբադի թաթար ղեկավարները, ղեկավարությամբ Ադրբեջանի և տաճկական սպաների՝ Խալիլ բեյի, Էդիֆ բեյի և այլոց, Ներքին Ագուլիսի հայերին գազանաբար կոտորելուց հետո, կոտորել են Վերին Ագուլիսի հայերին...

...Կոտորածը տեղի է ունեցել դեկտեմբերի 25-ին»³³:

Զեկուցագրում խոսում է Ս. Մելիք-Յուլյանի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը. «Մենք առաջարկել ենք բացել Շուռնուխի խճուղին, որը տանում է դեպի Ղափան, թաթարները խնդրել են պատգամաւորներ ուղարկել: Մեր ուղարկած հինգ պատգամաւորներին վայրենաբար սպանել են: Պահակներ ենք ուղարկել մեր պատգամաւորներին ազատելու, որոնց դիմաւորել են գնդացրային համազարկերով Շուռնուխ-Բարգուշատեան շրջանի թիւրքերը»³⁴:

Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանի զեկուցագիրը կրկնակի հավաստում է.

1. Մինչ Շուռնուխի գործողություն ձեռնարկելը, Գողթնի և մասնավորապես Ագուլիսների կոտորածն արդեն տեղի էր ունեցել:

2. Եթե դեպի Ղափան, հետևաբար Գողթն տանող ուղիները փակել էին Շուռնուխի շրջանի ըստ ամենայնի զինված, հայությանը թշնամաբար տրամադրված թուրքերը, ապա ինչ ճանապարհով պիտի զանգեզուրյան մարտական ուժերը ուղևորվեին Գողթն ու փրկեին տեղի հայությանն անխուսափելի կոտորածից:

³³ «Յառաջ», 1920, թիւ 19:

³⁴ Նույն տեղում:

3. Եթե Գարեգին Նժդեհի գլխավորած մարտական ուժերը ի գործու էին, առանց զանգեզուրյան մյուս ռազմական շրջանների մարտախմբերի աջակցությամբ, միայն իրենց ուժերով լուծել Գողթն գավառի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրը, ապա ինչու՞ ժամանակին օգնության չեն շտապել վտանգված շրջանին, մանավանդ որ Գողթն գավառը թեպետ որպես վարչական միավոր, աշխարհագրական տարածք, ճիշտ է, մասն էր կազմում Նախիջևանի նահանգին, բայց որպես ինքնապաշտպանական հանգույց, մտնում էր Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությամբ գործող Կապարգողթի ռազմական շրջանի մեջ:

Կապարգողթի (Ղափան-Գենվազ-Գողթն) զինվորական ուժերի հրամանատարությունը ընդունելու կապակցությամբ Գարեգին Նժդեհը 1919 թ. օգոստոսի 10-ին հրապարակում է հետևյալ հրամանը. «1. Այսօրուանից ես ստանձնում եմ Ղափան-Գենուազ--Գողթանի միացեալ ուժերի հրամանատարութիւնը: Ընդամին, հրամայում եմ բոլոր պաշտօնական գործերով դիմել ինձ:

2. Զօրամասերի շտաբը գտնուում է Հանքերում, ուր բոլոր ռազմաշրջանների պետերը պետք է ուղարկեն իրենց հաղորդագրութիւնները:

3. Ոչ ուշ, քան ամսոյս 12-ի ժամը 16-ը տեղեկացնել զինուորների հրացանների ինչ սիստեմի լինելու, փամփուշտների քանակի մասին:

Ղափան-Գենուազ--Գողթանի Միացեալ Ռազմ. Ուժերի Ընդհ. Հրամանատար ՆԺԴԵՀ»³⁵:

Դարձյալ օրինական հարց է ծագում, իսկ ինչպիսի՞ մարտավարությամբ են առաջնորդվել և ինչպիսի՞ վճռական քայլեր են ձեռնարկել Զանգեզուրի քաղաքական ու զինվորական իշխանությունները, Զանգեզուրի Ազգային Խորհուրդը, Կապարգողթի հրամանատար Նժդեհը, երբ նույն օրերին նրան Աժդահա Փաշա անունը շնորհող թշնամին կործանում էր նրա հրամանատարության տակ գտնվող Վերին ու Ներքին Ագուլիսներն ու սրի քաշում Գողթն գավառի հազարա-

վոր հայ բնակիչների, իսկ Զուլֆայում ստրկության վաճառում գերի վերցրած կանանց, աղջիկների ու երեխաների:

Գողթնի հայության անվտանգության ապահովումը, որը չափազանց անհրաժեշտ էր, պարտավոր էին իրականացնել ՀՀ կառավարությունը, Զանգեզուրի քաղաքական ու զինվորական իշխանությունները՝ ի դեմս Մելիք-Յուլյանի և գեներալ Ղազարյանի և անձամբ նաև Գարեգին Նժդեհը, որպես Կապարգողթի մարտական ուժերի հրամանատար: Չպետք է մոռանալ, որ ՀՀ կառավարությունը հենց Գարեգին Նժդեհին ու նրան օգնության ուղարկած Ղազար Քոչարյանին էր հանձնարարել կազմակերպելու Գողթն գավառի, այդ թվում Վերին ու Ներքին Ագուլիսների ինքնապաշտպանությունն ու ապահովել այդ բնակավայրերի բնակչության անվտանգությունը:

Համաձայն Հ. Հախնազարյանի տեղեկացման, մինչև Գեղվաձորի տեղահանումը, Օրդուբադի թուրք իշխանության պահանջով հայկական կողմը երեք հոգուց բաղկացած խումբ է ուղարկել Գ. Նժդեհի մոտ, կանխելու թուրքաբնակ գյուղերի վրա ձեռնարկվող հարձակումը, միաժամանակ զգուշացնելով, որ հակառակ դեպքում թուրքերը սպառնում են վրեժ լուծել Ագուլիսներից: Այդ խումբը պիտի հանդիպեր նաև Գ. Նժդեհի ներկայացուցիչներին ու նրանց տեղեկացներ Ագուլիսների աղետալի, ողբերգական կացությունը:

«Ըստ յետագային քաղած տեղեկութեան, գրում է Հ. Հախնազարյանը, - Լեռնահայաստանի զինուորական իշխանութիւնը մերժել էր ագուլիսցիների դիմումը, առարկելով՝ ինչ որ էլ լինի, Ագուլիսին կը յաջողուի, շնորհիւ իր ճարպիկ քաղաքականութեան, կանխել ամեն սպառնացող վտանգ...Սակայն առանց մի քանի հարիւր զինուած ուժերով Ագուլիսն ապահովելու՝ Գեղուայ Ձորի աւերումը ահաւոր հետևանք ունեցաւ մեր դժբախտ աւանի համար»³⁵:

³⁵ Վարդան Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 20:

³⁶ Հախնազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 258-259:

Թուրք-ազերին թեպետ հաջողվում է բռնազավթել Գողթնի հայկական բնակավայրեր մեծ մասը, սակայն գավառ վեց գյուղեր լիովին անջրպետված լինելով արտաքին աշխարհից, այնուամենայնիվ, շարունակում էին համառորեն մարտնչել:

Մարտի 13-ին, Զանգեզուրի Ազգային Խորհուրդը Հայաստանի Հանրապետության խորհրդին ուղղված հեռագրում հայտնում է. «Այս թույլին ստացած տեղեկությունների համաձայն, թիւրք ասկերները, թիւրք սպաների գլխաւորութեամբ, Օրդուբաթի և Նախիջւանի թաթարները աղբբեջանեան սպաների ղեկավարութեամբ ընդհանուր յարձակում են գործում Գողթանի հայ գիւղերի վրայ ոչնչացնելու և նւաճելու նպատակով: Հայ գիւղացիութիւնը մահւան կոիւ է վարում նենգաւոր և անպատիժ թշնամու դէմ, յանուն հերոսական, աշխատասեր ու ազնիւ գյուղացիության փրկության: Խղճացեք գիւղացիներին, բողոքեցեք Աղբբեջանի նենգաւոր արիւնոտ ինդրիգների դէմ, որոնցով նա ուզում է հայ գյուղացիութեան դիակների վրայով կամուրջ գցել դէպի Թուրքիա: Պահանջեք դաշնակիցներից, որ ազդեն Աղբբեջանի և թիւրք սպաների վրայ: Զանգեզուրի գյուղացիութիւնը վրդուած է Աղբբեջանի այդ գործողութիւններից, պահանջեցեք դիմադրութիւն»³⁷:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդին ուղղված վերոհիշյալ հեռագրում Զանգեզուրի Ազգային Խորհուրդը, ճիշտ է, նշում է, որ Գողթնի «...հայ գիւղացիութիւնը մահւան կոիւ է վարում նենգաւոր և անպատիժ թշնամու դէմ», սակայն պարզ չէ, թե խոսքը որ գյուղերին է վերաբերվում: Այդ բացը լրացնում է «Ժողովուրդ» թերթի 1920 թ. հունիսի 23-ի համարում տեղ գտած 1920 թ. հունիսի 15-ին Երևանում տեղի ունեցած Գողթնի հայրենակցական միության ընդհանուր ժողովի մանրամասները ներկայացնող ակնարկը³⁸:

³⁷ Աշխատավոր, 24 մայիսի 1920:

³⁸ Տե՛ս Նախիջւան-Շարուրը 1918-1921 թթ, էջ 221:

Հայաստանի Խորհրդին ներկայացրած հեռագրում ընդհանուր ժողովը տեղեկացնում է, որ դեռևս կանգուն էին Ցոնա (Չանանաբ), Ռամիս, Բիստ, Ալահի, և Մարվանիս գյուղերը...³⁹:

Հեռագրի իրազեկմամբ՝ Գողթանի վերոհիշյալ վեց գյուղերը խաղաղ տարիների դժվարությամբ են լուծել հացի խնդիրը և իրենց տարեկան պաշարը լրացրել են Գողթնի դաշտային մասից և Նախիջևանի հացառատ գյուղերից: Այսուհանդերձ, ի պատիվ այդ վեց գյուղերի բնակիչների, պիտի նշել, որ գտնվելով անասելի ծանրագույն կացությունում, նրանք ի հաշիվ իրենց ունեցած սուղ միջոցների, կարողացել են ապաստան տալ ու կերակրել իրենց գյուղերում հանգրվանած կործանված գյուղերի փախստականներին:

Դիմելով Հայաստանի Խորհրդին՝ գողթնեցիների հայրենակցական միության ժողովը իրավացիորեն ընդգծում է. «Այս բոլորից հետո թողնել, որ այդ արիասիրտ և տոկուն լեռնականները սովից ստիպված իջնեն իրենց հպարտ դիրքերից ու գաղթեն, դատարկելով պատմական Գողթանի հողը հայության վերջին բեկորներից՝ կլինե՞ր աններելի ոճիրը հայրենիքի առաջ»⁴⁰:

Զարմանք ու խորը ցավ ու ափսոսանք է հարուցում կարդալով այդ տողերը: Միթե՞ ՀՀ կառավարությունը, Զանգեզուրի և Կապարգողթի Ազգային Խորհուրդն ու զինվորական հրամանատարությունը ի գործու չէին օգնության ձեռք մեկնելու թշնամու պաշարման օղակում մարտնչող վերոհիշյալ վեց գյուղերի ազատատենչ քաջարի բնակչությանը:

Արցախն ու Զանգեզուրը վերջնականապես զավթելու վճռականությամբ՝ Ադրբեջանը կենտրոնացնում է մեծաքանակ ռազմական ուժեր և նույն օրերին հարձակումներ է ձեռնարկում, ըստ Բաքվում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղեկատվական բաժնի հաղորդագրության, հետևյալ ուղղությամբ. «1. Զեբրայիլի ուղղությամբ (Զանգեզուրի, ապա Արանկյուլ Զեյլան

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰ Նույն տեղում

բնակավայրերի վրա): Բաքվի 5-րդ և Լենքորանի 7-րդ զորամասերը (Լենքորանի ռեզերվային Բ գումարտակ) ու Գյանջայի 3-րդ հետևակային գունդը և քրդական 600 հեծյալներից բաղկացած ռոտմիստր Սելիմ-Բեկ Սուլթանովի (Արցախ-Զանգեզուրի նահանգապետ հռչակված Խ. Սուլթանովի եղբայրն է-Յ. Գ.) գլխավորած դիվիզիոնը 4 հրանոթներով:

2. Ադդամի ուղղությամբ (Շուշիի ու Խաչենի վրա). Ջիվանշիրի հետևակային 1-ին գունդը, Գյանջայի հետևակային գնդի զորամասեր. Թաթարական 1-ի և Ղարաբաղյան հեծյալ գունդը 8-10 հրանոթներով:

3. Գյուլիստանի հայկական բնակավայրի ուղղությամբ. Բաքվի 5-րդ հետևակային գնդի, Գյանջայի հետևակային գնդի զորամասերը, 3-րդ հեծյալ գունդը (ապրիլի 11-ին ուղարկել է Շուշիի ուղղություն) հրետանիով»⁴¹:

Համաձայն այդ նույն հաղորդագրությունում տեղ գտած տվյալների, եթե ընդհանրացնենք ադրբեջանական զորամասերի թվաքանակը, ապա այն կազմում է. 4 հետևակային, 2 հեծյալ գնդեր և ռոտմիստր Սուլթանովի գլխավորած քրդական դիվիզիոնը 4-5 հրանոթներով: Քանի որ այդ զորամասերը մարտական գործողությունների նախօրեին ամբողջովին համալրված էին, ապա նրանց կազմում հաշվում էին 8.000 հետևակային և 2.000 հեծյալ զինվորներ: Այդ ամենին գումարվում էին տեղի թուրք զինյալները, որոնց թվաքանակը ներկայացված չէ⁴²:

Հավանաբար, հենց այդ պատճառով, հաշվի առնելով Ադրբեջանի զորքերի հետևանքով Զանգեզուրին սպառնացող վտանգը, գեներալ Ղազարյանը համանման հրահանգ է ուղարկել Գ. Նժդեհին:

Որպես զինվորական, Գարեգին Նժդեհը պարտավոր էր կատարել իր հրամանատարի հրամանը, բայց իր այս պատասխանով նա փաստորեն անտեսում ու հրաժարվում է կատարել վերադասի, այն է՝

⁴¹ Нагорный Карабах в 1918-1921 г.г., Ереван, 1992, ст. 437:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, ст. 437:

Զանգեզուրի զինվորական ուժերի ընդհանուր հրամանատարի՝ գեներալ Ղազարյանի հրամանը:

Ուշագրավ է, որ չենթարկվելով գեներալ Ղազարյանի հրամանին, Գարեգին Նժդեհը, այնուամենայնիվ, հրաժարվում է ձեռնարկել ծրագրած Գողթնի գործողությունը, երբ ստանում է ահազանգ հնչեցնող հետևյալ հաղորդագրությունները. «Ամսույս 23-ին սկսեցին մեր ճակատներում կռիւները: Թշնամին մեծ ուժերով առաջանում է: Ագարակ-Զեյվա գծի վրայ եղած գիւղերի դրութիւնը օրհասական է: Մեր դէմ գործում է երեք թնդանօթ: Խնդրում եմ շտապէք մեզ հասնելու, բերելով ձեզ հետ թարմ ուժեր:

Շտապի կապիտան՝ ՆԱՐԻՆԵԱՆ. Ղափանի Հանքեր, 25 Մարտ 1920 »:

Ըստ Աւօ-ի տեղեկացման՝ Գողթնի վրա ձեռնարկված մարտական գործողությունն իր անտիպ հուշերում ներկայացնում է նաև Ղազար Քոչարյանը, որը 1920 թ. Ղափուջող լեռան վրայով անցել էր Ղափանի Հանքեր ավանը, որտեղ ներկայացել էր ՀՅԴ տեղական կոմիտեին, Ազգային Խորհրդին, Գարեգին Նժդեհին ու Գողթնի գավառապետ Աշոտ Մելիք-Մուսյանին:

Ղազար Քոչարյանը առաջարկում է Գ. Նժդեհին և Աշոտ Մելիք-Մուսյանին Գողթնի մեջ կարճ ժամանակամիջոցում կազմակերպել ընտիր մարտական խումբ և խիստ կերպով անխտիր պատժել Օրդուբադին ու հարակից գյուղերին: Գ. Նժդեհին և Աշոտ Մելիք-Մուսյանը տալիս են իրենց համաձայնությունը, բայց Օրդուբադի ու նրան հարակից գյուղերի վրա արշավանք ձեռնարկելու համար անհրաժեշտ էր ստանալ Հ.Յ.Դ աշնակցության կոմիտեի և Ազգային Խորհրդի համաձայնությունը⁴³:

Հաջորդ օրը տեղի է ունենում ՀՅԴ կոմիտեի և Ազգային Խորհրդի համատեղ ժողովը, որը որոշում է.

«Ա.-Գողթանի մեջ կազմակերպել ուժեղ արշաւախումբ մը գնդ. Նժդեհի հրամանատարութեան տակ, եւ օգնական նշանակել Քաչալ

Ղազարը, որ Ղափանի, Գենուազի շրջաններեն երկու լրիվ վաշտեր կազմելով, զանոնք պիտի փոխադրէ Գողթան, միացնելու համար արշաւախումբին որպէս օգնական ոյժ:

Բ.-Մեղրի եւ Կարճեւան գիւղերու տեղական վաշտերը՝ համախմբուելով Կարճեւան, Գերասիմ Բալայեանի առաջնորդութեամբ պատրաստ պիտի մնան: Երբ արշաւախումբը կռուի սկսի, Գերասիմը Օրդուբաթի կոնակէն պիտի յառաջանայ, իր տարամադրութեան տակ ունեցած ուժերով:

Գ.-Նժդեհի ժամանումը եւ թուականի որոշումը կը ձգուի իր հայեցողութեան»⁴⁴:

Ղազար Քոչարյանի իրազեկմամբ՝ ժողովի ավարտից մի քանի օր անց ինքը Ղափանից վերադառնում է Գողթն:

Եթէ հիմք ընդունենք Ղազար Քոչարյանի վերոհիշյալ վկայությունները, ապա պիտի ընդունել, որ նա մինչև Ղափանի Հանքեր ավան գալը, գտնվում էր Գողթնում, իսկ Օրդուբաթի ու նրան հարակից գյուղերի վրա ձեռնարկած արշավանքը կազմակերպվել է նրա առաջարկությամբ:

Հարկ է ընդգծել, որ Ղազար Քոչարյանի ներկայացրած վկայությունները տեղիք են տալիս որոշակի պարզաբանումների: Այս պարագայում ավելորդ չէ կրկին մեջբերել 1920 թ. հունիսի 15-ին Երևանում տեղի ունեցած Գողթնի հայրենակցական միության ընդհանուր ժողովի արձանագրած հետևյալ փաստը. «...1919 թ. հուլիսից ավերվել ու իսպառ ամայացել են գավառի շեն և բարգավաճ հայկական մի շարք բնակավայրեր, որոնք են՝ Շուրուք, Գևազ Փրագոտ, Վերին և Ներքին Ագա, Դեր, Քաղաքիկ, Տանակերտ, Վերին և Ներքին Ագուլիսներ, Դիսար և Հանդամեջ գյուղերը:

Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի տեղեկացմամբ՝ դեռևս կանգուն էին Ցղնա (Չանանար), Ռամիս, Բիստ, Ալահի, և Մարվանիս

⁴³ Տե՛ս Աւօ, Նժդեհ., էջ 96:

⁴⁴ Նույն տեղում:

ցյուղերը, որոնք հերոսաբար հետ են մղել թուրքերի ձեռնարկած բոլոր գրոհները⁴⁵:

«Այս վեց կանգուն ցյուղերը, կտրված լինելով դրսի աշխարհից, նմանվում են պաշարված բերդի: Այս ցյուղերը կապ ունեն Ղափանի հետ բարձրաբերձ, ձյունապատ, դժվարանցանելի Ղաբուջիղով, որ մատչելի է երթևեկության համար միայն ամառվա ամիսներին, իսկ դեպի Զանգեզուր տանող Նուռնու-Մեղրի ճանապարհը բռնված է Օրդուբադի թուրք հրոսակներով»:

Հարց է ծագում. եթե Գողթնի ցյուղերի մեծ մասը բռնագավթել էր թշնամին, իսկ մնացած վեց ցյուղերն ամբողջովին կտրված լինելով դրսի աշխարհից՝ ինքնապաշտպանական ծանր մարտեր էին մղում, ապա ինչպե՞ս, ի՞նչ մարտական ուժերով հնարավոր կլիներ Ղազար Քոչարյանի բնութագրմամբ՝ «...Գողթանի մեջ, անպայման կազմակերպել ընտիր խումբ մը, որ խիստ կերպով պատժէ Օրտուբաթի եւ իր յարակից գիւղերը՝ անխտիր»:

Պատասխանը միանշանակ է. համանման իրավիճակում Գողթնում մարտական ընտիր խումբ հնարավոր էր կազմակերպել միայն ի հաշիվ դետևս կանգուն մնացած վեց ցյուղերի մարտախմբերի, որոնք այդ օրերին ուժերի գերագույն լարումով դիմակայում էին թուրքերի ձեռնարկած գրոհներին:

2. Եթե Գողթնի դետևս կանգուն մնացած վեց ցյուղերը շրջափակված էին Օրդուբադի թուրք հրոսակներով, իսկ Զանգեզուր տանող Նուռնու-Մեղրի ճանապարհը բռնված էր հակառակորդի կողմից, ապա ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով հնարավոր կլիներ Ղափանի, Գենվազի շրջանների երկու վաշտերը փոխադրել Գողթն ու միացնել այնտեղ կազմավորված արշավախմբին:

Դեպի Օրդուբադ արշավանք կազմակերպելու համար, նախ և առաջ, անհրաժեշտ էր բացել դեպի Գողթն ձգվող ճանապարհը, խորտակել շրջափակման օղակն ու ազատագրել թշնամու կողմից բռնագավթած ցյուղերը:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Ղազար Քոչարյանը մարտի 9-ին Բաղաբերդից Գ. Նժդեհից ստանում է հետևյալ գրությունը. «Միրելի Ղազար

Ես ու Աշոտը, Ղափանի ու Գենուազի վաշտերով միասին համախմբուած ենք Քաջարան, ամէն ուշը մինչեւ ամսոյս 15-ը Բիստ կըլլանք. սպասեցէք մեր ժամանումին»⁴⁶:

Մարտի 19-ին, թնդանոթներով, գնդացիներով ու ձեռնառումբերով զինված մարտախմբերը կենտրոնանում են Յղնա գյուղում, ապա մեկ օր անց՝ մարտի 20-ին մեկնում են իրենց հատկացված տեղամասերը:

Մարտի 21-ին գնդապետ Պապիկյանը թնդանոթի հարվածով սկսում է կռիվը, և նույն օրը Ղազար Քոչարյանի զլխավորած մարտիկներն առաջանալով մտնում են Ավերակ գյուղը, որտեղ նրանց է միանում Գարեգին Նժդեհի առաջնորդած մարտախումբը: Մարտախմբերը միանալով՝ պիտի շարժվեին դեպի Ագուլիս, բայց մինչ այդ պիտի գրավեին հակառակորդի առավել ամրակուռ հենակետը՝ Տանակերտ գյուղը, ապա նաև գավառի մյուս գյուղերը:

Դիմելով Ղ. Քոչարյանին՝ Նժդեհը ասում է. «-Ղազար, թշնամին ամուր կերպով պաշտպանած է Դանակերտը եւ իր շրջանի գիւղերը, որոնց մէկը միւսէն երեք քիլոմետր հեռաւորութիւն ունին»⁴⁷:

Փոքր-ինչ խորհրդակցելով՝ Գարեգին Նժդեհի և Ղազարի առաջնորդած երկու մարտախմբերը հեղեղատների, այգիների ու պարտեզների միջով առաջանում են դեպի հակառակորդի պաշտպանական դիրքերը: Նախքան հարձակման անցնելը, թուրքերին սարսափի մատնելու ու նրանց մարտաշարքերում խուճապ առաջացնելու նպատակով, մի քանի պայթուցիկ տակառներ են նետում և հրդեհում գյուղի կալերն ու հարդանոցները:

Ինչպէս որ սպասվում էր «Տակառներուն արձակած ահագնազոռ ձայնը ու արձագանքները շշմեցուցին թշնամին: Խումբը կրա-

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ Նույն տեղում

կելով սկսաւ առաջանալ դէպի գիւղը: Զինուած թշնամիի խումբերը, լքելով գիւղն ու գիւղացին, լեղապատառ փախան դէպի Ագուլիս...

Առաջին յաջողութիւնը երբ վերջացաւ, կարգը եկած էր Վերի եւ Վարի Ագուլիսները գրավելու...»:

Համաձայն վաղօրոք ծրագրած մարտավարության՝ Գ. Նժդեհի առաջին հիսնյակը Դոնիս գյուղի հյուսիսային կողմից պիտի առաջանար Ագուլիսի թուրքական ներքին թաղը, իսկ Ղազարի առաջնորդած երկրորդ հիսնյակը Թովմաս Առաքյալի վանքի ուղղությամբ պիտի մուտք գործեր քաղաք:

«Մինչ առաջին յիսնեակը, շարունակում է Ղ. Քոչարյանը, - կառաջանար քարաժայռերու մէջ, գնդակներու տարափին տակ, եւ երկրորդ յիսնյակը կը փոխադրէի նոր դիրքերը: Այդ միջոցին երկու տեղերէ վիրաւորուեցայ . հազիւ զիս փոխադրեցին օգնութեան խաչի առաջին կայարանը: Մինչև այդ, Նժդեհը հասաւ եւ իր կարգադրութեամբ զիս ձիով փոխադրեցին Յոնայ գիւղը, բայց վերջին անգամ ըլլալով տեսայ իմ սիրած ու փայփայած Ագուլիսը»⁴⁸:

Կռիվների երկրորդ օրը՝ մարտի 22-ին թուրք հրամանատարությունը կենտրոնացնում է ուժերը և դաշտային թնդանոթներով սկսում ուժրակոծել Ագա գյուղի և Խարաբա-Գիլանի ամրոցները:

Համաձայն Ղազար Քոչարյանի վկայության՝ «1920թ. մարտի 25-ին Ղափանի Հանքերէն սուրհանդակի միջոցաւ ստացանք գնդ. Ռուբէն Նարինեանի երկտողը»⁴⁹:

Վ.Գեորգյանի պնդմամբ՝ այս հեռագիրը ստանալուց ընդամենը երկու ժամ անց, Գ.Նժդեհը Ղափանի Ազգայի Խորհրդի անդամ Ա. Բ.-ի ստորագրությամբ ստանում է դարձյալ տազնապալի ահազանգ հնչեցնող մեկ այլ հաղորդագրություն. «Քո սիրեցեալ Ղափանը ձեռքից գնում է. այս գիշեր Զէյվան յանձնել են թուրքերին, Զէյվան ձեռքից գնալուց յետոյ, պարզ է որ Մոդէս, Ուժանիս, Եղվարդ և Ագարակն էլ էսօր կամ վաղը կգնայ. հրամանատարութիւն չկայ, զինուորութիւր

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 98:

⁴⁹ Նույն տեղում:

սրտով չի կռուում, ի սեր այն նեղություններդ, որ դու կրել ես մեր Հայրենիքի համար, հասիր մեզ, եթե մինչև 3 օրը այստեղ չլինես քո քաջարի զինուորներով, այլևս Ղափանը կորած կը տեսնես»⁵⁰:

Այս հեռագրերը ստանալուց հետո, Գ. Նժդեհը կտրուկ փոխում է իր դիրքորոշումը: Նա որոշում է գորախմբով շտապել օգնելու Նուրի փաշայի զլխավորած զորքերի հարձակման հետևանքով ծանրագույն իրավիճակում հայտնված Ղափանի շրջանի գյուղերին, իսկ նախատեսված Գողթնի գործողությունը թողնել ապագային:

Կարելի է ասել, որ փոքր-ինչ անհասկանալի է Ռուբեն Նարինյանի ու Ղափանի Ազգային Խորհրդի հնչեցրած տագնապալի հաղորդագրությունը: Չէ որ ընդամենը չորս ամիս առաջ, 1919 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած քառօրյա հերոսամարտերում գնդապետ Արսեն Շահմազյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ Զանգեզուրյան ռազմական ուժերը ջախջախիչ պարտության էին մատնել գեներալ Շիխլինսկու զլխավորած Ադրբեջանի կանոնավոր բանակի թվակազմով ու զինվածությամբ ավելի բազմաքանակ ու հզոր զորամասերին, որոնց գործուն կերպով աջակցում էին թուրք և քուրդ բազմաթիվ հրոսակախմբեր: Իսկ մարտյան կռիվների ժամանակ ադրբեջանական ռազմական ուժերը միաժամանակ հարձակվում էին ոչ միայն Զանգեզուրի, այլև Արցախի ու ուղղությամբ:

Հարց է ծագում, եթե քառօրյա հերոսամարտում զանգեզուրյան ռազմական ուժերն ապավինելով իրենց սեփական ուժերին՝ պարտության էին մատնել հակառակորդի առավել մեծաքանակ ուժերին, իսկ այս անգամ ի՞նչու չէին կարող դարձյալ ապավինելով՝ սեփական ուժերին՝ արժանավույնս դիմակայել հակառակորդի հարձակումներին ու փրկության ձեռք մեկնել անհուսալի վիճակում գտնվող Գողթնի գյուղերին: Ժամանակը միանշանակորեն ապացուցեց, որ ապագային թողնել Գողթնի ազատագրման գործողությունը հավասարագոր էր Հայոց հինավուրց ու անգնահատելի բնակավայ-

⁵⁰ Գեորգեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 50-51:

րից մեկի՝ գինեվառ երգիչների գովերգած հայրենիքի՝ Գողթն գավառի դատապարտմանն ու վերջնական կործանմանը:

Վ. Գեորգյանի ներկայացմամբ՝ ապրիլի 1-ին Գարեգին Նժդեհի գլխավորած զորավաշտերը հասնում են մարտադաշտ և հզոր հարձակում ձեռնարկելով՝ Որոտանի, Ասկիիլումի, Չավնդուրի շրջաններում մղած կռիվներում հետ են մղում հակառակորդի զորքերի գրոհները, ապա «...ապրիլի 18-ին կը գրաւեն Շիւքիւրադասի բարձունքը և կը մաքրեն Չաւրնդուրի (Բարթազ) շրջանը թշնամի թափափուքներէ:

Յաղթութիւնը եղած էր փայլուն և վճռական»⁵¹:

Վ. Գեորգյանը համառոտ ներկայացնելով ապրիլյան կռիվները, բոլորովին չի նշում Զանգեզուրյան մարտական ուժերի ու նրանց հրամանատարների անունները, որոնք իրենց մասնակցությամբ արժանի ավանդն են ներդրել կենսագիր-հեղինակի թվարկած հաղթանակների ձեռք բերման գործում:

Ավելին՝ միակողմանի ներկայացնելով 1920 թ. հունվար-մարտ ամիսներին Զանգեզուրում տեղի ունեցած դեպքերը՝ Վ. Գեորգյանը հարկ չհամարելով թվարկել այդ գործողություններին մասնակցած որևէ մեկի անունը, ի հարկե Բացի Գարեգին Նժդեհից, գրում է «...հրամանատար Նժդեհ Օխչիի, Գեղուաձորի, Շուռնուխի, Որոտանի, Ասկիիլումի և Չաւրնդուրի փառահեղ յաղթութիւններով կարդարացներ իր վրայ դրուած յոյսերը»⁵²:

Հայաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատարի գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Վեքիլովը և գեներալ-գորաբնակարանապետ - (**квартирмейстер**) գնդապետ Պրիմատովը իրենց կազմած «Հայաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը (հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1 1920 թ.)» խորագիրը կրող համառոտ տեղեկագրում նշում է, որ «...մարտի 23-ին և 26-ին, -նշում է տեղեկագիրը,-տեղի բնակչությունը կարողացել է ջախջախել թնդանոթների ու բազմաթիվ հրոսակախմբերի աջակցությամբ հարձակման դիմած ադրբեջանական 5-7 գնդերի,

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 55:

⁵² Նույն տեղում:

որոնց վերջերս էին Բաքվից ու Լենքորանանից տեղափոխել Ջեբրայիլ: Ջանգեգուրգիններին հաջողվել է ճեղքել թաթարների դասավորությունն ու ընդհուպ մոտենալ դարաբաղցի ապստամբներին⁵³:

Ադրբեջանական զորքերի կողմից ձեռնարկած վերոհիշյալ (մարտի 23-26) հարձակումների մանրամասները ներկայացված են Ադրբեջանում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղեկատվական բաժնի Գորիսից ստացած (մարտի 31) հաղորդագրությունում և ՀՀ զինվորական նախարարության հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանի ստորագրությամբ Հայաստանի Հանրապետության զորքերի հրամանատարին (զինվորական նախարար) ու շտաբի պետին ներկայացրած զեկուցագրում, բայց փոքր-ինչ այլ մեկնաբանությամբ:

Ըստ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղեկատվական բաժնի հաղորդագրության. «Ադրբեջանական բանակը խոշոր ուժերով և տասնյակ հրանոթների աջակցությամբ Մինքենդից հարձակվել է Գորիսի, Կերյարի ուղղությամբ՝ Ալիկուլիուշաղի, իսկ Ղափանի ուղղությամբ Ջեբրայիլի տարածքից: Առաջին երկու ուղղություններում հակառակորդի հարձակումները հետ են մղվել և կասեցվել է ադրբեջանական զորքերի հարձակումը: Ղափանի ուղղությամբ տեղի բնակիչներից բաղկացած հայկական ուժերը դուրս են մղվել Այնդաղի բարձունքներից, բայց մարտի 25-ին հակառակորդը հետ է մղվել, իրավիճակը վերականգնվել է»⁵⁴:

Իրոք, այդ կռիվները պատկերող սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Ջանգեգուրի մարտական ուժերը, հերթական անգամ դրսևորելով մարտական անկոտրում ոգի և մարտնչելու անզուգական վարպետություն, մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվներում ջախջախել են թնդանոթների և բազմաթիվ հրոսակախմբերի աջակցությամբ Ջանգեգուրի վրա հարձակվող ադրբեջանական զորքերին:

⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), թ. 179:

⁵⁴ Նույն տեղում, թ. 181:

Զանգեզուրյան հերոսամարտերը պատկերող սկզբնաղբյուրներն արժանվոյնս գնահատելով զանգեզուրյան զինուժի նշանակալի հաղթանակը՝ չեն հիշատակում այն մարտական ուժերի ու նրանց հրամանատարների անունները, որոնք մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ կարողացել են ոչ միայն հետ մղել ադրբեջանական զորքերի ու նրանց աջակցող հրոսակախմբերի հարձակումները, այլև ճեղքել են հակառակորդի ռազմաճակատն ու հաջողությամբ առաջ շարժվելով՝ հասել են Արցախի սահմանը:

Այդ բացը մասամբ լրացնում է ՀՀ զինվորական նախարարության հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանը, որի ներկայացրած զեկուցագրի հաղորդմամբ՝ ազերի զինական ուժերը Զանգեզուրի վրա հարձակում են գործել երեք ուղղությամբ.

1. Մինքենդից դեպի Գորիս, 2. Կարլարայից Ղափանը Զանգեզուրից կտրելու նպատակով դեպի Ալի-Ղուլի-Ուշաղի և 3. Ջեբրայիլի կողմից:

Զեկուցագրում Տ. Դևոյանը նույնպես հավաստում է, որ հարձակման առաջին երկու ուղղություններում հաջողվել է հետ մղել հակառակորդի զրոհներն ու կասեցնել հարձակումը, իսկ Ղափանի ուղղությամբ՝ տեղի ինքնապաշտպանական ուժերը նեղվել են ու նահանջել և հակառակորդի ձեռքն է անցել Հայդաղի, Խանազայի, Հարսիզի տեղանքին իշխող բարձունքները:

Համաձայն այդ երկու հաղորդագրություն-զեկուցագրերի տեղեկացման, կա մեկ ընդհանրություն. նշվում է, որ Ղափանի ուղղությամբ տեղի ինքնապաշտպանական ուժերը նեղվել են ու նահանջել և հակառակորդի ձեռքն է անցել տեղանքին իշխող բարձունքները:

Այսուհանդերձ, ըստ Տ. Դևոյանի ներկայացրած զեկուցագրի՝ թեպետ դարձյալ բացակայում է այն մարտական ուժերի հրամանատարների անունները, որոնց հրամանատարությամբ զանգեզուրյան մարտական ուժերը կարողացել են կանգնեցնել ադրբեջանական զորքերի հարձակումները, սակայն նշվում է, որ հակառակորդի հարձակումը հաջողվել է կասեցնել. «Շնորհիվ Գորիսից ժամանակին օգնու-

թյան հասած ժողովրդական աշխարհագորի: Հակառակորդը հետ է շարտվել, իրավիճակը հաջողվել է վերականգնել: Հայ բնակչությունը դիմել է հակահարձակման, վճռական ճնշմամբ ճեղքել է հակառակորդի ճակատն ու առաջ շարժվելով՝ կապ է հաստատել Ղարաբաղի բնակչության հետ...»⁵⁵:

Քիչ հավանական է, որ ՀՀ բանակի հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանը հանրապետության զորքերի հրամանատարին ու շտաբի պետին հաղորդեր իրականությանը չհամապատասխանող, ապակողմնորոշ տեղեկություն:

Կապիտան Տիգրան Դևոյանի վկայությանը, կարելի է ասել, լրացնում է Զանգեզուրի ռազմական ուժերի հրամանատար գնդապետ Խաչատուր Մալինցյանի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը. «1920 թ. մարտի 23-ից մինչև ապրիլի 7-ը, երբ հանրապետության զորքերը շարժում էին դեպի Ղարաբաղ, ես ջախջախիչ պարտության մատնեցի Ադրբեյջանի կանոնադր զորքին՝ ստիպելով թշնամուն խուճապահար փախչել...»⁵⁶:

Այդ նույնը Խաչատուր Մալցյանը նշում է իր ինքնակենսագրականում՝ ավելացնելով «Մենք գերեվարեցինք բազմաթիվ գերիների, վերցրինք գնդացիներ և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք: Այդ ծառայությունների համար ստացա գնդապետի կոչում»⁵⁷:

Այս երկու զեկուցագրերում և ընդհանրապես այդ կոիվներին վերաբերող մեկ այլ պաշտոնական փաստաթղթում որևէ ակնարկ չկա, որը Վարդան Գեորգյանի օրինակով ընդգծի Գ. Նժդեհի և նրա գլխավորած զինուժի անօրինակ քաջագործություններն ու վճռորոշ դերակատարությունը:

1920 թ. մարտյան կոիվներն իր հուշագրությունում առավել մանրամասնորեն ներկայացրել է այդ կոիվների մասնակից, Գ. Նժդեհի մերձավոր զինակից Վանքեկը (Վազգեն Միրզաբեկյան): Նա

⁵⁵ Տե՛ս Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 427-433:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ.430, ց. 1, գ. 946, թ.35:

Ճիշտ է, նշում է մարտյան կռիվներին Գ. Նժդեհի գլխավորած զորախմբի մասնակցությունը, բայց Ջանգեզուրի ռազմական ուժերի հաղթանակի գործում առավելապես ընդգծում է Գորիսի մարտական խմբերի, իսկ հրամանատարական կազմից՝ գնդապետներ Մելիք-Հուսեփյանի, Խաչատուր Մալինցյանի և հատկապես Սիսիանի հեծելազորի ու նրա լեգենդար հրամանատարի՝ կապիտան Պողոս Տեր-Դավթյանի դերակատարությունը⁵⁸:

Եթե որպես ելակետ, հիմք ընդունենք այդ հաղթական մարտերը ներկայացնող վերոհիշյալ տեղեկությունները, ապա պիտի եզրակացնել. արժանին մատուցելով նաև Գ. Նժդեհի գլխավորած զինուժի մասնակցությանը՝ այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ անհարկի չչափազանցնելով ու չգերազնահատելով որևէ հրամանատարի ու նրա գլխավորած մապրտական ուժերի ներդրումը մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվներում՝ պիտի փաստել՝ հաղթանակը ձեռք է բերվել շնորհիվ Ջանգեզուրյան մարտական ուժերի միասնական ու համատեղ հերոսական գործողությունների և իհարկե «...Գորիսից ժամանակին օգնության հասած ժողովրդական աշխարհագորի»:

Մարտյան հերոսամարտերում Ջանգեզուրյան ռազմական ուժերը տոնում են հերթական հաղթանակը:

Ըստ Ադրբեջանում հավատարմագրված Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղեկատվական բաժնի հաղորդագրության՝ «Մարտի 26-ին հայերը հետ են մղել ադրբեջանական զորքերի ուժգին հարձակումները և մինչև Հարտիզ անցնելով հակահարձակման՝ ճեղքել են հակառակորդի ռազմաճակատը Բադրբեկլուից մինչև Մասխուդլու ու հաջողությամբ առաջ շարժվել:

Շնորհիվ դրան, հայերը Խծաբերդի ուղղությամբ միացել են Ղարաբաղին»⁵⁹:

Արցախ տանող ուղին բաց էր:

⁵⁷ Աշոտ Սիմոնյան, Ջանգեզուրի գոյամարտի հերոս Խաչատուր Մալինցյան, Երևան, 2014, էջ 22:

⁵⁸ Տե՛ս «Ալիք», 1979, թիվ 118:

Այո, անժխտելի է հայկական զինուժի հաղթանակը, սակայն այդ նույն ժամանակահատվածում երկարատև հերոսական մարտումներից հետո դատապարտվեցին կործանման Գողթնի վերջին բնակավայրեր

Հարկ է ընդգծել, որ անհրաժեշտ զինական աջակցություն չստանալով և անուշադրության մատնվելով ՀՀ կառավարության, Զանգեզուրի, ինչպես նաև Կապարգողթի զինվորական շրջանի հրամանատարության կողմից Գողթնի գյուղերն ու Վերին ու Ներքին բարձաված քաղաքատիպ ավանները՝ Ագուլիսները՝ զոհ դարձան թուրքական զորքերի ու նրանց աջակցող թուրք-քրդական հրոսակախմբերի կոտորածներին:

Гамлет Геворгян, Трагедия провинции Гогтн (1918 - 1920) - В 1919-1920 гг. провинция Гогтн в качестве самообороны составлял частью военного округа Зангезур Капаргогтн (Капан-Аревик-Гогтн) с его командующим Гарегинном Нжде.

Изучение событий данного исторического периода в этой провинции показывает, что армяне Гогтна всевозможно боролись с оружием в руках, пытаясь противостоять многочисленным нападкам вооруженных банд турецких азербайджанцев. В боях направленных против врагов, армяне Гогтна писали множество героических страниц, но будучи отрезаны от внешнего мира, оказались в окружении и из-за неравенства сил не смогли обеспечить неприкосновенность своих поселений. Не получив необходимой военной поддержки со стороны правительства РА, командования военного округа Зангезура, а так-же Капаргогта, без необходимой помощи селы Гогтна и процветающие городские поселения Верин и Неркин Агулиса стали жертвами побоищ регулярной армии Азербайджана и поддерживающих их турецко-курдских бандитов.

⁵⁹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 432:

Hamlet Gevorgyan, The Goghtn province tragedy - In 1919-1920 as a self-defense province Goghtn was a part of the Zangezur Kapargoght (Kapan-Areviq-Goghtn) military district, with its commander Garegin Nzhdeh.

The study of the events in the province during that historical period shows that the Armenians of Goghtn struggled as much as possible, tried to confront the many repeated attacks of the Turkish Azeris armed bandits. In the battles against the enemy the Armenians of Goghtn wrote many heroic pages, but as being cut off from the outside world they were blockaded and could not secure the inviolability of their homes because of their inequality.

By not receiving the necessary strategic support from the Government of Armenia, command of military districts of Zangezur as well as Kapargoght and by not receiving the necessary help the villages of Goght province and Verin and Nerqin Agulis urban settlements became victims of the massacres of regular military units in Azerbaijan and the Turkish-Kurdish bandits supporting them.

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ԱՅՆԹԱՂԱՅԱՆԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ

ԴԻՄԱՆԿԱՐԸ

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Արվեստագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Մերսինում (Թուրքիա) ծնված, Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանի երաժշտության բաժնի շրջանավարտ, երաժշտական կրթությունը Փարիզում ավարտած, երաժշտության մեջ ռոմանտիզմի ուղղությունը ներկայացնող Արուսյակ Այնթապյանի ժառանգության մեջ, բնականաբար, մեծ տեղ են գրավում դաշնամուրային ստեղծագործությունները: Նրա գրչին են պատկանում քաղաքական, պետական, հոգևոր, հասարակական ականավոր գործիչներին նվիրված գործերը, այդ թվում՝ «Bénédiction Papale au Liban» («Պապի օրհնությունը Լիբանանում»)՝ նվիրված Հռոմի 262-րդ պապ Պողոս VI-ին (1965), «Hymne au Liban» («Չոն Լիբանանին»)՝ նվիրված Լիբանանի Հանրապետության նախագահ Շառլ Հելուին (1966), «La Paix» («Խաղաղություն»)՝ նվիրված ՄԱԿ գլխավոր քարտուղար Ու Թանին (1968), «La Tragédie de Dallas» («Դալասի ողբերգությունը»)՝ նվիրված ԱՄՆ 35-րդ պրեզիդենտ Ջոն Ֆիցջերալդ Քենեդու հիշատակին (1963), «Hommage» («Հարգանքի տուրք»)՝ նվիրված Շառլ դը Գոլին (1969), ինչպես նաև եղբոր՝ Ջորջ Այնթապյանի հիշատակին նվիրված «Sur une tombe» («Շիրմի վրա», 1964) և «Les Larmes» /«Արցունքները», 1964/, «Bonheur perdu» /«Կորսված երջանկությունը»/, «Odyssée Spatiale» («Տիեզերական ոդիսական», 1970), «Tristesse» /«Տխրությունը»/, «Regret» /«Ափսոսանքը»/, «Separation» /«Բաժանումը»/, «Consolation» /«Մխիթարությունը»/, «Les Adieux» /«Հրաժեշտը»/: դաշնամուրային ռապսոդիաները, «Ֆանտազիան», գործեր երկու դաշնամուրի համար՝ «Souvenir» /«Հուշը»/, «Pour toi seul» /«Քեզ համար միայն»/ և այլն: Հեղինակել է նաև երգեր՝ հայերեն և ֆրանսերեն տեքստերով: Լիբանանահայ կոմպոզիտորի ժառանգության մեջ հատուկ տեղ են

գրավում լիբանանյան ժողովրդական դաբկեների մշակումները դաշնամուրի և երկու դաշնամուրի համար:

Բանալի բառեր – Արուսյակ Այնթապյան, լիբանանահայ կոմպոզիտոր, դաշնակահար, մանկավարժ:

«Ծանօթ եւ յարգուած անուն մըն է ան, որպէս գնահատուած դաշնակահարուհի, վաստակաւոր ուսուցչուհի, եւ մանաւանդ տաղանդաւոր յօրինող որ մասնաւորաբար վերջին երեք տարիներու ընթացքին իր մասին խօսիլ տուաւ Լիբանանեան թէ օտար մամուլը: Համեստ հայուհի մըն է ան. կ'ընդունի թէ իր յօրինելու ձիրքը Աստուածատուր պարգեւ մըն է եւ թէ ինք անոր մեկնաբանն է լոկ: Հայրենասէր է ան, հպարտ իր ծաղկող հայրենիքի վերելքով, խանդավառ արուեստի մարզին մէջ արձանագրուող յաջողութիւններով, հայ երաժշտութեան վարպետ Արամ Խաչատուրեանով եւ անոր արժանի յաջորդներով»¹:

Խոսքը լիբանանահայ կոմպոզիտոր, դաշնակահարուհի, մանկավարժ, երաժշտական-հասարակական գործիչ Արուսյակ Այնթապյանի մասին է, ում հայ երաժշտագիտությունն անդրադարձել էր ընդամենը հետևյալ տողերով. «Արուսեակ Այնթափլեանը պսակաւոր է Փարիզի արուեստների, գիտութեան եւ գրականութեան մեծ պատուանշանի: Շատ շնորհալի դաշնակահարուհին յաճախ է հանդէս եկել իր մենահամերգներով: Նա օժտուած է նաեւ ստեղծագործական ձիրքով: Սուղ տուեալներից քաղուած փաստերի համաձայն՝ «Զարթօնք»-ի (Բէյրութ, 30 մայիսի, 1963) 1963 մայիսի 2-ին տեղի ունեցած տարեկան համերգում կատարուել են նրա ստեղծագործութիւններից երկուսը՝ «Ռափսոդիա թիւ 2 եւ լիբանանեան տապքէի ժողովրդական եղանակների մշակումները «Շաթթի Եա

¹ **Գոճայեան Աստղիկ**, Արուսեակ Այնթապլեանի հետ, Թերթից կտրտուկներ, Անթվակիր, հայերեն, տպագիր 13 թերթ, 7 փաթեթ, ԳԱԹ, Արուսյակ Այնթապյանի ֆոնդ N 66:

Տիւնեա» անուանմամբ»²:

Ընդամենն այսքանը՝ Արուսյակ Այնթապյանի մասին: Եվ դա այն դեպքում, որ հենց Հայաստանում՝ Ե.Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանում է գտնվում նրա արխիվը³, որը մինչև վերջերս չէր ուսումնասիրվել⁴:

Մերսինում ծնված, Բեյրութի Ամերիկյան համալսարանի երաժշտության բաժնի շրջանավարտ, երաժշտական կրթությունը Փարիզում ավարտած, համաշխարհային պիանիզմի տիտաններից մեկին՝ ֆրանսիացի դաշնակահար, մանկավարժ, դիրիժոր, երաժշտագետ, երաժշտական-հասարակական գործիչ Ալֆրեդ Կորտոյին աշակերտած, բազմաթիվ մրցանակների դափնեկիր, շքանշանների ու մեդալների ասպետ, երաժշտության մեջ ռոմանտիզմի ուղղությունը ներկայացնող Ա.Այնթապյանի ժառանգության մեջ, բնականաբար, մեծ տեղ են գրավում դաշնամուրային ստեղծագործությունները: Նրա գրչին են

² **Բրուտեան Ցիցիլիա**, Հայ երաժշտական մշակոյթի աշխարհասփիւռ ընձիւղները, Երեւան, 1996, էջ 229-230:

³ ԳԱԹ-ում պահպանվող Ա.Այնթապյանի ֆոնդը ստացվել է 1981-ին, Այնթապյան քույրերի կողմից և մշակվել է 1986-ին՝ երաժշտական բաժնի վարիչ Յողիկ Բեքարյանի կողմից: Արխիվը պարունակում է կոմպոզիտորի ստեղծագործությունների ձեռագրերը և հրատարակված օրինակները, համերգների ծրագրերը, հայալեզու և ֆրանսալեզու մամուլում Այնթապյանի մասին տեղ գտած հրապարակումները, նրա ստեղծագործական ու համերգային գործունեությունը լուսաբանող անձնական փաստաթղթերը, նամակները, հայերեն և ֆրանսերեն բանաստեղծությունները, ստեղծագործությունների ձայնագրությունները, լուսանկարները, հրավիրատոմսերը, շքանշաններն ու մեդալները, ընդհանուր առմամբ՝ 462 փաստաթուղթ, որը կազմում է 125 միավոր:

⁴ 2012-ին լույս տեսավ տողերիս հեղինակի «Լիբանանահայ երաժշտություն: Արուսյակ Այնթապյան» մենագրությունը, որտեղ առաջին անգամ արխիվային նյութերի հիման վրա ներկայացրեցինք լիբանանահայ դաշնակահարուհի, մանկավարժ, կոմպոզիտոր և երաժշտական-հասարակական գործիչ Արուսյակ Այնթապյանի գործունեությունն ու ստեղծագործությունը: Գրքի հավելվածում ներկայացված են Ա.Այնթապյանի մինչ օրս մեզ անհայտ, մինչդեռ ժամանակին մեծ ժողովրդականություն վայելած նրա դաշնամուրային ստեղծագործություններից երկուսի՝ N 3 «Bonheur Retrouve» («Վերագտած երջանկություն») ռապսոդիայի և արաբական ժողովրդական դափկեի մշակում «Chatti ya dinyi» պիեսի, ինչպես նաև ձայնի և դաշնամուրի համար գրված «Pour toi seul» («Միայն քեզ համար») տանգոյի նոտաները, որոնք գիտական

պատկանում քաղաքական, պետական, հոգևոր, հասարակական ականավոր գործիչներին նվիրված և ժամանակին մեծ ժողովրդականություն վայելած գործերը, այդ թվում՝ «Bénédiction Papale au Liban» («Պապի օրհնությունը Լիբանանում»)՝ նվիրված Հռոմի 262-րդ պապ Պողոս VI-ին (1965)⁵, «Hymne au Liban» («Ձոն Լիբանանին»)՝ նվիրված Լիբանանի Հանրապետության նախագահ Շառլ Հելուին (1966)⁶, «La Paix» («Խաղաղություն»)՝ նվիրված ՄԱԿ գլխավոր քարտուղար Ու Թանին (1968)⁷, «La Tragédie de Dallas» («Դալասի ողբերգությունը»)՝ նվիրված ԱՄՆ 35-րդ պրեզիդենտ Ջոն Ֆիցջերալդ Քենեդու հիշատակին (1963)⁸, «Hommage» («Հարգանքի տուրք»)՝ նվիրված Շառլ դը Գոլին (1969)⁹, ինչպես նաև եղբոր՝ Ջորջ Այնթապյանի հիշատակին նվիրված «Sur une tombe» («Շիրմի վրա», 1964)¹⁰ և «Արցունքները»¹¹, «Odyssee Spatiale» («Տիեզերական ոդիսական», 1970), դաշնամուրային ռապսոդիաները¹², «Ֆանտազիան»¹³, «Կորսված

շրջանառության մեջ դրվեցին առաջին անգամ:

⁵ «Bénédiction Papale au Liban», Նվիրված է Պողոս VI Պապին, 1965, կից՝ ստեղծագործության համառոտագրություն, ձեռագիր 12 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 1:

⁶ «Hymne au Liban», 1966, կից՝ ստեղծագործության համառոտագրություն, ձեռագիր 11 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 8:

⁷ «La Paix», 1968, նվիրված է Թանին, կից՝ ստեղծագործության համառոտագրություն, ձեռագիր 17 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 9:

⁸ «La Tragédie de Dallas», 1963, նվիրված է Քենեդիի հիշատակին, կից՝ թերի հատվածներ և համառոտագրություն, ձեռագիր 9 թերթ, 3 թերթ, ընդ.՝ 12 թերթ, 2 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 10:

⁹ «Hommage», նվիրված է դը Գոլին, 1969, կից՝ ստեղծագործության համառոտագրություն, ձեռագիր 19 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 7:

¹⁰ «Sur une tombe», 1964թ. 15 դեկտեմբերի, կից՝ ստեղծագործության համառոտագրություն, ձեռագիր 5 թերթ, 4 թերթ, ընդ.՝ 9 թերթ, 2 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 24:

¹¹ «Les Larmes», 1953, նվիրված է Ջորջ Այնթապյանի հիշատակին, ձեռագիր 5 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 13:

¹² Rhapsodie N 1, անթվակիր, ձեռագիր 5 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 15: Rhapsodie N 2, 1963, կից՝ ստեղծագործության համառոտագրություն, ձեռագիր 10 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 16: Rhapsodie N 3 (Bonheur retrouvé), անթվակիր, ձեռագիր 9 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 17: Rhapsodie N 3 (Rêve poétique), անթվակիր, ձեռագիր 11 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 18: Rhapsodie, 1974, ձեռագիր 4 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 19:

¹³ «Fantaisie», անթվակիր, Բեյրութ, տպագիր 2 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 6:

երջանկությունը»¹⁴, «Տխրությունը»¹⁵, «Ափսոսանքը»¹⁶, «Բաժանումը»¹⁷, «Մխիթարությունը»¹⁸, «Հրաժեշտը»՝ նվիրված բոլոր նրանց, ովքեր սիրել են¹⁹ և այլն, ինչպես նաև գործեր երկու դաշնամուրի համար՝ «Հուշը», «Քեզ համար միայն» և այլն: Հեղինակել է նաև երգեր՝ հայերեն և ֆրանսերեն տեքստերով: Լիբանանահայ կոմպոզիտորի ժառանգության մեջ հատուկ տեղ են գրավում լիբանանյան ժողովրդական դաբկենների մշակումները դաշնամուրի²⁰ և երկու դաշնամուրի համար:

Ա.Այնթապյանը ծնվել է Մերսինում (Թուրքիա)²¹: Վաղ են ի հայտ գալիս փոքրիկի երաժշտական ընդունակությունները. դաշնամուրի հետ առաջին ծանոթությունը տեղի է ունենում երեք տարեկանում: Իսկ հինգ տարեկանում արդեն սկսվում են դաշնամուրի պարապմունքներն իտալացի Ալֆրեդո Մոդիկայի ղեկավարությամբ²²: Իր անդրանիկ ստեղծագործությունն Ա.Այնթապյանը հորինել է 13 տարեկանում: «Տասներեք տարեկանիս գրած եմ «Քեզի Համար Միայն» կարճ կտորը, որ պահած եմ իր նախկին պարգույթեանը մեջ: Երաժշտական յօրինումներէս ոմանք հետեւեալներն են.- Ռաբգոտիներ թիւ 1 եւ 2, «Հրաժեշտ», «Մխիթարանք», «Գեւեզմանաքարի մը Վրայ», «Վալս», «Ֆանթեզի»,

¹⁴ «Bonheur perdu», անթվակիր, ձեռագիր 5 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 2:

¹⁵ «Tristesse», անթվակիր, ձեռագիր 2 թերթ, 3 թերթ, ընդ.՝ 5 թերթ, 2 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 25:

¹⁶ «Regret», անթվակիր, Բեյրութ, տպագիր 2 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 20:

¹⁷ «Séparation», անթվակիր, ձեռագիր 6 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 23:

¹⁸ «Consolation», անթվակիր, ձեռագիր 5 թերթ, 5 թերթ, ընդ.՝ 10 թերթ, 2 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 4:

¹⁹ «Les Adieux», անթվակիր, ձեռագիր 6 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 12:

²⁰ «Chatti ya dinnyi», անթվակիր, ձեռագիր 9 թերթ, 5 թերթ, 2 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 3: «Debki N2», անթվակիր, ձեռագիր 11 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 5:

²¹ Ցավոք, մեզ չհաջողվեց պարզել Ա.Այնթապյանի ծննդյան թիվը: ԳԱԹ Ա.Այնթապյանի արխիվում գտնվող կենսագրություններում այն բացակայում է (տե՛ս Նյութեր՝ ամփոփված հանդեսներում. 1968-74թթ., ֆրանսերեն, տպագիր 4 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 62 և N 63):

«Զոջում», «Տխրություն», «Յիշատակ», «Միտ մը Քարի Տակ»: Կը տեսնէք թէ որքան զգացական եմ: Ասոնց կողքին դաշնակի յարմարցուցած եմ «Եա Ղըզայէլ» եւ «Շաթթի Եա Տընէա», անոնց տալով նաեւ հայկական երանգաւորում»²³:

Տարիներ անց, անդրադառնալով իր մանկության շրջանին և պատասխանելով Տրիպոլիում լույս տեսնող «Երիտասարդ հայուհի»-ի թղթակից Աստղիկ Գոճայանի «Ո՞վ մղած է ձեզ այդքան փոքր տարիքէն սիրելու երաժշտութիւնը եւ մանաւանդ դաշնակը» հարցին՝ «Ան պահ մը երազկոտ նայուածքը կ'ուղղէ անորոշին, ակնյայտօրէն փոխադրուած իր մանկութեան օրերը, ու կը պատասխանէ մեղմօրէն:

- Երաժշտասէր ընտանիքի մը զաւակ էի. երեց քոյրս դաշնակ կը նուագէր, եղբայրս՝ ջութակ, իսկ հայրս լաւ ձայն ուներ: Այս մթնոլորտը պատճառ եղաւ որ դաշնակի դասերս շարունակեմ եւ հասնիմ մինչեւ Պէյրութի Ամերիկեան համալսարանի երաժշտութեան բաժինը, ուր Քուկէլի տնօրինութեան շրջանին աշակերտեցի Ալֆրետ Քորթոյի. բոլորելով այդ շրջանին գոյութիւն ունեցող երաժշտութեան չորսամեայ շրջանը, ստացայ Պսակաւոր Արուեստից տիտղոս: Ապա մեկնեցայ Բարիզ, ուր մենաշնորհը ունեցայ անձնական աշակերտուհին ըլլալու Քորթոյի, որուն շունչին տակ կաղապարեցի դաշնակահարուհիի իմ նախասիրութիւններս, որոնցմէ զխաւորն էր Շոբէնը, եւ յետոյ Ռախմանինոֆ, Լից եւ Պախ»²⁴:

Ա.Այնթապլյանը տարրական և միջնակարգ կրթությունն ստացել է Բէյրութի Գթության դուստրերի մոտ (Les Filles de Charité), իսկ բարձրագույն կրթությունը՝ Փարիզի L'Ecole Normal de Musique-ի հովանու ներքո, հանրային կրթության մինիստրության կողմից արտոնված Բէյրութի Ամերիկյան համալսարանի երաժշտության բաժնում և ավարտել Փարիզում՝ աշակերտելով Ա.Կորտոյին,

²² Թերթից կտրտուկներ, Անթվակիր, հայերեն, տպագիր 13 թերթ, 7 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապլյանի ֆոնդ N 66:

²³ **Գոճայեան Աստղիկ**, Արուսեակ Այնթապլեանի հետ, Թերթից կտրտուկներ, Անթվակիր, հայերեն, տպագիր 13 թերթ, 7 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապլյանի ֆոնդ N 66:

²⁴ Նույն տեղում:

ուշադրությունը բևեռելով իր նախասիրած կոմպոզիտորի՝ Շոպենի ստեղծագործությունների վրա²⁵:

Անուրանալի է ֆրանսիացի դաշնակահար՝ մասնավորապես Շոպենի ու Շումանի ստեղծագործության մասնագետ, մանկավարժ, դիրիժոր, երաժշտագետ՝ պիանիզմի պատմության և տեսության վերաբերյալ աշխատությունների հեղինակ, երաժշտական-հասարակական գործիչ, Փարիզի L'Ecole Normal de Musique-ի (1919) հիմնադիր, մեծ վարպետ Ալֆրեդ Կորտոյի (1877-1962) դերն Ա.Այնթապլյանի կատարողական ու ստեղծագործական դիմանկարի ձևավորման գործում: Շոպենի և Շումանի ստեղծագործությունների համարձակ մեկնաբանը՝ հարյուրամյակի մեծագույն երաժիշտներից մեկը, խորհրդանշեց դասական դարաշրջանի մայրամուտը: Մասնագետները նրան համարում էին անհատական, սուբյեկտիվ ոճի վերջին ներկայացուցիչը, ով ունակ էր ճշգրիտ տեխնիկական զոհաբերել հանուն ինտուիցիայի ամբողջականության, մեկնաբանման արտահայտչականության և ստեղծագործության իսկական ոգու արտահայտման: Թեև կատարողական արվեստում հետագայում այդ մոտեցումն իր տեղը զիջեց ժամանակակից «գիտական» նվագին, որը կենտրոնում դնելով տրամաբանությունն ու ճշգրտությունը՝ հավասարության նշան էր դնում երաժշտական ստեղծագործության իսկական կատարման և տառացի մետրոնոմիական «մեկնաբանման» միջև: Սակայն ժամանակի խորքից այսօր էլ մեզ է հասնում Կորտոյի պատգամը՝ «Ամենակարևորը՝ ազատություն տալ երևակայությանը, կրկին ստեղծելով ստեղծագործությունը: Սա՛ է հենց ինտերպրետացիան»²⁶:

Ա.Այնթապլյանի գործունեությունը ծավալվել է երեք հիմնական ուղղություններով՝ կատարողական-համերգային գործունեություն, մանկավարժական գործունեություն և

²⁵ Տե՛ս Նյութեր՝ ամփոփված հանդեսներում. 1968-74թթ., ֆրանսերեն, տպագիր 4 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապլյանի ֆոնդ N 62 և N 63:

²⁶ <http://ru.wikipedia.org/w/index.php?title=Корто, Альфред&oldid=50141462>.

ստեղծագործություն: Նա բազմաթիվ համերգներով հանդես է եկել Բելյուրություն, Տրիպոլիում, Դամասկոսում: «Ռադիո-Արևելքը նրան է պարտական հայկական և արտասահմանյան ծրագրերով համերգների նախաձեռնության համար, որոնց գեղարվեստական ղեկավարն էր և 8 ամիս տևած բոլոր 15 օրերի ընթացքում հենց նա էր դաշնամուրով նվագակցում ծրագրի բոլոր մասերին (երգիչներ, բազմաձայն խմբերգեր, ջութակի և այլն)»²⁷:

«Նոր կյանքը» 1966թ. նոյեմբերի 6-ի համարում ծավալուն հոդվածով անդրադառնում է Ա.Այնթապյանի՝ Փարիզ ու Հռոմ կատարած ուղևորություններին: «Պզանտոնեան Սրբուհի Աննա քոյրերու գլխի դաշնակի փոփեսեօր, յօրինող եւ արժեքաւոր դաշնակահարուհի Օր. Արուսեակ Այնթապլեան, այս ամառ յաջող շրջապտոյտ մը կատարեց դէպի եւրոպական ոստաններ:

Օր. Այնթապլեան մասնաւոր յաջողութիւն արձանագրեց Փարիզի մէջ, ուր առիթը ունեցաւ ծանօթանալու եւ իր գործերը ներկայացնելու փարիզեան երաժշտագէտներու ամենաբարձր շրջանակներուն:

Արդարեւ, Այնթապլեան անձանօթ մը չէր փարիզեան շրջանակներուն համար: Մի քանի տարիներ առաջ ան յօրինած էր «Միայն քեզի համար», «Ռափսոտի թիւ մէկ», «Տխրութիւն» եւ այլ մեղօտիները, որոնք ժամանակին որոշ յաջողութիւն արձանագրեցին: Ֆօնթենեպլէօյի սքանչելի անտառին մէջ էր որ Արուսեակ Այնթապլեան ներշնչուած եւ յօրինած է Ռափսոտին:

Օր. Այնթապլեան մեծ խանդավառութեամբ կը նկարագրէ Ֆրանսայի իր բարեկամներուն ցոյց տուած ընդունելութիւնը: Ասոնց շարքին ան կը յիշէ անունները Ոճրադատ Ատեանի մեծ փաստաբաններէն մեթր Թէօտօր Վալենսին, հռչակաւոր դերասանուհի Կապի Մօրլէր, փարիզեան բեմի հսկաներէն՝ Անտրէ Լիւկէն եւ Էրկու նշանաւոր տաղերգուներ Ժաննա Բաքո եւ Ժան

²⁷ Տե՛ս Նյութեր՝ ամփոփված հանդեսներում. 1968-74թթ., ֆրանսերեն, տպագիր 4 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 62 և N 63:

Ժուէն: Բոլորն ալ շրջապատած են հայ արուեստագիտուհին եւ խանդավառուած անոր տաղանդով եւ զգայութեամբ:

«Տալլասի Ողբերգութիւնը», նուիրուած հանգուցեալ նախագահ Քէնետիի յիշատակին, շատ յուզած է տիկին Ժազլին Քէնետին, որ շնորհակալութեան գիր մը յղած է արուեստագիտուհիին՝ Լիբանանի մօտ այն ժամանակուայ ամերիկեան դեսպան Պր. Արմին Մայերի միջոցաւ:

Փարիզեան մամուլը, հեռատեսիլն ու ձայնասփիւռը մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տուած են եւ գովասանական խօսքեր շնորհած անոր արուեստին մասին: Նախքան Փարիզ մեկնումը, Արուսեակ Այնթապլեան ընդունուած էր նախ. Հելուի կողմէ եւ յանձնած ժապաւէն մը՝ «Քայլերգ Լիբանանի համար» իր յօրինումէն, որ ձօնուած էր նախագահին: Ազդուած, նախագահ Հելու խոստացած է անգամ մը եւս ընդունիլ Օր. Այնթապլեանը՝ իր տպաւորութիւնները յայտնելու համար:

Ֆրանսական մայրաքաղաքին մէջ Օր. Այնթապլեան կ'ընդունուի «Փարիզեան երաժշտական շաբաթներ»ու արուեստի խորհրդատու Տիկին Լին Վիալայի կողմէ: Լիբանանցի երաժշտագիտուհիին գործերը ունկնդրելէ ետք, Տիկին Վիալա մեծապէս կը գնահատէ անոր արուեստը, ուր կը տեսնէ վիպապաշտ դպրոցին մնայուն ազդեցութիւնը, արժէք մը, որ շատ հազուագիւտ է մեր դարուն:

Աւելի ետք, Օր.Այնթապլեան կ'ընդունուի Փարիզի երաժշտության բարձր քոնսերվատուառը, ուր Պր. Ժօրժ Ֆրիպուլէ, երաժշտական ուսումներու թեքնիք օգնականը, մեծապէս կը գնահատէ Օր. Այնթապլեանի հարազատ ոճը եւ հաւատարմութիւնը, հանդէպ վիպապաշտ դպրոցին: Մեծ վարպետը կը խնդրէ հայ արուեստագիտուհիէն՝ իր գործերէն մաս մը ձգել իր մօտ, հետագային ուսումնասիրելու համար:

23 Սեպտեմբերին, ձայնասփիւռի տան սրահներուն մէջ, իպատիւ Օր.Այնթապլեանի մեծ քօքթէյլ մը կը տրուի

կազմակերպութեամբ եւ հովանաւորութեամբ «Սօսիէթէ Էնթերնասիօնալ Տանքուրաժման օ Բրօկէ» կազմակերպութեան:

Քօքթէլի ընթացքին, Պ. Սերժ Բօլ, Պրօկլիի դուքսին ներկայացուցիչը, Այնթապլեանը կը պարգեւատրէ ընկերակցութեան արծաթեայ մեծ շքանշանով: Օր. Այնթապլեան միաժամանակ պսակաւոր է Փարիզի արուեստից, գիտութեանց եւ գրականութեան մեծ շքանշանին:

Փարիզէն Հռոմ անցնելով, Օր. Այնթապլեան առանձնաշնորհուով կ'ունենայ մասնաւոր ունկնդրութեան մը արժանանալու Սրբազան Քահանայապետին կողմէ: Պօղոս Զ. Պապը, որուն իր յօրինումներէն մէկը՝ «Պապական Օրհնութիւնը», ձօնած էր Օր.Այնթապլեան, երբ վերջինս դէպի Հնդկաստան իր պատմական ճանապարհորդութեան ընթացքին էջք կը կատարէր Պէյրութի օդակայանը: Ս.Քահանայապետը կը շնորհաւորէր մեծ արուեստագիտուհին եւ այդ առթիւ իր օրհնութեանց կողքին Այնթապլեանը կը պարգեւատրէր ոսկեայ շքանշանով մը, որուն մէկ երեսին փորագրուած էր Պօղոս եւ Պետրոս առաքեալներուն նկարները, իսկ միւս երեսին՝ պապական շքանշանը: Նախապէս Ս.Պապը իր նուիրակին միջոցաւ վարձատրած էր Օր.Այնթապլեանը, ուղարկելով ոսկեայ վարդաբան մը»²⁸:

Հատկորոշ է, որ «Pour toi seul» երգի տեքստի հեղինակներ Ժան Ժուէնն ու Ժաննա Պակոն 1966-ի սեպտեմբերին Ա.Այնթապլանին են ձոնել իրենց բանաստեղծութիւնը՝ AROUSSIAK AINTABLIAN աքրոստիկոսով:

ACROSTICHE

Dédié à AROUSSIAK AINTABLIAN

Par

Jean JOUENNE - Jeanne PACOUD

Membres des Sociétés Lyrique et Dramatique

²⁸ Արուսեակ Այնթապլեանի յաջողութիւնը Հռոմի եւ Փարիզի մէջ, «Նոր Կեանք», 6 նոյեմբերի, 1966, էջ 3 և 22:

Lauréats d'Arts; Sciences; Lettres et de la Ligue
du Dévouement National

A rtiste du Liban à la ferveur d'apôtre
R évant d'un monde heureux sans pauvres ni méchants
O ubliant tes malheurs pour pleurer ceux des autres
U n grand souffle d'amour émane de tes chants.
S ouffrance et désespoir loin d'abattre ton âme
S ont un terrain fertile, un ferment douloureux:
I ls font revivre en nous ces deux terribles drames:
A près l'horrible fin d'un frère affectueux
K ennedy abattu dans un meurtre odieux.

A ndantes, **adagios**, sous tes doigts se succèdent
I ndignés, révoltés par le démon du mal,
N ous révélant ainsi les tourments qui t'obsèdent,
T ous les élans d'un cœur tendre et sentimental
A rtiste du Liban, grande amie de la France.
B ienvenue à Paris en de trop brefs séjours.
L oin de toi tes amis gardent une espérance
I maginant déjà de plus fréquents retours.
A lors puisse ta muse ayant séché ses pleurs
N ous composer enfin des hymnes de bonheur.

Jean JOUENNE - Jeanne PACAUD

Paris, Septembre 1966²⁹

Տարիներ շարունակ Ա.Այնթապյանը Բզանսոնի Սուրբ Աննայի քույրերի հաստատության դաշնամուրի պրոֆեսոր էր: Ի պատասխան Աստղիկ Գոճայանի՝ «Ձեր ժամանակը ի՞նչ ձեռով բաժնած էք ձեր ուսուցչուհիի եւ յորինողի ասպարեզին կատարելապես հետեւելու

²⁹ Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1969թ., 15 հունիսի, ֆրանս., տպ. 28 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 60:

համար» հարցին, պրոֆեսոր Ա.Այնթապյանը խոստովանել է՝ «Պրզանսընի դաշնակի տարիներու Փրոֆեսորը ըլլալու հանգամանքովս շաբթուայ մի քանի օրը կը յատկացնեմ հոն, իսկ մնացեալ օրերուն կը զբաղիմ իմ անձնական աշակերտներովս, որոնց թիւը մօտաւորապէս յիսունի կը հասնի: Այս վերջիններուն մասնակցութեամբ է որ հանրութեան կը ներկայացնենք տարեկան մեր երաժշտական ունկնդրութիւնը, որոնց մասին տեղական մամուլը լայնօրէն կ'անդրադառնայ»³⁰:

Իր աշակերտներին քաջալերելու և ոգեշնչելու համար Ա.Այնթապյանը կազմակերպում է ամենամյա ունկնդրումներ, որոնց միակ նպատակն էր՝ բարձր պահել արվեստը և ծառայել արվեստին: Այդ համերգները նկատելի երևոյթ դարձան Լիբանանի երաժշտական կյանքում: Ա.Այնթապյանի աշակերտների ամենամյա ունկնդրումին ներկա էին գտնվում բազում պաշտոնյաներ, ծնողներ և աշակերտների ընկերները: Ավելին՝ դրանք տեղի էին ունենում լիբանանյան բարձրաստիճան պաշտոնյաների հովանու ներքո³¹:

Ա.Այնթապյանն իր մանկավարժական գործունեությամբ մեծապէս նպաստեց դաշնակահար կադրերի պատրաստմանը Բեյրութում: Նրա սաների թվում էին ինչպէս հայ, այնպէս էլ արաբ պատանիներ ու աղջիկներ: Դրանով իսկ Ա.Այնթապյանն իր ծանրակշիռ նպաստն է բերել լիբանանյան դաշնամուրային կատարողական դպրոցի զարգացման գործին:

Համերգների ծրագրերում Ա.Այնթապյանն ընդգրկում էր դասական, ռոմանտիկ կոմպոզիտորների, ազգային կոմպոզիտորական դպրոցների ներկայացուցիչների, ժամանակակից, ինչպէս նաև արաբ կոմպոզիտորների գործերը՝ իր նպաստը բերելով Լիբանանում նրանց

³⁰ **Գոճայեան Աստղիկ**, Արուսեակ Այնթապլեանի հետ, Թերթից կտրտուկներ, Անթվակիր, հայերեն, տպագիր 13 թերթ, 7 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 66:

³¹ Այսպէս՝ 1962-ի հունիսի 17-ի համերգը կազմակերպվել էր Արտաքին գործերի նախարար Ֆիլիպ Տակլայի, 1964-ի հունիսի 14-ի համերգը՝ Արտաքին գործերի նախարար Ֆուադ Ամմունի, 1966-ի հունիսի 5-ի համերգը՝ Կրթության նախարար Ֆուադ Բուտրոսի բարձր հովանու ներքո և այլն:

դաշնամուրային երաժշտության տարածման գործին: Ձևավորված ավանդույթի համաձայն՝ յուրաքանչյուր համերգի ընթացքում նրա շնորհավի սաներից մեկի կատարմամբ տեղի էր ունենում Ա.Այնթապյանի նոր ստեղծագործության պրեմիերան:

Իր սաների ամենամյա համերգներով Ա.Այնթապյանը նպաստել է նաև Լիբանանում Արամ Խաչատրյանի երաժշտության տարածմանը՝ դրանք ներառելով համերգների ծրագրերում: Իր սիրելի Ա.Խաչատրյանի «Սուսերով պարը» երկու դաշնամուրի համար առաջին անգամ հնչել է 1956-ի մայիսի 28-ի համերգի ժամանակ՝ Մալակ Բեյդունի և Հիլդա Ջանյանի կատարմամբ³²: Իսկ 1959-ից սկսած բոլոր համերգներին կատարվել է Ա.Խաչատրյանի երաժշտությունը՝ «Տոկատը», «Սուսերով պարը», Վալսը «Դիմակահանդեսից» և «Օրորոցայինը»: Դրանք նվագել են պրոֆեսորի ինչպես հայ, այնպես էր արաբ սաները:

1959-ի մայիսի 30-ի համերգի երկրորդ բաժնում «Սուսերով պարը» կատարել են Նադրա Խուրին և Հիլդա Ջանյանը³³: 1961-ի հունիսի 9-ի համերգի երկրորդ բաժնում Աստրիդ Գալուստյանը նվագել է Վալսը «Դիմակահանդեսից» և «Տոկատը», «Օրորոցայինը» հնչել է Աստրիդ Գալուստյանի ու Սոսի Պակլայանի, իսկ «Սուսերով պարը»՝ Անահիտ Պեչդիմալջյանի ու Աստրիդ Գալուստյանի կատարմամբ³⁴: 1962-ի հունիսի 17-ի համերգը եզրափակվել է Ա.Խաչատրյանի երաժշտությամբ՝ Սոսի Պակլայանը նվագել է Վալսը «Դիմակահանդեսից», իսկ Ժակի Նասրին և Սոսի Պակլայանը՝ «Սուսերով պարը» երկու դաշնամուրով³⁵: 1963-ի հունիսի 2-ի համերգը նույնպես եզրափակվել է խաչատրյանական հնչյուններով՝

³² Տե՛ս Programme, Ծրագիր, 1956թ., 28 մայիսի, ֆրանս., տպ. 8 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 49:

³³ Տե՛ս Programme, Ծրագիր, 1959թ., 30 մայիսի, ֆրանս., տպ. 6 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 51:

³⁴ Տե՛ս Programme, Ծրագիր, 1961թ., 9 հունիսի, ֆրանս., տպ. 7 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 52:

³⁵ Տե՛ս Programme, Ծրագիր, 1962թ., 17 հունիսի, ֆրանս., տպ. 4 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 53:

այս անգամ երկու դաշնամուրով Սոնա Դուզյանն ու Սոսի Պակլայանը նվագել են «Օրորոցայինը», իսկ Սոսի Պակլայանն ու Աստրիդ Գալուստյանը՝ «Սուսերով պարը»³⁶: 1964-ի հունիսի 14-ի համերգի երկրորդ բաժնում Վերա Աբի-Ժառուդեն կատարել է Վալսը «Դիմակահանդեսից»³⁷, իսկ 1965-ի հունիսի 13-ի համերգի երկրորդ բաժնում Վալսը հնչել է Պերլ Միսկի կատարմամբ³⁸: 1966-ի հունիսի 5-ի համերգի առաջին բաժնում Նառա Գյոթչերյանը կատարել է «Տոկատը», իսկ համերգն ավարտվել է Արտեմիս Դիլենյանի և Կլեր Մասասաբի կատարմամբ «Սուսերով պարով»³⁹: 1968-ի մայիսի 19-ի համերգի առաջին բաժնում Նառա Գյոթչերյանը կատարում է Վալսը «Դիմակահանդեսից», իսկ երկրորդ բաժնում Սոնա Քյուրքյանի և Նառա Գյոթչերյանի կատարմամբ հնչում է «Օրորոցայինը»՝ երկու դաշնամուրով⁴⁰: 1969-ի հունիսի 15-ի համերգի առաջին բաժնում Վաչե Զալակյանը նվագում է «Տոկատը», երկրորդ բաժնում Ժակլին Մասուդի կատարմամբ հնչում է «Սուսերով պարը», իսկ համերգը եզրափակվում է «Դիմակահանդեսից» Վալսով՝ Դարիո Ամադեոյի և Վաչե Զալակյանի կատարմամբ⁴¹: 1971-ի ապրիլի 25-ի համերգի երկրորդ բաժնում Արփինե Իփրանոյան-Պերլ Միսկ դուետի կատարմամբ հնչում է «Օրորոցայինը», ապա Վաչե Զալակյանը նվագում է «Տոկատը», համերգն ավարտվում է «Սուսերով պարով»՝ Անի Բոյաջյանի և Զիվան Զալակյանի կատարմամբ⁴²: 1974-ի հունիսի

³⁶ St' u Programme, Ծրագիր, 1963թ., 2 հունիսի, ֆրանս., տպ. 12 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 54:

³⁷ St' u Programme, Ծրագիր, 1964թ., 14 հունիսի, ֆրանս., տպ. 12 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 55:

³⁸ St' u Programme, Ծրագիր, 1965թ., ֆրանս., տպ. 12 թերթ, 1 փաթեթ, 13 հունիսի, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 56:

³⁹ St' u Programme, Ծրագիր, 1966թ., 5 հունիսի, ֆրանս., տպ. 16 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 57:

⁴⁰ St' u Programme, Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1968թ., 19 մայիսի, ֆրանս., տպ. 17 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 61:

⁴¹ St' u Programme, Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1969թ., 15 հունիսի, ֆրանս., տպ. 28 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 60:

⁴² St' u Programme, Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1971թ., 25 ապրիլի, ֆրանս., տպ. 28 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 62:

9-ի համերգի առաջին բաժնում Թերեզ Զուեինի և Մոնա Զաքարիայի կատարմամբ երկու դաշնամուրով հնչում է «Օրորոցայինը», Ջիվան Չալակյանը նվագում է «Տոկատը», իսկ համերգը, ձևավորված ավանդույթին հավատարիմ, կրկին եզրափակվում է խաչատրյանական ակորդներով՝ «Դիմակահանդեսից» Վալսը երկու դաշնամուրով նվագում են Լենա Դելենյանն ու Ջիվան Չալակյանը⁴³:

Հայկական դաշնամուրային երաժշտությունն Ա.Այնթապյանի սաների համերգում ներկայացվել է նաև 1965-ի հունիսի 13-ի համերգի առաջին բաժնում՝ Մոնա Դուզյանի կատարմամբ հնչել է Սարգիս Բարխուդարյանի (1887-1973)՝ 1921-ին ստեղծված «Նազ-պարը»⁴⁴:

Ա.Այնթապյանի արխիվում առկա են 1952թ. հունիսի 22-ի⁴⁵, 1956թ. մայիսի 28-ի⁴⁶, 1957թ. հունիսի 14-ի⁴⁷, 1959թ. մայիսի 30-ի⁴⁸, 1961թ. հունիսի 9-ի⁴⁹, 1962թ. հունիսի 17-ի⁵⁰, 1963թ. հունիսի 2-ի⁵¹, 1964թ. հունիսի 14-ի⁵², 1965թ. հունիսի 13-ի⁵³, 1966թ. հունիսի 5-ի⁵⁴

⁴³ Տե՛ս Programme, Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1974թ., 9 հունիսի, ֆրանս., տպ. 30 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 63:

⁴⁴ Տե՛ս Barkhoutarian, Naz-Bar, Ծրագիր, 1965թ., ֆրանս., տպ. 12 թերթ, 1 փաթեթ, 13 հունիսի, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 56:

⁴⁵ Տե՛ս Ծրագիր, 1952թ., 22 հունիսի, ֆրանս., տպ. 4 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 48:

⁴⁶ Տե՛ս Ծրագիր, 1956թ., 28 մայիսի, ֆրանս., տպ. 8 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 49:

⁴⁷ Տե՛ս Ծրագիր, 1957թ., 14 հունիսի, ֆրանս., տպ. 8 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 50:

⁴⁸ Տե՛ս Ծրագիր, 1959թ., 30 մայիսի, ֆրանս., տպ. 6 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 51:

⁴⁹ Տե՛ս Ծրագիր, 1961թ., 9 հունիսի, ֆրանս., տպ. 7 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 52:

⁵⁰ Տե՛ս Ծրագիր, 1962թ., 17 հունիսի, ֆրանս., տպ. 4 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 53:

⁵¹ Տե՛ս Ծրագիր, 1963թ., 2 հունիսի, ֆրանս., տպ. 12 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 54:

⁵² Տե՛ս Ծրագիր, 1964թ., 14 հունիսի, ֆրանս., տպ. 12 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 55:

⁵³ Տե՛ս Ծրագիր, 1965թ., ֆրանս., տպ. 12 թերթ, 1 փաթեթ, 13 հունիսի, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 56:

⁵⁴ Տե՛ս Ծրագիր, 1966թ., 5 հունիսի, ֆրանս., տպ., 16 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 57:

համերգների ծրագրերը և 1968թ. մայիսի 19-ի⁵⁵, 1969թ. հունիսի 15-ի⁵⁶, 1971թ. ապրիլի 25-ի⁵⁷ և 1974թ. հունիսի 9-ի⁵⁸ համերգների կապակցությամբ հրատարակված հանդեսները՝ համերգների ծրագրերով: Դրանց ուսումնասիրությունը ցույց տվեց, որ համերգների ծրագրերում Ա.Այնթապյանը մեծ տեղ է հատկացրել իր պաշտելի Շոպենի ստեղծագործություններին: Այսպես՝ 1952-ի հունիսի 22-ի համերգի առաջին բաժնում Հիլդա Ջանյանը կատարել է Valse op. 67, N 2, Ադլա Մասուղը՝ N 3 Բալլադը, իսկ Ռայմոնդ Նահասն ու Ադլա Մասուղը՝ Polonaise Militaire-ն երկու դաշնամուրի համար: Համերգի երկրորդ բաժնի առաջին մասը լիովին նվիրվել է Շոպենի գործերի կատարմանը. հնչել են՝ Nocturne N 2, Deux Valses - en fa mineur, en do dièse mineur, Deux Etudes - en mi bémol majeur, en do mineur, Scherzo N 2⁵⁹:

Հաջորդ համերգներից յուրաքանչյուրի ծրագրում անպայմանորեն ընդգրկվել են Շոպենի գործերից մի քանիսը, և դա այն դեպքում, որ մյուս հեղինակները հիմնականում ներկայացվել են մեկական ստեղծագործություններով:

1956-ի մայիսի 28-ի համերգի առաջին բաժնում Նադրա Խուրին կատարել է Շոպենի Valse op. 69, N 1, Արփիինե Թելյանը՝ Valse op. 69, N 2, իսկ Ֆենիսի Մավրովոնիտիսը՝ 3-8 մագուրկաները: Համերգի երկրորդ բաժնի առաջին մասը լիովին նվիրվել է Շոպենի գործերի կատարմանը. Սալվա Աբի-Ժաուդեն նվագել է՝ Deux Préludes, Nocturne op. 9, N 2, Valse en do dièse mineur⁶⁰...

⁵⁵ Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1968թ., 19 մայիսի, ֆրանս., տպ. 17 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 61:

⁵⁶ Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1969թ., 15 հունիսի, ֆրանս., տպ. 28 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 60:

⁵⁷ Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1971թ., 25 ապրիլի, ֆրանս., տպ. 28 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 62:

⁵⁸ Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1974թ., 9 հունիսի, ֆրանս., տպ. 30 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 63:

⁵⁹ Sté u Programme, Ծրագիր, 1952թ., 22 հունիսի, ֆրանս., տպ. 4 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 49:

⁶⁰ Sté u Programme, Ծրագիր, 1956թ., 28 մայիսի, ֆրանս., տպ. 8 թերթ, 1 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 49:

Հընթացս համերգների հնչել են Բախի, Հենդելի, Ժան Ֆիլիպ Ռամոյի, Լուի Կլոդ Դակենի, Ֆրիդրիխ Կուլաուի, Վոլֆգանգ Ամադեուս Մոցարտի, Լյուդվիգ վան Բեթհովենի, Յոհաննես Բրամսի, Կարլ Մարիա Վեբերի, Ֆրանց Շուբերտի, Ֆերենց Լիստի, Նորբերտ Բյուրգմյուլլերի, Անտոն Դիաբելլիի, Էդվարդ Գրիգի, Կլոդ Դեբյուսիի, իսպանացիներից՝ Մանուել դե Ֆալյայի, Իսահակ Ալբենիսի, Էնրիկե Գրանադոսի, լեհերից՝ Մորից Մոշկովսկու, Իգնացի Յան Պադերնսկու, Ալեքսանդեր Տանսմանի, ռուս կոմպոզիտորներից Պյոտր Չայկովսկու և Սերգեյ Ռախմանինովի, արաբ հեղինակների և այլոց դաշնամուրային գործերը:

Փայլուն դաշնակահար Ա.Այնթապլյանը ստեղծագործել է հիմնականում դաշնամուրի համար՝ ստեղծելով խոշոր կտավի գործեր ու մանրանվագներ: Նրա Ժառանգության մեջ տեղ ունեն երկու դաշնամուրի համար արված գործերը ևս, ինչպես նաև երեք երգ՝ «Pour toi seul»⁶¹ («Միայն քեզ համար») ֆրանսերեն տանգոն ձայնի և դաշնամուրի համար (խոսք՝ Ժան Ժուենի և Ժաննա Պակոյի), «Un cour sous la pierre»⁶² («Միրտ մը քարին տակ») հայերեն երգը ձայնի ու դաշնամուրի համար (խոսք՝ Միհրան Տամադյանի) և «Priere»⁶³ (առանց խոսքի):

Ա.Այնթապլյանի ստեղծագործությունները հնչել ու տարածվել են ոչ միայն Լիբանանում, այլև նրա սահմաններից դուրս՝ միջազգային ճանաչման հետ միասին կոմպոզիտորին բերելով տարբեր դիպլոմներ, մրցանակներ, մեդալներ ու շքանշաններ, որոնք գուրգուրանքով ցույց տալով Աստղիկ Գոճայանին, Ա.Այնթապլյանը ներկայացրել է դրանք. «Այս մեկը «Կրանտ Մետայլ տ'Օնեօր»ն է,

⁶¹ «Pour toi seul», անթվակիր, Բեյրութ, ֆրանս., տպ. 2 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապլյանի ֆոնդ N 29:

⁶² «Un cour sous la pierre» (Միրտ մը քարին տակ), կից՝ երգի մեղեդին, ձեռագիր 4 թերթ, 2 թերթ, 3 թերթ, 5 թերթ, 3 թերթ, 5 թերթ, ընդ.՝ 22 թերթ, 6 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապլյանի ֆոնդ N 31:

⁶³ «Priere», անթվակիր, առանց գրական տեքստի, ձեռագիր 2 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապլյանի ֆոնդ N 30:

«Արուեստի Գիտութիւններու եւ Գրականութեան Ընկերակցութեան» կողմէ, ստացած Բարիգ, 1954 թուին: Յաջորդը բացատրութիւն չկարօտիր. նշանաւոր Քենըտիի կիսանդրին է, մետալի վրայ⁶⁴, անոր կողքին Սր. պապին շնորհած ոսկի մետալը⁶⁵: Անդին կ'երեւին երեք տարբեր տեսակի ֆրանսական շքանշաններ, ստացուած յաջորդաբար 1966-ին եւ 1967-ին:

ա. – Սօսիէթէ տ'Անքուրաժուման Օ Բոկլը:

բ. – Ունիօն Ինթերնասիոնալ տիւ Պիէն Բիւպլիք եւ ամենէն կարեւորը՝ Մերիթ, Օրտըր տէ Քօմանտօր»⁶⁶:

Այնթապլյանն արժանացել է «Լիբանանի Մայրի» մեդալին, քանի որ մի կողմից՝ նրա ժառանգության մեջ կան Լիբանանին նվիրված գործեր՝ «Hymne au Liban», «La tragédie du Liban» և «Bénédiction Papale au Liban» մյուս կողմից՝ արաբական դաբկէների փոխադրումները դաշնամուրի համար:

1967թ. Փարիզում Ա.Այնթապլյանը ստանում է Առաջընթացի խրախուսման հասարակության պատվո արծաթէ դիպլոմ: «1967թ. ապրիլի 9-ին Առաջընթացի խրախուսման հասարակության կողմից պարգևների հանդիսավոր բաշխման ընթացքում հաճույք ենք ունեցել տեսնելու և ծափահարելու Ա.Այնթապլյանին:

Փարիզյան գրական և երաժշտական շրջապատը սկսում է լավ ճանաչել Ա.Այնթապլյանին, ով պարգևատրվել է շքանշանով մի քանի ամիս առաջ՝ Ռադիոյի և հեռուստատեսության տանը, Հանրային բարօրության համընդհանուր Լիգայի կողմից»⁶⁷:

⁶⁴ «Քենեդի» հուշամեդալն Ա.Այնթապլյանը ստացել է Ջոն Քենեդու հիշատակին նվիրված «La tragédie de Dallas» (1963) ստեղծագործության համար, Լիբանանում, ԱՄՆ-ի դեսպանատան տեղեկատվական ծառայության տնօրէն Վիլիամ Օմանից՝ ԱՄՆ դեսպան Արմին Մէյերի անունից:

⁶⁵ Պապական ոսկէ մեդալն Ա.Այնթապլյանը ստացել է Պողոս VI Պապին նվիրված «Bénédiction Papale au Liban» (1965) ստեղծագործության համար:

⁶⁶ **Գոճայեան Աստղիկ**, Արուեստէկ Այնթապլեանի հետ, Թերթից կտրտուկներ, Անթվակիր, հայերէն, տպագիր 13 թերթ, 7 փաթեթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապլյանի ֆոնդ N 66:

⁶⁷ Առաջընթացի խրախուսման հասարակության հանդիսավոր պարգևատրումը (պարգևների հանդիսավոր բաշխումը), Նյութեր Այնթապլյանի մասին՝ ամփոփված

Այդ իրադարձության կապակցությամբ Լուի Շեկրալան «Le Soir»-ի 1967 թվականի ապրիլի 28-ի համարում գրեց. «Պարզևի արժանացած լիբանանցիների ցուցակն օրըստօրե հարստանում է: Քամել Սուբահից, Միքայել Դեբաքեյից և մյուսներից հետո, Ա.Այնթապլյանը փառավորել է Լիբանանի անունը աշխարհի չորս ծագերում: Նա մեկնել է Փարիզ, որտեղ նրան կհանձնվի Առաջընթացի խրախուսման միավորման արծաթե մեդալ: Նա արժանի է այդ պարգևին, որը նրան կհանձնեն երաժշտության բնագավառում իր աշխատանքի համար:

Այս մեդալն ապրիլի 9-ին Փարիզի բժշկական նոր ֆակուլտետի ամֆիթատրոնում նրան հանձնել են Գիտությունների ակադեմիայի մշտական քարտուղար, ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ, ֆիզիկայի նոբելյան մրցանակակիր, Առաջընթացի խրախուսման հասարակության կառավարման խորհրդի պատվավոր նախագահ դուքս Լուի դը Բրոյլը, նախագահի պաշտոնակատար, գիտությունների ակադեմիայի անդամ, պրոֆեսոր Լեոպոլդ Էսկանդը:

Ա.Այնթապլյանին շնորհավորեցին առաջընթացի քաջալերման ընդհանուր քարտուղար Ժակ Սուլան, ֆրանսիական օդային ուժերի գեներալ դոկտոր Սուբրիանը, «Ծառայության համար» շքանշանի նախագահ պարոն Մերերը, ով լիբանանյան կոմպոզիտորին հանձնեց «Ծառայության համար» շքանշանի ժապավենը: Շնորհավորելով Ա.Այնթապլյանին՝ մենք մեզ ենք շնորհավորում, քանի որ նրա անունն ականավոր գրականագետների, գիտնականների՝ ֆրանսիացի կոմպոզիտոր Ժորժ Օրիկի, գունավոր հեռուստացույցի ստեղծող Անրի Ֆրանցի, «ռադիոտեղորոշիչի հայր» սիր Ռոբերտ Վատսոն Վոթի և այլոց կողքին է»⁶⁸:

Ինչպես տեսնում ենք՝ չափազանց սերտ են եղել Ա.Այնթապլյանի կապերը Փարիզի հետ, որտեղ նա վերջնականապես

հանդեսներում, 1974թ., 9 հունիսի, ֆրանս., տպ. 30 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապլյանի ֆոնդ N 63:

⁶⁸ **Louis Checrallah**, Aroussiak Aintablian, Le Soir, 28.04.1967.

ձևավորվել էր որպես դաշնակահար ու ստեղծագործող: Այսպես, իր Ռապսոդիա N 1-ը նա նվիրել է Փարիզի հայտնի փաստաբան Թեոդոր Վալենսին: Այն «ներշնչվել է և ստեղծվել Ֆոնտենբյուրյի հիասքանչ միջավայրում»⁶⁹: Ավելին՝ «Փարիզում երգիչները, բանաստեղծներն ու արվեստագետները մեր կոմպոզիտորի «Ռապսոդիա համար 1»-ը տոնում էին մի շարք հետաքրքիր միջոցառումներով: Ա.Այնթապյանը ջերմորեն ընդունվեց շատ հայտնի անհատների կողմից: Նրա պատվին հայտնի ակորդեոնահար Ֆրեդո Գարդոնին շամպայն է բացում Աստղերի բարում և կատարում է իր նվագացանկի լավագույն ստեղծագործությունները: Կարոլ Բրոնտեն Ա.Այնթապյանի պատվին երգում է և արևելյան պար պարում»:

«Օրիորդ Ա.Այնթապյանը վերջերս պատիվ է ունեցել կապ հաստատելու Փարիզի երաժշտության Ազգային Կոնսերվատորիայի հետ և այնտեղ ծանոթանալու պարոն Էդմոն Մարկի հետ, ով կոմպոզիտոր է և երաժշտության դասախոս, այդ հաստատությունում օտարերկրացիների ծառայության տնօրենը: Այնթապյանը նրան ցանկացել է ցույց տալ իր նախագծերը, որոնք վերաբերում են իր աշակերտների նախապատրաստմանը՝ կոնսերվատորիա մուտք գործելու համար և վերջում դիպլոմ ստանալու համար: Այս նախագծերը շատ սիրով ընդունվեցին, ինչպես պարոն Էդմոն Մարկի, այնպես էլ այլ որակավորված անհատների կողմից, որոնք արդարացիորեն բարձր են գնահատում կոնսերվատորիայի և օտար երկրների միջև գեղարվեստական նեղ համագործակցությունը: Նրանք գտնում են, որ դա միայն կծառայի երաժշտությանը:

Օրիորդ Ա.Այնթապյանն, ի դեպ, որպես մանկավարժ և կոմպոզիտոր իր գիտելիքների և դասավանդման իր մեծ փորձի շնորհիվ որակավորված է լավ կատարելագործելու համար այն նախագծերը, որոնք մեզ է ներկայացրել:

⁶⁹ Նույն տեղում:

Փարիզ, 12 հոկտեմբերի, 1953»⁷⁰:

Հումանիստական ուղղվածությամբ է առանձնանում Ա.Այնթապյանի ստեղծագործության գաղափարական բովանդակությունը: Նրա ուշադրության կենտրոնում են գտնվել մարդկության ապագայի հետ կապված համամարդկային թեմաներ: Առաջին հերթին՝ խաղաղության թեման՝ «La Paix» («Խաղաղություն»)՝ նվիրված ՄԱԿ գլխավոր քարտուղար ՈԻ Թանին (1968) և «Bénédiction Papale au Liban» («Պապի օրհնությունը Լիբանանում»)՝ նվիրված Հռոմի 262-րդ պապ Պողոս VI-ին (1965): Հումանիստ կոմպոզիտորն իր բողոքի ձայնն է բարձրացնում հումանիզմի հակոտնյաների դեմ. մի դեպքում նա դատապարտում է պատերազմները՝ «Hommage» («Հարգանքի տուրք»)՝ նվիրված Շառլ դը Գոլին (1969), մյուս դեպքում՝ ահաբեկչությունը՝ «La Tragédie de Dallas» («Դալասի ողբերգությունը»)՝ նվիրված ԱՄՆ 35-րդ պրեզիդենտ Ջոն Ֆիցջերալդ Բենեդու հիշատակին (1963): Միևնույն ժամանակ կոմպոզիտորին ոգևորում են մարդկության գիտական մտքի նվաճումները «Odysseé Spatiale» («Տիեզերական ոդիսական», 1970): Դեռևս Ա.Այնթապյանի կենդանության օրոք նշվել է, թե՛ «իր մօտ շեշտուող նկարագրի ամենեն զորաւոր գիծն է մարդկայինը: Եւ որովհետեւ իսկական արուեստը ցեղի, կրօնքի եւ ազգութեան ստեղծած կաշկանդումները յաճախ կ'անտեսէ, Արուսեակ Այնթապլեան ներշնչուած է միջազգային առում ունեցող նիւթերով եւ դէպքերով, որոնք մօտիկ են մարդկային հոգիին»⁷¹: Պատասխանելով թղթակցի «Ի՞նչ ձեռով կը յօրինէք ձեր երաժշտական կտորները» հարցին նա խոստովանել է՝ «Անոնք ինծի կը ներկայանան վայրկենական ներշնչումով մը, զոր անմիջապէս թուղթին պէտք է յանձնուի: Նիւթի մը մասին երկար ժամանակ մտածելով չէ որ ներշնչումը կը հրաւիրեմ, այլ ան կուգայ

⁷⁰ Նյութեր Այնթապյանի մասին՝ ամփոփված հանդեսներում, 1969թ., 15 հունիսի, ֆրանս., տպ. 28 թերթ, ԳԱԹ, Ա.Այնթապյանի ֆոնդ N 60:

⁷¹ **Գոճայեան Աստղիկ**, Արուսեակ Այնթապլեանի հետ, Թերթից կտրտուկներ, Անթվակիր, հայերեն, տպագիր 13 թերթ, 7 փաթեթ, ԳԱԹ, Արուսյակ Այնթապյանի ֆոնդ N 66:

յանկարձ եւ ես անոր ձեւ ու մարմին կուտամ դաշնակիս վրայ փորձելով զանազան երաժշտական նախադասութիւններ եւ պարբերութիւններ»⁷²:

Յավոք, Ա.Այնթապլյանի դաշնամուրային ստեղծագործության մեջ չկա անդրադարձ հայկական թեմաներին: Ի պատասխան թղթակցի «հետաքրքիր է իմանալ թէ երբեք չե՞ք ներշնչուած ազգային դէպքով մը, ըլլայ այդ պատմական թէ այժմեական, եւ կամ կը ծրագրէ՞ք նման կտոր մը յօրինել» պրոֆեսորը խոստովանել է. «Շատեր ուղղած են ինծի այդ հարցումը, նոյնիսկ առաջարկուեցաւ Մեծ Եղեռնի յիշատակին յօրինել երաժշտական գործ մը: Սակայն ինչպէս արդեն յիշեցի, ապսպրանքի վրայ եւ կամ դիտումնաւոր կերպով չեմ կրնար ընել այդ եւ թէ ներշնչումը ինքն է որ պիտի գայ զիս աշխատանքի լծուելու: Ճիշդ է որ ներշնչումի աղբիւրներ չեն պակսիր հայ իրականութեան մէջ եւ վստահ եմ թէ գեղեցիկ օր մը պիտի կարենամ ժողովուրդիս նուիրել իմ հայու զգացումներուս հաւաստիքը»⁷³:

Փայլուն դաշնակահարուի ու հմուտ մանկավարժի՝ պրոֆեսոր Ա.Այնթապլյանի ստեղծագործական հետաքրքրությունների կենտրոնում հարատւ գտնվել է դաշնամուրը, որին է վստահել իր հույզերն ու ապրումները: Եվ դա պատահական չէ՝ Փարիզում Ալֆրեդ Կորտոյի ղեկավարությամբ իր երաժշտական կրթությունն ավարտած կոմպոզիտորը հետագայում խոստովանել է, թէ «Հոն էր նաեւ որ ձեւ ու մարմին առաւ յօրինողի ոճս որը յստակօրէն Շոբենիստ է եւ հետեւաբար սանթիմանթալ ու րոմանթիք»⁷⁴: Եվ ինչպէս Շոպենը, այնպէս էլ Ա.Այնթապլյանն իր ստեղծագործությանն մեջ սահմանափակվեց դաշնամուրով:

Հարուստ ու բազմազան է Ա.Այնթապլյանի գեղարվեստական աշխարհը. մի կողմից՝ խոր հոգեբանականություն ու նուրբ լիրիզմ,

⁷² Նույն տեղում:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում:

մյուս կողմից՝ ռեալ իրականություն: Դաշնամուրային ստեղծագործություններում գերակշռում են մի կողմից՝ սիրո, մյուս կողմից՝ տխրության, թախծի, բաժանման, մահվան մոտիվները: Ավելին՝ Ջոն Քենեդու հիշատակին է նվիրել «Դալասի ռդբերգությունը», իսկ իր վաղամեռիկ եղբոր հիշատակին՝ «Շիրմի վրա»-ն և «Արցունքները»:

Ա.Այնթապլյանն իրեն իրավացիորեն համարել է ռոմանտիզմի ներկայացուցիչ: Պատասխանելով Աստղիկ Գոճայանի «Արուեստի քննադատներու կարծիքը ի՞նչ է ձեր ոճին նկատմամբ» հարցին՝ պրոֆեսորն ասել է՝ «Անոնք հագուագիւտ կը նկատեն զայն, մանաւանդ այս դարուս, ուր կը տիրէ իրապաշտն ու գերիրապաշտը: Ճիշդ այս պատճառով էր որ երբ վերջերս Բարիզի մէջ երաժշտասէրներու եւ արուեստագէտներու խումբ մը ունկնդրեց «Տալլասի Ողբերգութիւն»ն ու յօրինումներէս մի քանին, անակնկալի եկած 19-րդ դարու պատկանող այդ զգացական մօտեցումէն, ինծի առաջարկուեցաւ տրամադրել վիլլա մը, ուր պիտի մնայի երկու ամիս եւ եղանակներ յօրինելի շարք մը ըմբանքիք բանաստեղծութիւններու: Ընդունեցի. քաշուեցայ բնութեան այդ խաղաղ անկիւնը եւ գործի լծուեցայ: Մի քանի օր վերջ արդէն աւարտած էին աշխատանքս»⁷⁵: Ուստի միանգամայն տրամաբանական է, որ իր ստեղծագործություններում նա մեծ տեղ է հատկացրել ծրագրայնությանը, ընդ որում՝ մի դեպքում ընդհանրացված, այսինքն՝ վերնագրված է միայն պիեսը, ինչպես, օրինակ, «Տխրություն», «Ափսոսանք», «Բաժանում», Ջորջ Այնթապլյանի հիշատակին նվիրված «Արցունքները» և այլն, ինչպես նաև գործեր երկու դաշնամուրի համար՝ «Հուշ», «Միայն քեզ համար» և այլն, իսկ մյուս դեպքում առկա է ստեղծագործության ծավալուն սյուժե՝ «Hymne au Liban» («Ձոն Լիբանանին»), «La Paix» («Խաղաղություն»), «La Tragédie de Dallas» («Դալասի ռդբերգությունը»), «Sur une tombe» («Շիրմի մոտ»), «Hommage» («Հարգանքի տուրք»), «Odyssée Spatiale» («Տիեզերական

ողիսական»), «Bonheur perdu» («Կորսված երջանկություն», Թույլ տվեք ինձ արտասվել)՝ նվիրված իր բժիշկ Ֆուադ Նիկոլա Հադդադին, «Consolation» («Մխիթարություն»), «Les Adieux» («Հրաժեշտը»)՝ նվիրված նրանց, ովքեր սիրել են: Որոշ դեպքերում նշում է միայն ժանրը՝ Ֆանտազիա, Ռապսոդիա և այլն:

Լիբանանի հավատարիմ քաղաքացին անդրադարձել է լիբանանյան ժողովրդական դաբկեներին՝ դրանք մշակելով դաշնամուրի և երկու դաշնամուրի համար՝ «Chatti ya dinnyi» և «Debki N 2» («Ya Ghzayel»), գրել «Ձոն Լիբանանին», «Լիբանանի ողբերգությունը», «Սաիդ Ակլ» և «Պապի օրհնությունը Լիբանանում» և այլն:

Մելոդիկայում միահյուսված են վոկալայնությունն ու գործիքայնությունը, երգայնությունն ու պարայնությունը (վալս, տանգո), կանտիլենան և ասերգը: Ի դեպ՝ թեև նրա դաշնամուրային պիեսների պահպանված ձեռագրերում չենք հանդիպում վալսի, և հայտնի է, որ 1965թ. հունիսի 13-ի համերգի ժամանակ Արտեմիս Դելենյանը նվագել է կոմպոզիտորի «Grand Valse Brillante»-ն, սակայն նրա բազմամաս գործերում բազմաթիվ են որպես առանձին բաժին վալսի կիրառման դեպքերը: Այսպես՝

«Bénédiction Papale au Liban» - 5-րդ մասում (Allegro animato)

9-րդ մասում (Moderato)

11-րդ մասում (Presto)

12-րդ մասում (Prestissimo)

«La Paix» - 6-րդ մասում՝ Allegro (Tempo di Valse)

«Hommage» - Մաս երկրորդ - N 3, Allegro animato (Tempo di Valse: espoir - Հույս)

Մաս երրորդ - N 4, Allegro vivace (Tempo di Valse: combat - Մարտ)

N 6, Presto Prestissimo (Valse sautillante: Victoire - Ցատկոտող վալս. Հաղթանակ)

⁷⁵ Նույն տեղում:

Rhapsodie N 2 - Վալս a-moll

Rhapsodie N 3 (Bonheur retrouve) - Վալս cis-moll

Rhapsodie N 3 (Réve poetique) - Վալս cis-moll:

Լադահարմոնիկ տեսակետից՝ զարմանալիորեն նրա գրեթե ողջ ստեղծագործությունը գրված է միևնույնում՝

«Չոն Լիբանանին», «Հարգանքի տուրք», «Խաղաղությունը», Ռապսոդիա N 1, «Ափսոսանք», «Հուշ» և այլն՝ c-moll,

«Միլիթարություն», «Դալասի ողբերգությունը», «Արցունքները», «Բաժանում»՝ f-moll,

«Կորսված երջանկություն», «Շիրմի վրա»՝ es-moll,

«Հրաժեշտը», Ռապսոդիա N 2՝ b-moll,

Ռապսոդիան, N 3 երկու Ռապսոդիաները՝ cis-moll,

«Տխրություն»՝ fis-moll և այլն:

Ընդ որում, ստեղծագործության ամբողջ ընթացքում պահպանելով միևնույն տոնայնությունը՝ կոմպոզիտորը ստեղծում է կուռ ու ամբողջական դրամատուրգիա: Առանձին մասերի միջև հակադրություն ու տարաբնույթ կերպարներ ստեղծելիս չի դիմում լադային կոնտրաստներին, մաժոր հատվածներ չկան: Օգտագործում է ռեգիստրային և ֆակտուրային հնարներ:

Ա.Այնթապյանի ստեղծագործության միջով կարմիր թելի պես անցնում է բնական միևնույն վերին տետրախորդը՝ վարընթաց շարժմամբ, որը բազմազան կիրառմամբ ստեղծում է տարբեր կերպարներ:

Լինելով փայլուն դաշնակահար՝ Ա.Այնթապյանը բացահայտեց դաշնամուրային ֆակտուրայի հարուստ հնարավորությունները: Նրա գործերն ընդգրկում են գործիքի ողջ դիապազոնը: Հանդիպում են ֆիգուրացիոն թեմատիզմի արտահայտիչ նմուշներ: Ա.Այնթապյանի դաշնամուրային ոճն առանձնանում է մեղեդայնությամբ, ճկունությամբ՝ դաշնակահարից պահանջելով վիրտուոզություն: Հաճախ կոմպոզիտորը դաշնամուրը մեկնաբանում է որպես նվագախումբ՝ վերարտադրելով նվագախմբային հնչողություն:

Ա.Այնթապլյանի դաշնամուրային ստեղծագործության ժանրերն ու ձևերը ռոմանտիզմի հոունում են: Կոմպոզիտորի մոտ հավասարաչափ տեղ են գրավում ինչպես մանրանվագը, այնպես էլ խոշոր՝ մեկմասանի կամ ցիկլիկ ձևը: Ընդ որում՝ բազմամաս ձևերն օժտված են միջանցիկ զարգացմամբ, երբեմն հանդիպում են մոնոթեմատիզմի կիրառման դեպքեր, թեմատիկ կամարներ:

Анна Асатрян, Творческий портрет Арусяк Айнтаплян - В наследии родившейся в Мерсине (Турция), окончившей Факультет музыки Американского университета Бейрута, завершившей музыкальное образование в Париже и представляющей направление романтизма в музыке Арусяк Айнтаплян, естественно, большое место занимают фортепианные произведения. Ее перу принадлежат работы, посвященные известным политическим, государственным, духовным, общественным деятелям, в том числе: “Bénédiction Papale au Liban” /“Папское благословение Ливану”/ – посвящение 262-му Папе Римскому Павлу VI (1965), “Hymne au Liban” /“Гимн Ливану”/ – посвящение президенту Ливанской Республики Шарлю Элү (1966), “La Paix” /“Мир”/ – посвящение Генеральному Секретарю ООН У Тану (1968), “La Tragédie de Dallas” /“Трагедия Далласа”/ – памяти 35-го президента США Джона Фитцджеральда Кеннеди (1963), “Hommage” /“Дань уважения”/ – посвящение Шарлю де Голлю (1969), а также: “Sur une tombe” /“У надгробия”/, “Les Larmes” /“Слезы”/ – памяти скоропостижно скончавшегося брата композитора Джорджа Айнтапляна (1964), “Bonheur perdu” /“Утерянное счастье” [Позвольте мне пролить слезы]/, “Odyssée Spatiale” /“Космическая одиссея”/ (1970), “Tristesse” /“Грусть”/, “Regret” /“Сожаление”/, “Separation” /“Разлука”/, “Consolation” /“Утешение”/, “Les Adieux” /“Прощание”/; фортепианные рапсодии, Фантазия, произведения для двух фортепиано: “Souvenir” /“Воспоминание”/, “Pour toi seul” /“Только для тебя”/ и другие. Является также автором песен на армянские и французские тексты. Среди

произведений композитора особое место занимают обработки для фортепиано и двух фортепиано ливанских народных дабке.

Anna Asatryan, Creative portrait of Arusyak Aintaplyan -Born in Mersin (Turkey), Arusyak Aintaplyan graduated from the American University of Beirut, the Department of Arts, accomplished her musical education in Paris, adhering to romantic music – which explains the predominance of works for piano among her oeuvre. She authored pieces dedicated to renowned political, state, clerical and public figures: “Benedicio Papale au Liban” /“Papal Blessing to Lebanon”/ – dedicated to the 262th Pope Paul VI of Rome (1965), “Hymne au Liban” /“Hymn to Lebanon”/ – to the President of the Republic of Lebanon Charles Helou (1966), “La Paix” /“Peace”/ – to UN Secretary-General U Thant (1968), “La Tragédie de Dallas” /“The Tragedy of Dallas”/ – in commemoration of the 35th US President John Fitzgerald Kennedy (1963), “Hommage” /“Homage”/ – to Charles de Gaulle (1969); as well as: “Sur une Tombe” /“By a Tomb”/, “Tears” – to commemorate the composer’s untimely deceased brother George Aintaplyan (1964), “Bonheur Perdu” /“Lost Happiness” [Allow Me to Shed Tears]/, “Sorrow”, “Regret”, “Separation”, “Consolation”, “Les Adieux” /“Farewell”/, “Odyssée Spatiale” /“Space Odyssey”/ (1970); piano rhapsodies, fantasies, pieces for two pianos: “Recollection”, “For You Alone”, etc. She also wrote songs on Armenian and French texts. The Lebanese composer of Armenian descent attached considerable importance to the folk music of Lebanon; in particular, she arranged for one and two pianos the Lebanese folk dance dabke.

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԸ՝ ՀԱՅՈՑ
ՀԱՄԱԿԵՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՑԱՆ**

Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հոգվածում հանգամանորեն քննարկվում են Հովհաննես Թումանյանի հայացքները հայոց համակեցության որոշ հիմնախնդիրների և դրանց լուծման միջոցների մասին: Թումանյանի ստեղծարար հանճարը զարմանալիորեն համատեղվել է հանրային եռանդուն և բեղմնավոր գործունեության հետ: Իսկ որպես խորունկ վերլուծաբան՝ նա բազմիցս անդրադարձել է հայ մարդկանց համատեղ կյանքի և գործունեության բնականոն կազմակերպմանը խոչընդոտող երևույթներին, փորձել է պարզել դրանց արմատները, առաջարկել բարքերի առողջացման ուղիներ: Հայ մեծ գրողի մտորումներն այսօր էլ արդիական են և կարող են հույժ նպաստավոր լինել հայոց համակեցության շիտակ բարեփոխումների ընթացքում:

Բանալի բառեր – Հովհաննես Թումանյան, հայոց համակեցություն, «տանել, ներել ու սիրել», հանդուրժողականություն և անհանդուրժողականություն, «վարչական անկարգության վնասակարություն», բարքերի առողջացման պայմաններ:

Հայ մեծ գրողի ստեղծագործական ժառանգությունը, ինչպես և հենց ինքը՝ Հովհաննես Թումանյան մարդը համապարփակ ուսումնասիրությունների անսպառ շտեմարան է: Ծանոթանալով նրա կյանքի էջերին և հանրային-քաղաքացիական գործունեությանը, կարդալով բանաստեղծությունները, պոեմները, պատմվածքները, հեքիաթները, հետևելով հրապարակախոսական ու քննադատական դատողությունների ընթացքին՝ մենք, ամենայն հայոց բանաստեղծի և գործչի երախտապարտ հաջորդներս, ինքներս մեզ ենք ճանաչում, խորանում մեր կենսակերպի մեջ, իմաստավորում անձնական և հանրային կյանքը մեր ազգային երթի պատմության հոլովույթում,

գնահատում ամեն մեկիս տեղն ու դերը արդի հանրության համակարգում, հայոց պետության և հայ ողջ հավաքականության ապագայի ձևավորման մեջ:

Ամենից առաջ, հարկավոր է հասկանալ, որ մարդկային համակեցության բնականոն կարգավորման խնդիրների հանդեպ Հովհաննես Թումանյանի ինչպես տեսական-վերլուծական հետաքրքրությունը, այնպես էլ հանրային կյանքում սեփական գործուն մասնակցության դիրքորոշումը ոչ թե սոսկ զգայական ազդակից են բխում, այլ խոհական հիմք ունեն: Իհարկե, կարող ենք ենթադրել, որ միգուցե բանաստեղծը բնավ դեմ չէր լինի մեկուսանալու, հեռավոր մի անկյուն քաշվելու և անկաշկանդ ստեղծագործելու (մտերիմներին ինքն էլ է քանիցս ակնարկել դա): Մակայն, մտածող մարդը, հանրության հոգսերով մտահոգ գրողը, գործունյա քաղաքացին, խորապես ազգային մտավորականը պարզապես չէր կարող հեռու մնալ ազգային-պետական կյանքից և քաղաքացիական նախաձեռնություններից (գիտակցելով հանդերձ, թե որքան ստեղծագործություն է մնալու անավարտ կամ առհասարակ լույս աշխարհ չի գալու): Հայ գրողների կովկասյան ընկերության նախագահ, Հայոց հայրենակցական միությունների միության նախագահ, Հայաստանի օգնության կոմիտեի նախագահ, հայ գաղթականների օգնության եռանդուն կազմակերպիչ, հայ-թաթարական կռիվների ժամանակ՝ պատկառազորու հաշտարար, հանրության բոլոր խավերի համար՝ բացառիկ հեղինակություն (ժողովրդի մեջ վաստակել էր «գեներալ-գուբերնատոր» անվանումը), այն աստիճանի, որ հայտնվել էր Թիֆլիսի պահնորդական բաժնի մշտական հսկողության ներքո, երկու անգամ բանտարկվել անհեթեթ մեղադրանքով: Գումարած՝ ամբողջ կյանքի ընթացքում իրեն ամենատարբեր տեսակի խնդրանքներով դիմողների համար սիրահոծար գործունեությունը: Թումանյան քաղաքացու և հասարակական գործչի պատրաստակամության մասին պերճախոս մի վկայություն նրա գրչակից ընկեր Դերենիկ Դեմերձյանից. «Եթե իր շրջապատողները շատ էին խանգարել և խանգարում նրան՝ ինքն էլ պակաս չէր օգնում

նրանց այդ գործում: Եթե ամեն մարդ, կազմակերպություն նրան էր դիմում իր գործերին օժանդակելու՝ ինքն էլ պակաս չէր վագում այդ գործերը գտնելու և խառնվելու դրանց»¹: Այդկերպ՝ կեցության երկու բևեռների՝ անձնական ապրումների աշխարհի և փիլիսոփա բանաստեղծի հանրային պատասխանատվության միջև տանջազին տարութերումների մասին արձանագրություն-խոստովանություն Հովհաննես Թումանյանն ինքն էլ է արել².

*Զուր եմ փախչում, ինձ խաբում,
Հազար կապ է ինձ կապում.
Ամենքի հետ ապրում եմ,
Ամենքի չափ տառապում:*

Այդպես է, իրոք: Իսկ միգուցե և ավելին է, քան «ամենքի չափ». գերզգայուն, խորագգաց, ապրումակցման բացառիկ ունակությամբ օժտված բանաստեղծը տառապում էր և՛ իր համար, և՛ հարազատների ու ազգակիցների, և՛ համայն մարդկության: Չէ՞ որ ստեղծագործողի հոգին, իրոք, անհատակ է, մտքի թռիչքը՝ անկաշկանդ, և նա տեսնում ու զգում է մեզ՝ հասարակ մահկանացուներիս ոչ հասու շատ բաներ, զգում է, ուրեմն և ավելի է տառապում³.

*....Իմ հոգին էլ այն երկնքի նման,
Որ ծավալվում է ձեր գլխի վերև,
Ձեզ անհայտ, գաղտնի տեսնում է շատ բան
Եվ մոտ, և հեռու, և փայլուն, և սև:
Շեշտակի թափով, բուռն ու մոլեգին
Ամենայն կողմից ցոլանում, հոսում,*

¹ Դ. Դեմիրճյան, Հովհաննես Թումանյանի մասին // Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Եր.: Էդիթ Պրինտ, 2009, էջ 12:

² Հովհ. Թումանյան, Քառյակներ // ԵԼԺ, հատ. երկրորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1991, էջ 18:

³ Հովհ. Թումանյան, Տպավորություններ // ԵԼԺ, հատ. առաջին, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 158:

*Լցվում են նրանք իմ անտակ հոգին
Եվ ալեկոծում, չարչարում, հուզում....*

Հօգուտ հանրային կյանքում գործունյա դիրքորոշման մի դատողություն-ինքնաբնութագրում հանդիպում է նաև մտերիմներից մեկին ուղղված նամակում. «Դու ասում ես՝ մարդ պետք է փիլիսոփա լինի. այդ եղանք: Բայց այդ չի նշանակիլ՝ անզգա լինի: Ընդհակառակը այդ կնշանակի ավելի խոր զգա: Փիլիսոփա հոգին հո չի կարող ամեն բան արհամարհել և չի էլ կարող գիտակցելով ստորություններ հանձն առնել հաջողելու համար: Ի՞նչ է մնում: Մնում է տառապել այն դրության մեջ, որ ես եմ գտնվում.... Այս ամառվան քաշածներիցս եթե գրեի, շատ պիտի զարմանայիր: Բայց, այսուամենայնիվ, մնում ենք փիլիսոփա⁴»:

Հանրային և համայնքային կյանքը, պետական և քաղաքացիական հաստատությունները, միջանձնային փոխհարաբերությունները, համակեցության ինքնակազմակերպումը, ազգակիցների փոխադարձ գնահատականները, հոգեկան ապրումները, հոգևոր արժեքները, բարոյական պատկերացումներն ու վարքագիծը Հովհաննես Թումանյանն ընկալում և գնահատում է դիտողունակ վարքաբանի սուր աչքով և քաղաքագետի անաչառությամբ. «Մենք շատ ենք քարացել չկամության ու չարակամության մեջ, շատ ենք ընտելացել ատելության մադձի դառնությանը ու դարձել ենք ատելի»⁵: Համաձայնենք, որ թումանյանական «չկամություն – չարակամություն» տարասական բառախաղն ավելի ընդգրկուն և սթափեցնող է, քան բարոյախոսական երկարաշունչ հիմնավորումներն ու խրատները, մանավանդ՝ այդ անողորք ախտորոշումը երիզված է ճարտասանական հարցերի հզոր տարափով. «.... Մի՞թե անկարելի է լինել առանձին կարծիքի ու համոզմունքի և հարգել իրար ու նույնիսկ միասին ուրախանալ: Մի՞թե դեռ ժամանակը չի հասել, որ կարողանանք լինել

⁴ **Հովհ. Թումանյան**, Նամակներ (1885 – 1904) // ԵԼԺ, հ. 9, Եր.: «Գիտություն», 1999, էջ 230:

⁵ **Հովհ. Թումանյան**, «Մի՞թե դժվար է» // ԵԼԺ, հատ. յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 8:

ավելի լայնսիրտ, ավելի համբերատար, ավելի ներող ու սիրող, քան թե ենք.... Մի՞թե խորթ ու անմատչելի պիտի մնա մեզ սիրո պայծառ զգացմունքը, մի՞թե չենք կարող իրար մոտենալ, բարության աչքերով նայել իրար ու տեսնել իրար մեջ մեր լավ կողմերը, քանզի մարդ չկա, որ լավ կողմեր չունենա, ու էսպեսով էլ կյանքը դարձնել քաղցր ու սիրելի»⁶: Այս նույնը վերաբերում է ազգամիջյան կյանքում հանդիպող չարակամության և չկամության դեպքերին: Հովհաննես Թումանյանը համոզված է, որ ազգերի միջև բախումների, թշնամության դրսևորումների հիմքում լինում են տարբեր պատճառներ, բայց եթե սթափ վերլուծենք իրադարձությունները և մարդկանց արարքների հիմքերը, ապա կհամոզվենք, որ «դժբախտության գլխավոր պատճառը թյուրիմացությունն է, իրար չճանաչելն ու իրար չհասկանալն է»⁷:

Մարդկային համակեցությունը, պետական և քաղաքացիական հաստատությունների բուն գոյությունը և բնականոն գործառությունը հնարավոր դարձնող հանդուրժողականության թումանյանական հռչակագիրը ոչ թե վերացական կոչ է, այլ Թումանյան քաղաքացու ապրելակերպի ուղնուծուծը. ոչ միայն իր անձնական կյանքում է եղել լայնսիրտ և ներող, այլև հաշտարար առաքելությամբ հանդես եկել թե՛ ներազգային կյանքում, թե՛ ազգամիջյան տարաձայնությունների ժամանակ: Հովհաննես Թումանյանի՝ հանրային կյանքում կամովին ստանձնած առաքելությունը լավագույնս բնութագրել է նշանավոր թումանյանագետ, ակադեմիկոս Լևոն Հախվերդյանը. «Պետական գործիչ՝ պետականություն չունեցող ժողովրդի մեջ»⁸: Իսկ այդկերպ վարվելու նրա բանաձևն այսօր էլ հայերիս ներկա սերունդի համար կարող է ծառայել որպես վարքականոն⁹.

Ինչքա՜ն ցաւ եմ տեսել ես,

⁶ Անդ:

⁷ **Հովհ. Թումանյան**, Թյուրիմացության մութի մեջ // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1994, էջ 170:

⁸ **Լ. Հախվերդյան**, Թումանյանի աշխարհը, Եր.: Հայաստան, 1966, էջ 4:

⁹ Հովհ. Թումանյան, Քաղաքներ, էջ 21:

*Նենգ ու դառ եմ տեսել ես,
Տարել, ներել ու սիրել՝
Վատը՝ լիա եմ տեսել ես:*

Եռաբաղադրիչ այս աստիճանավորումը («տանել – ներել – սիրել»), որ հիրավի, բարության և հանդուրժողականության, թերևս, եզակի մի ձևակերպում է, իսկապես միակ ճանապարհն է «վատը՝ լավ» տեսնելու, բայց մեզանից քանիսի՞ն է հասու մեծ բանաստեղծի և մեծ մարդու այս կենսափիլիսոփայությունը: Առհասարակ, Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործություններից դժվար չէ եզրակացնել, որ հայ մեծ մտածողը խորաթափանց հոգեբան է եղել, մարդկանց ճանաչելու զարմանահրաշ ձիրք է ունեցել: Այս առումով մի ուշագրավ դիտարկում ունի Դերենիկ Դեմիրճյանը. «Թումանյանը լավ էր ճանաչում մարդկանց, բայց չէր ցույց տալիս այդ, ձևացնում էր, թե չի տեսնում: Դա միայն նրա համար չէր, որ շոյի դիմացինին, այլև նրա համար, «որ վատը լավ տեսնի» նաև ինքը: Նա բռնի իդեալականացնում էր կյանքը, մարդկանց, ջանում էր նրանց բարձրացնել իր աչքում, ջանալով և իրեն բարձրացնել նրանց և իր աչքում.... Նա իդեալիստ էր և ձգտումներ ուներ բարձրանալու և բարձրացնելու»¹⁰: Այդպես է, իհարկե, բայց չմոռանանք, որ այդ «բռնի իդեալականացումը» հենվում է բնավ էլ ոչ չիմացության կամ ռոմանտիկ պատրանքների վրա: Հովհաննես Թումանյանը մարդաբան գրող է, քաղաքագետ քաղաքացի, մարդ արարածի էության մեջ մշտապես խորասուզվող փիլիսոփա հետազոտող, և նրա գնահատումները լիովին իրատեսական են: Ահավասիկ. «Քիչ մարդիկ կան, որ համ ճաշակ ու սիրտ ունեն, համ էլ սրտալի են մոտենում և մարդ գգում է ջերմությունը անկեղծության և սիրո, մնացածները տափակ, հիմար, կեղծավոր, անբովանդակ կամ, հաճախ, զգվելի

¹⁰ Դ. Դեմիրճյան, Հովհաննես Թումանյանի մասին, էջ 12:

բովանդակության մարդիկ են¹¹»: Եվ ուրեմն, առավել ևս կամք ու ջանք է պահանջում «տանել – ներել – սիրել» հավատամքին անդավաճան մնալը: Անտարակույս, նրա կյանքում եղել են նաև զայրույթի, վրդովմունքի պահեր, նրա հրապարակախոսության մեջ հանդիպում ենք նաև սուր քննադատության, հանրային կյանքում և գրականության մեջ կեղծիքի հանդեպ անհանդուրժողական մերժման, բայց երբեք չենք տեսնում Հովհաննես Թումանյանին չարացած: «Իմ զայրույթը լիքն է սիրով» հավատամքը¹², ընդհակառակը, միշտ դուռը բաց է թողնում, տեղ է թողնում «վատը՝ լավ տեսնելու», և դա, ամենից առաջ, հենց իրեն է հարկավոր, ուրույն թումանյանական ժպիտն ամենքին պարզվելու համար:

Այդուհանդերձ, Հովհաննես Թումանյանի հանդուրժողականությունն ու ներողամտությունը սահման ունեն. հայոց համակեցության մեջ կան արժեքներ, որոնք չպետք է արհամարհվեն, կան բարոյական նորմեր, որոնց խախտումն անթույլատրելի է: «Շատ էր վրդովվում, – վկայում է Նվարդ Թումանյանը, – երբ տեսնում էր այնպիսի հայերի, որ իրենց հարազատ լեզուն, գրականությունն ու պատմությունը չգիտեն¹³»: Չէր կարողանում համակերպվել հատկապես այն հայ ուսուցիչների գոյությանը, որ «ոչ միայն կանոնավոր գրել չգիտեն, չգիտեն և կարգին հայերեն խոսել ու իրենց միտքը պարզ հայտնել....»¹⁴: Չէր կարող չդժգոհել հայոց ոսկեդենիկը ոտնահարող իրողությունից, շիփ-շիտակ չասել, թե «հայոց լեզվի աղճատման ու աղավաղման ամենամեծ պատճառներից մինն էլ հենց ինքը՝ հայ թերթն է»¹⁵: Ամեն հայի, մանավանդ մտավորականի համար

¹¹ **Հովհ. Թումանյան**, Նամակներ (1905 – 1922) // ԵԼԺ, հատ. տասներորդ, Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1999, էջ 36:

¹² Հովհ. Թումանյան, Քառյակներ, էջ 13:

¹³ Ն. Թումանյան, Հուշեր և զրույցներ, էջ 142:

¹⁴ **Հովհ. Թումանյան**, Հայերեն չգիտեն // ԵԼԺ, հատ վեցերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1994, էջ 226:

¹⁵ **Հովհ. Թումանյան**, Մեր մամուլն ու իր ընթերցողը // ԵԼԺ, հատ վեցերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1994, էջ 248:

պարտադիր էր համարում սեփական պատմության իմացությունը, հիշեցնում, թե «անցյալի պատմությունը մի լուսատու լապտեր է, որ ամեն մի ժողովուրդ ձեռքին պետք է ունենա իր ճամփեն անմոլոր գնալու համար»¹⁶:

Առավել խիստ էր նրա վերաբերմունքը գրականության մարդկանց, քաղաքական գործիչների, հրապարակային անձանց վարքագծի անընդունելի դրսևորումների հանդեպ: Բանաստեղծն առիթ ունեցել է հստակորեն ձևակերպելու հանդուրժողականության և անհանդուրժողականության միջև սահմանի իր պատկերացումը (սա ամբողջովին մեջբերենք, քանի որ նշված երևույթի առավել ընդգրկուն և այսօր էլ միանգամայն գործուն չափանիշն է): «Գործիչը եթե պատահմունքով սխալ է արել՝ մենք կլռենք և կաշխատենք նույնիսկ զգալ չտալ իրեն, որովհետև սխալական է մարդ արարածը: Գործիչը եթե մի դժբախտ դեպքի պատճառ է դարձել չգիտենալուց, չհասկանալուց, տգիտությունից՝ մենք նրան կներենք, որովհետև մարդը ամենագետ չի, նա էլ մարդ է ու չի հասկացել: Բայց եթե գործիչը վատություն է անում դիտմամբ, գիտակցաբար և համառում է նրա վրա ու եղպես է իր կյանքի ճամփեն, էլ ոչ լռելու իրավունք ունենք, ոչ ներելու, քանզի էս դեպքում, ս. Գրքի ոճով ասեմ, մեր գործը չի փչանում, այլ աստուծո գործը՝ մարդ արարածի բարոյական պատկերն է փչանում»¹⁷:

1910 թ. մի հոդվածը Հովհաննես Թումանյանն անվանել է «Չար վերաբերմունք». խոսքը կուսակցական մամուլի «տգեղ սովորույթի», պառակտիչ, վարկաբեկիչ վարքագծի մասին է, «անաչառ քննադատության» շղարշի տակ օրինավոր մարդկանց և հանրային հաստատություններն անվանարկելու. «Նրա հալածանքից ու հայիդյանքից չեն ազատվել ո՛չ մեր գրականությունն ու գրողները, ինչքան էլ տաղանդավոր լինեին ու անմեղ, ո՛չ մեր հասարակական հիմնարկությունները, ինչքան էլ նրանք լինեին բարեգործական,

¹⁶ **Հովհ. Թումանյան**, <Թ. Թորոմանյանի դասախոսության առթիվ> // ԵԼԺ, հատ յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 124:

հրատարակչական կամ կուլտուրական, ո՛չ մեր գործիչները, ինչքան էլ նրանք լինեին մաքուր ու պատկառելի, մի խոսքով ոչ ոք և ոչինչ: Փրկվել են միայն նրանք, որոնք եղել են նրան կուսակից ու համախոհ»¹⁸: Եվ անգամ այս պարագայում դարձյալ հանդիպում ենք թումանյանական «տանել, ներել ու սիրել» եռանդամ կարգախոսին, քանի որ նա անգամ չի նախատում այդօրինակ վարվելակերպի հեղինակներին, սոսկ վերստին հորդորում է. «Մենք այժմ չենք ուզում խոսել այն մասին, թե ո՛րտեղից է հոգու այդ դաժանությունը, այդ չկամությունը, այլ կարոտով միայն մի բան կկամենայինք, որ փոխվեին մեր բարքերը վերջապես, որ վերանար այդ ավերիչ վերաբերմունքը, այդ զարշելի, բարբարոսական աղաթը մեր մամուլի միջից, տեղի տալով անաչառ, վայելուչ քննադատությանը, լայն ու պայծառ հայացքին և ազնիվ, բարյացակամ վերաբերմունքին դեպի մեր մարդիկն ու մեր հաստատությունները և, փոխանակ սպանելու, քանդելու, ջլատելու, աշխատեինք ուժ տալ ու կենդանացնել»¹⁹: Գնահատենք ըստ արժանվույն մեծ գրողի մարդկայնությունը և մանկավարժական նրբանկատությունը: Նեղմիտ կուսակցական պառակտիչներն արժանի են ամենախիստ պարսավանքի, ամենասուր հակահարվածի, բայց Հովհաննես Թումանյանը իր դիտողությունն այլ կերպ է կառուցում. անցանկալի վարվելակերպին հակադրում է ցանկալին, մանավանդ գործածում է «մենք» դերանունը. հիրավի, մենք միասին (ներառյալ մեղավորները) համատեղ ջանքերով, վայելուչ քննադատությամբ և արժանապատիվ կերպով բարեփոխենք մեր համակեցությունը:

Տարիներ անց այս «մենք»-ի մեղավորությանը Հովհաննես Թումանյանն անդրադառնում է ավելի ընդգրկուն գնահատումով: 1921թ. հոկտեմբերի վերջից նա Պոլիսում էր, որտեղ թեպետ

¹⁷ **Հովհ. Թումանյան**, Հայոց ազգագրական ընկերության> քարտուղարի և նրա վարմունքի մասին // ԵԼԺ, հատ յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 39 – 40:

¹⁸ **Հովհ. Թումանյան**, Չար վերաբերմունք // ԵԼԺ, հատ վեցերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1994, էջ 252:

¹⁹ Անդ, էջ 253:

ազգապահպանության կարևոր գործով էր զբաղված, բայց հոգեպես նեղվում էր, դժգոհում²⁰, կարոտում հարազատներին²¹: Եվ ահա Ավետիք Իսահակյանին Պոլսից Վենետիկ գրված նամակում (1921 թ., 9 դեկտեմբերի), պատասխան տալով Իսահակյանի՝ Հայաստանի դրության մասին հարցին ազնիվ ու անողորմ գնահատական է տալիս հայ ժողովրդի վիճակի համար հիմնական մեղավորին. «Կարճն ասեմ.– մենք թե դրսից, թե ներսից քանդեցինք մեր երկիրը: Գլխավորապես մենք: Մենք եմ ասում, և սրան մեջն է ճշմարտությունը: Մի մասը խաչագող սրիկաներ, մի մասը գողեր ու ավազակներ, մի մասը ապիկար թշվառականներ, և չերևաց մի բազմություն, գոնե մի խմբակ, որ վերածնվող երկրի շունչն ու բարոյական կարողությունը հայտնաբերեր: Էսքան աղետների ու պարտությունների մեջ ոչ մի մեղավոր չերևաց, ոչ ոք ոչ պատասխանի կանչվեց, ոչ պատասխան տվեց: Եվ շարունակվում է. այժմ էլ նույն մարդիկը նույն ճանապարհներով.... Եվ ոչ մեկը գոնե անձնասպան չեղավ, որ ապացուցաներ, թե գոնե ամոթ ու խղճմտանք կա էս մարդկանց մեջ կան էս ժողովրդի մեջ: Բայց ես ի՞նչ եմ ասում– չկարողացան գոնե վշտանալ կամ վշտացած երևալ»²²:

Դառը խոսք է, բայց անողորմ ճշմարտություն: Նաև՝ սթափեցնող մի ցնցուղ այն կեղծ ազգասերների համար (Թումանյանի բնութագրմամբ՝ «կույր, կեղծ, անխելք հայրենասիրության» համար²³), որոնք հայ ժողովրդի ձախողումների մեջ միայն ու միայն այլոց մեղքն են տեսնում կամ էլ լոկ անբարենպաստ հանգամանքները: «Մենք»-ի

²⁰ «Ջարմանալի քաղաք է Ձեր Պոլիսը:– Գրում է Թումանյանը Ջապել Եսայանին:– Չեմ ուզում նկարագրել և պատմել թե ինչու, բայց չսիրեցի» (Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺ, հատ. տասներորդ, Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1999, էջ 410):

²¹ «Չեք կարող երևակայել,– ընտանիքի անդամներին խոստովանում է Թումանյանը դեկտեմբերի սկզբին գրված նամակում,– թե ինչպես եմ երջանկանում ամեն վայրկյան, երբ մտածում եմ, թե պիտի գամ ձեզ մոտ» (Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺ, հատ. տասներորդ, Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1999, էջ 411):

²² Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺ, հատ. տասներորդ, Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1999, էջ 408: Ընդգծումը Թումանյանինն է:

²³ Հովհ. Թումանյան, Բորչավում // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1994, էջ 46:

շեշտադրումը նաև ենթադրում է սխալների շտկում վերստին մեր համագգային ջանքերով, ոչ թե արտաքին, թեկուզ բարյացակամ, միջամտություններով: Թումանյանական այս դիրքորոշումն այժմ էլ բացառիկ նշանակություն ունի՝ թե՛ անկախության անցած տարիներին կատարվածի վերլուծության և գնահատման համար, թե՛ ներկայի և ապագայի մարտահրավերներին ազգովի դիմագրավելու, միահամուռ և միակամ աշխատելու համար: Մի՞թե հայոց համակեցությանը վնասող այն հիմնական արատներից մեկը, որը Հովհաննես Թումանյանն անվանել է «վարչական անկարգության վնասակարություն», մեր օրերում ինքնաբերաբար հաղթահարվել է: Բնավ, և նրա ախտորոշումը միանգամայն ուժի մեջ է. «Ընդհանրապես նա, որ գաղափարներ է քարոզում ու ծրագիրներ է մշակում, ոչ գործ ունի ձեռքին, ոչ գործելու իրավունք, իսկ նա, որ գործելու պաշտոն և մտքեր իրագործելու կարողություն ունի, չի ըմբռնում այն գաղափարները, որ կյանքի հառաջադիմությունն են պայմանավորում, չի ընդունում այն ծրագրերը, որ բարեկեցություն են պահանջում: Գործերի վրա նա իր առանձին հասկացողությունն ու հայացքն ունի, որ առաջնորդում և արդարացնում են իրան»²⁴: Անտարակույս, սա բնականոն վիճակ չէ, երբ միմյանց հերթափոխող մերօրյա իշխանավորները նույնպես հարազատ են մնում «Թե տերը ես եմ՝ բակլան խաշած եմ ցանում» կառավարչական գոռոզությունն արտահայտող ձախավեր կարգախոսին, երբ հանրային հասունացած հիմնախնդիրների իմաստավորման և լուծման հնարավորությունից հեռու են պահում այլ կարծիք ունեցող ազգակիցներին: Կուսակցամոլության ազգակործան այս քաղաքականության մասին Հովհաննես Թումանյանը երևի այսօր «Չար վերաբերմունք» վերնագրով մի նոր հոդված գրեր:

Առավել ևս հիմք կունենար արձանագրելու քսանմեկերորդ դարի հայ հասարակության բարքերի վիճակը: Անցյալ դարի

²⁴ Հովհ. Թումանյան, Արգելքներ // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.: ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1994, էջ 50:

իննսնականներին կատարված անցումը տնտեսական նոր կացութաձևին (իրականում՝ «վայրի կապիտալիզմին»), հայ հասարակության մեջ սերմանեց փողի, ամեն կերպ հարստանալու պաշտամունք, հանրության արժեքային համակարգից գրեթե դուրս նետվեցին կրթությունը և գիտությունը, հազարավոր մարդիկ չկարողացան հարմարվել առուծախի հոգեբանությանը, հանրային կյանքում իշխող դիրք գրավեցին գողաբարո մեծահարուստները, և, որ առավել ցավալի ձևախեղումն էր, այդ դուրսաթուղիները վերածվեցին երիտասարդության համար ընդօրինակման կուռքերի: Մի՞թե բարքերի ահավոր անկման մասին չի վկայում այն, որ «օլիգարխի» թիկնապահ դառնալն այսօր ավելի մեծ գրավչություն է ստացել, քան մանկավարժ կամ ինժեներ աշխատելը: Արդ, կարո՞ղ ենք արդյոք ասել, թե հնացել է Հովհաննես Թումանյան բարոյագետի ստույգ ախտորոշումը²⁵.

*...Մահացու ախտով վարակվածն ահա
Անարատության հագած վերարկու,
Եվ խավարասեր ամբոխը նրա
Զազիր գործերին կանգնած խնկարկու:*

Ինչպես հարյուր տարի առաջ, այնպես էլ այսօր արդիական են Հովհաննես Թումանյանի արձանագրումները գրող մարդկանց և գրականության հանդեպ հարուստ վերնախավի «դուքանչիական» վերաբերմունքի մասին: Սեփական գիրքը տպագրելու համար հեղինակը «հովանավորություն» է մուրում, փառաբանում մեծահարուստ բարերարին, ընկնում պարտքի տակ²⁶: Բնականոն

²⁵ **Հովհ. Թումանյան**, «... Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ» // ԵԼԺ, հատ. առաջին, Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 35:

²⁶ «... Այս էլ այն հրեշավոր աններդաշնակություններից մեկն է, որոնցով լիքն է մեր կյանքը» (**Հովհ. Թումանյան**, Նամակներ (1885 – 1904) // ԵԼԺ, հատ. իններորդ, Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1997, էջ 36): «Գուցե կարելի էր այստեղ ծիծաղել, բայց սաստիկ ծանր է լինել ոչինչ մարդկանց կոնտրոլի տակ, տանել նրանց մոնոթոններն ու ակնարկները, միշտ անհանգիստ լինել նրանցից ու համբերել առանց հույս ունենալու, թե կազատվես դրանցից, ապա հաշտվել այդ վիճակի հետ ու... ծիծաղել» (անդ, էջ 236):

քաղաքական կյանքի փոխարեն՝ անհաշտ կուսակցամոլություն, առաջնորդամոլություն, փոխադարձ մեղադրանքներ, «դեղին» մամուլ, ծախու գրչակներ, հեռուստաեթերով իմաստուն տեսքով դատողություններ անող թերուս «փորձագետներ»։ Բուհերը հիմնականում գործառուս են որպես դիպլոմ վաճառող հաստատություններ, հատուկենտ օժտված, բայց «թիկունք» չունեցող մասնագետները հարկադրված հեռանում են Հայաստանից։ Բացահայտորեն ոտնատակ անելով Սահմանադրությունը՝ պատգամավորները և պետական պաշտոնյաներն ապօրինաբար համատեղում են ծառայությունը և բիզնեսը, շահաձախվածությունը (կոռուպցիա) անհաղթահարելի է։ Հայրենական արտադրությունը չի զարգանում, քանի որ տնտեսական քաղաքականությունը թելադրում են ներկրողներ տնտեսավարողները։ Գիտական հաստատությունները փակվում են, փոխարենը 21-րդ դարի Հայաստանը եկեղեցաշինության ռեկորդներ է սահմանում։ Իսկ մի թե դրա մասին դեռ հարյուր տարի առաջ չէր խոսում հայ գրողը. «Գիտություն չկա մեր մեջ։ Ե՛վ դպրոց, և՛ գրականություն, և՛ հրապարակախոսություն, և՛ հասարակական ու ազգային գործեր մեծ մասամբ հիմնված են տգիտության վրա։ Կենտ ու հատիկ հայ գիտնականներն էլ փախչում են մեր մթնոլորտից, զբաղվում են ուրիշ գործերով կամ հեռանում, օտարանում են ու օտար լեզվով են զբաղվում»²⁷։ Եվ առհասարակ, կա՞ ավելի ամոթալի վիճակ հայոց համակեցության համար, եթե այսօր էլ ուժի մեջ է Հովհաննես Թումանյանի դառնությամբ արված արձանագրությունը, թե «գիտության տեր մարդիկ տակավին չեն կարողանում հեշտ տեղ ու գործ ունենալ մեր կյանքում»²⁸։ Փոխարենը ժամանակակից Հայաստանում հեշտ տեղ ու գործ ունեն տարատեսակ աղանդները, կասկածելի դրամաշնորհներ ստացող հասարակական կազմակերպությունները,

²⁷ **Հովհ. Թումանյան**, Հայկազյան ընկերությունը // ԵԼԺ, հատ յոթերորդ, Եր.։ «Գիտություն», 1995, էջ 325։

²⁸ **Հովհ. Թումանյան**, Վերջ պետք է լինի // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.։ ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1994, էջ 388։

արտերկրյա գործակալ-խորհրդատուները, հայոց ավանդական արժեքների «արդիականացմամբ» և բարքերի «բարեփոխմամբ» մտահոգ գործիչները: Իսկ առավել վտանգավորն այն է, որ ամեն ինչ բարձիթողի է արված, բացակայում է հանրային զարգացման հստակ հեռանկարը, անորոշ է հայ հասարակության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական զարգացման ռազմավարությունը, խնդիրները կուտակվում են, լուծումները թերատ են կամ ընդհանրապես չկան:

Իսկ ի՞նչ խորհուրդ է տալիս այս պարագայում իմաստուն Թումանյանը. «Ինչպես ամեն բան, էնպես էլ մարդկային բարքի վատությունը մի չափ ու սահման պիտի ունենա, թե չէ բարքերի ապականության մեջ միշտ կարող են խեղդվել ամեն վեհ ու վսեմ հղացումներ ու գեղեցիկ գործեր ու մենք էլ միշտ կմնանք մի ժողովուրդ, որին չի կարելի սիրել: Պետք է կանգ առնել վերջապես ու հաշիվ տեսնել: Դատ մեզ վրա, ինքնաքննադատություն խիստ ու անողորմ»²⁹: Այսկերպ հայոց համակեցության ստույգ ախտորոշումը, ազգային ինքնաճանաչումը Հովհաննես Թումանյանը համարում է «առողջացման առաջին պայմանը». և դարձյալ նրա դատողություններում իշխում է «մենք»-ի հրամայականը. «Ուրիշ ճանապարհ չկա. ներսից է լինելու հաստատ փրկությունը, որովհետև ներսից ենք փչացած»³⁰:

Եվ առաջին, թերևս, վճռական քայլը պետք է լինի «վարչական անկարգության վնասակարություն» խնդիրը լուծելը, այլ կերպ ասած՝ հայոց համակեցության բարեշրջումը «Ճիշտ մարդը՝ ճիշտ տեղում» կառավարչական սկզբունքի ոգով: «Պետք է լռեն վերջապես բոլոր նրանք, որոնք խոսել են ու խոսում են և՛ ժողովրդի անունից, և՛ գրականության, և՛ պատմության, և՛ գիտության, միմիայն մարդկանց աչքերին թոգ փչելու համար, կուրացնելու ու իրենց ետևից տանելու

²⁹ **Հովհ. Թումանյան**, Դոկումենտները // ԵԼԺ, հատ. յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 132:

³⁰ **Հովհ. Թումանյան**, Դառնացած ժողովուրդ // ԵԼԺ, հատ. վեցերորդ, Եր.: ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., 1994, էջ 255:

համար, իրենց համար առաջնորդողի դիրք ու աթոռ ստեղծելու համար, և հանդես պետք է գան ու խոսեն նրանք, որոնք երկար տքնությամբ ու ճոխությամբ ուսումնասիրել ու սիրել են իրենց խոսքի առարկան և չեն գալիս դիրք ու աթոռ գրավելու հավակնությամբ, այլ գիտությանն ու գեղարվեստին ծառայելու պատրաստակամությամբ»³¹:

Մեկ հոդվածի սահմաններում, իհարկե, հնարավոր չէ քննարկել հայոց համակեցության խնդիրների և դրանց լուծումների վերաբերյալ Հովհաննես Թումանյանի բոլոր հարցադրումներն ու դատողությունները: Եվ տողերիս հեղինակի նպատակն էլ դա չէր կարող լինել, այլ ընդամենը նոր լույսով բացահայտել մեծ մտածողի տեսական ժառանգությունը, ըստ արժանվույն գնահատել նրա հանրաբանական հայացքները: Մեծ բանաստեղծի անմահ «Շունն ու կատուն» և «Մի կաթիլ մեղրը», մեզ մանկուց ծանոթ ու հարազատ հեքիաթները, բանաստեղծությունները, պոեմները «Հովհաննես Թումանյան» կոչվող վիթխարի սառցալեռան գագաթին շողացող գոհարներ են, իսկ եթե խորանանք, մեզ նորանոր ադամանդներ, զմրուխտներ և սուտակներ են սպասում:

2019-ը հայոց հանճարի ծննդյան 150-ամյակի տարին է: Անշուշտ, կլինեն մեծարանքի խոսքեր, գիտաժողովներ, կիրապարակվեն գրքեր և հոդվածներ: Հովհաննես Թումանյանի տիտանական կերպարը, հիրավի, միշտ էլ գրավելու է ամենատարբեր մասնագետների ուշադրությունը: Մակայն խնդիրը հայոց մեծերի ժառանգությանը մոտենալու կերպն է, անհրաժեշտ դասեր քաղելու, ամեն մեկիս անձնական կյանքը և համակեցությունը նրանց իմաստուն խոսքի և փորձի շնորհիվ առավելագույնս արդարացի, արդյունավետ և արժանավայել կառուցելը:

Валерий Мирзоян, Ованес Туманян об общежитии армян – В статье раскрываются взгляды великого армянского писателя Ованеса

³¹ **Հովհ. Թումանյան**, Լսենք ու պաշտպանենք // ԵԼԺ, հատ յոթերորդ, Եր.: «Գիտություն», 1995, էջ 139:

Туманяна о проблемах общежития армян. Созидательный гений Туманяна удивительным образом сочетался с его бурной и плодотворной общественной деятельностью. А как вдумчивый исследователь он неоднократно обращался к тем явлениям, которые мешали нормальному обустройству совместной жизни и деятельности армян, пытался понять их корни, предложить пути оздоровления нравов. Размышления Ованеса Туманяна актуальны и ныне, они могут быть крайне полезны при проведении насущных реформ в армянском обществе.

Valeri Mirzoyan, Hovhannes Tumanyan on the Armenian coexistence – The article reveals the views of the great Armenian writer Hovhannes Tumanyan about the problems of the Armenian coexistence. The creative genius of Tumanyan was wonderfully combined with his stormy and fruitful social activities. And as a thoughtful researcher, he repeatedly turned to those phenomena that interfered with the normal arrangement of the joint life and activities of Armenians, tried to understand their roots, suggest ways to improve their morals. Reflections of Hovhannes Tumanyan are still relevant today, they can be extremely useful in carrying out urgent reforms in Armenian society.

□□

**ՀՈՒՄԱՆԻԶՄԸ ՆՈՐ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ
ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ
ԳՐԻԳՈՐ ԱՍԱՏՐՅԱՆ**

Փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր

Հոգվածում քննության են առնվում արդի հումանիզմի հրատապ հարցերը՝ երրորդ հազարամյակի հիմնախնդիրների համատեքստում: Հոգվածում մատնանշված են ինչպես ժամանակակից պայմաններում հումանիստական հետազոտությունների առավել կարևոր ուղղությունները, այնպես էլ առանձնացված են այն ամենասուր հիմնախնդիրները, որոնք ծառացած են մարդկային քաղաքակրթության առջև՝ նրա պատմության ներկա բարդ ու բեկումնային փուլում: Անդրադարձ է կատարված նաև ներկա աշխարհում ընթացող պրոցեսների ու դրանց զարգացման միտումների հաշվառմամբ նոր հումանիստական պարադիգմայի մշակման հարցերին:

Բանալի բառեր - հումանիզմ, համամարդկային գաղափարներ, արդիականության գլոբալ հիմնախնդիրներ, հումանիզմի հակոտնյաներ, սոցիալական վերափոխումներ, տեղեկատվական քաղաքակրթություն, համագործակցություն, հումանիստական պարադիգմա, պլանետար հումանիզմ, քաղաքակրթությունների երկխոսություն, ժողովուրդների:

Հումանիզմը որպես փիլիսոփայության հանգուցային պրոբլեմ՝ պատմական էվոլյուցիայի ընթացքում ոչ միայն չի կորցրել իր կենսունակությունը, այլև տեսական մտքի նվաճումներով ու հասարակական առաջընթացի կենդանի պրակտիկայով հարստացած, ավելի է խորացրել իր բովանդակությունը՝ մեր օրերում ձեռք բերելով արտակարգ կարևորություն: Դժվար է մատնացույց անել փիլիսոփայական մեկ ուրիշ հասկացություն, որն այնպես ճշգրիտ ու խոր բացահայտեր պատմական տարբեր դարաշրջանների բնորոշ հատկանիշները, նրանց էությունը, որոշեր այս կամ այն

հասարակության առաջադիմականության, նրա սոցիալական հասունության աստիճանը

Դարեր շարունակ հումանիզմը անգնահատելի դեր է խաղացել մարդկության սոցիալական ու հոգևոր առաջընթացի, քաղաքակրթության զարգացման գործում՝ ծառայելով որպես սնուցող աղբյուր: Դասական հումանիզմի գաղափարները, որոնք վառ կերպով դրսևորվեցին Վերածնունդի դարաշրջանի, լուսավորչականության, գերմանական դասական փիլիսոփայության մեջ և մարքսիզմի փիլիսոփայական ուսմունքում, իրենց դրոշմն են դրել անցյալ դարաշրջանի վրա: Այդ գաղափարների բարերար ազդեցությամբ է զարգացել վերջին մի քանի դարերի ոչ միայն եվրոպական, այլև համաշխարհային պատմությունը: Մի ամբողջ շարք նոր հասկացություններ ու սոցիալական արժեքներ (աշխարհիկ մտածողություն, բանականության պաշտամունք, անհատի իրավունքներ ու ազատություններ, սոցիալական առաջադիմության, լուսավորության ու գիտության դերի նոր ըմբռնում և այլն) մարմնավորվեցին իրական կյանքում, սոցիալ-քաղաքական պրակտիկայում ու մարդկանց համոզմունքներում՝ դառնալով հասարակական զարգացման գորեղ լծակ: Հումանիզմի հիմնարար գաղափարներից ու սկզբունքներից շատերն այդ ընթացքում ներթափանցեցին հասարակության սոցիալական ու հոգևոր կյանքի տարբեր ոլորտները, որոշակիորեն պայմանավորելով ոչ միայն մարդկության զարգացման ընթացքը, այլև ապագայի միտումները:

Սակայն դասական հումանիզմի երախտավորների երազանքը բանականության դարաշրջանի հաստատման մասին մնաց անկատար: XX դարի երկրորդ կեսից սկսած հումանիզմի գաղափարները սկսեցին հարցականի տակ դրվել ոչ միայն դասական հումանիստական ժառանգության մերժմամբ հանդես եկած հետմոդեռնիզմի փիլիսոփայության մեջ, այլև սոցիալական պրակտիկայի, մարդկության նորագույն պատմության բուն ընթացքով: Ակներև դարձավ, որ հետմոդեռնիստական

քաղաքակրթության մի շարք երևույթներ ոչ միայն չեն համապատասխանում հումանիստական արժեքներին ու իդեալներին, այլև իրենց բնույթով ուղղակի հակահումանիստական են: Աշխարհը լի է սուր բախումներով, հա-կասություններով ու կոլիզիաներով, իր մի շարք կողմերով անարդար ու անբանական է նոր սոցիալական իրականությունը: Այդ ամենի հետևանքով որոշակի ճգնաժամ է ապրում նաև դասական հումանիզմը: Եվ հարց է դրվում՝ հրաժարվե՞լ, արդյոք, դասական հումանիստական ժառանգությունից, թե՞ հենվելով դասական հումանիզմի ավանդույթների, նրա նվաճումների վրա՝ անցում կատարել արդի աշխարհայացքային սկզբունքների, նոր հումանիստական պարադիգմայի:

Հումանիզմի պրոբլեմն աննախադեպ ակտուալություն է ձեռք բերում մեր օրերում՝ կապված արդի դարաշրջանում մարդկությանը նետված նոր մարտահրավերների ու սպառնալիքների հետ: Մարդկության անցած ուղին վկայում է, որ պատմական յուրաքանչյուր դարաշրջանում մարդկային հասարակությունը հայտնվում է իրեն սպառնացող այնպիսի վտանգների դեմ հանդիման, որոնց գործողությունը նա պետք է անպայման չեզոքացնի՝ ապահովելու համար քաղաքակրթության հետագա առաջընթացը: Յուրահատուկ օրինաչափություն դարձած այս միտումն առանձնահատուկ սրությամբ է դրսևորվում հատկապես համաշխարհային պատմության ներկա փուլում, որն առանձնանում է նոր ժամանակներում մարդկությանը ներտված մարտահրավերների աննախադեպ մասշտաբներով ու վտանգավորությամբ: Սպառնալի չափեր են ընդունում հատկապես հումանիզմի այնպիսի հակոտնյաններ, ինչպիսիք են միջուկային տեխնոլոգիաների տարածումն ու տիեզերքի ռազմականացումը, զինված հակամարտությունների ծավալումը, բնապահպանական կոլիզիաները, գիտատեխնիկական առաջադիմության բացասական հետևանքների խորացումը, բնական պաշարների աստիճանական սպառումը, Երկիր մոլորակի կենսական ռեսուրսների նվազումը,

բնակչության արագ ու չվերահսկվող աճը, կենսամիջոցների թերարտադրությունը, առանձին երկրների ու տարածաշրջանների հետամնացությունն ու աղքատությունը, անգրագիտության բարձր մակարդակը և այլ նեգատիվ դրսևորումներ, որոնք շարունակում են մնալ մեր օրերի ուղեկիցը: Այդ վտանգները կրում են համապարփակ, գլոբալ բնույթ՝ սպառնալով համայն մարդկությանը, նրա գոյությանը: Ուստի և դրանց դեմ պայքարը ձեռք է բերում արտակարգ հրատապություն, դառնում բոլոր ազգերի ու ժողովուրդների ընդհանուր խնդիրը՝ պահանջելով ընդհանուր նպատակների շուրջ նրանց համախմբում, համայն մարդկության

Նոր, այսպես կոչված տեղեկատվական քաղաքակրթությունը, որը հավակնում է փոխարինել հետինդուստրիալ հասարակությանը, բնորոշվում է ոչ միայն հասարակական հարաբերությունների ամբողջ համակարգի վերարտադրության սկզբունքորեն նոր տեխնոլոգիական եղանակով, այլև մարդու, տեխնիկայի և բնության փոխներգործության յուրահատուկ բնույթով: Սոցիալ-տնտեսական իմաստով շեշտը դնելով նոր, միջին դասակարգի վրա՝ տեղեկատվական քաղաքակրթությունը փորձում է ավարտված համարել մարդկության պատմության այն տևական ժամանակաշրջանը, որը բնորոշվում էր դասակարգերի գոյությամբ ու պայքարով: Հասարակական արտադրության սոցիալական վերակոդմնորոշման և մարդու աշխատանքային գործունեության հումանիզացման միտումները, ծանրության կենտրոնի տեղափոխումը դեպի ինտելեկտուալ, հոգևոր ոլորտ՝ օբյեկտիվորեն նպաստում են հասարակական կյանքում հումանիզմի դերի ու նշանակության աննախադեպ աճին: Տեղեկատվական քաղաքակրթության զարգացումը պահանջում է մարդու, նրա արարող դերի ու ստեղծագործական ունակությունների մշտական կատարելագործում: Նոր պայմաններում մարդը դառնում է ոչ միայն հասարակության հիմնական սոցիալական չափումը, այլև նրա գլխավոր սոցիալական բովանդակությունը:

Մակայն չնայած դրան՝ ժամանակակից հասարակությունը, կարծես թե պատմական զարգացման տրամաբանությանը հակառակ, ցուցադրում է քաղաքական ու ռազմական բախումներ, բռնության զանազան ձևեր, սոցիալ-տնտեսական սուր հակասություններ, էթնիկական ու կրոնական անհանդուրժողականություն, այլևայլ նախապաշարմունքներ: Տպավորություն է ստեղծվում, որ արդի հասարակությունը հրաժարվում է հումանիստական սկզբունքներից ու արժեքներից, իսկ պրոֆեսիոնալ գաղափարախոսները հաճախ անտեսում են այդ պրոբլեմի սրությունը:

Ներկա հազարամյակում մարդկությանը վիճակված գլոբալ ճգնաժամի հաղթահարումը պահանջում է մշակել ու հասարակական գիտակցության մեջ սերմանել նոր, արդի դարաշրջանի հասունացած խնդիրներին ու ներքին պահանջմունքներին համահունչ գաղափարներ, աշխարհընկալման ու կենսական արժեքների գնահատման նոր եղանակ՝ միտված արդի հասարակության գաղափարաքաղաքական վերափոխմանը, մարդկանց ու ժողովուրդների գործունեության ռացիոնալ սկզբունքների ձևավորմանը, ընդհանուր նպատակների ու համամարդկային արժեքների շուրջ երկրների ու ժողովուրդների համախմբմանը, նրանց փոխհարաբերությունների ներդաշնակեցմանը, խաղաղ ու անկոնֆլիկտ աշխարհի ստեղծմանը: Մարդկության զարգացման նման հեռանկարը, հավանաբար, ի նկատի ունի մեր ժամանակների գերմանական փիլիսոփա ու հասարակագետ Յուրգեն Հաբերմասը, երբ նշում է, որ եթե XIX-XX դարերում մարդն իրեն դրսևորել է որպես անհաշտ, առճակատող էակ, ապա նոր դարում նա պետք է դառնա համաձայնող, կոմպրոմիսի ձգտող:

Այն մնայուն ու անանց արժեքների, վեհ ու հիմնարար գաղափարների շարքում, որոնց շուրջ կարող է համախմբվել մարդկությունը, իրենց նշանակալիությամբ ու մոբիլիզացնող բացառիկ ներուժով առանձնանում են հումանիզմի գաղափարները, որոնք ներթափանցված են խոր լավատեսությամբ ու կենսա-հաստատ

մեծ ուժով և առավել համահունչ ու ներդաշնակ են քաղաքակրթության զարգացման ներկա փուլի կենսական պահանջմունքներին, նոր դարաշրջանի ոգուն:

Այստեղից էլ՝ մեր օրերում հումանիզմի պրոբլեմի տարբեր ասպեկտների հետազոտման, հումանիզմի սկզբունքների ու գաղափարների տարածման, սոցիալական պրակտիկայում՝ պետությունների, ժողովուրդների և մարդկանց փոխհարաբերություններում դրանց ներդրման հույժ կարևորությունը: Հումանիստական պրոբլեմատիկայի արտակարգ հրատապությունը պայմանավորված է, ամենից առաջ, այն բարդ աշխարհայացքային տեղաշարժերի վերլուծության ու իմաստավորման անհրաժեշտությամբ, որոնք կապված են մեր օրերում մարդկության առջև ծառացած գլոբալ հիմնախնդիրների, սոցիալտնտեսական ու բնապահպանական ճգնաժանի, ինչպես նաև մեր աչքերի առջև տեղի ունեցող և գնալով ավելի խորացող տեղեկատվական հեղափոխության հետ: Հումանիզմի աշխարհայացքային ասպեկտների հետազոտումը մեր օրերում ակտուալ է նաև մեկ այլ առումով: Կյանքի տարբեր ասպարեզներում ընթացող հասարակական վերափոխումները, զուրկ լինելով սոցիալական ուղղվածությունից, շատ դեպքերում հանգեցնում են անցանկալի երևույթների, սոցիալական կապերի ու հարաբերությունների դեհումանիզացիայի, սոցիալական անարդարության ուժեղացման, ճգնաժամային երևույթների սրման: Հարցականի տակ են դրվում ու մերժվում դարերի միջով անցած, իրենց կենսունակությունը հաստատած և ամեն մի քաղաքակիրթ ժողովրդի հոգևոր նկարագրի անկապտելի մասը հանդիսացող բարոյական արժեքներն ու սկզբունքները: Հասարակության մեջ նկատվում է հաշտվողականությունն դեպի բռնությունը, հանդուժողականությունն դեպի հանցավորությունը: Տիրապետող է դառնում արժեքային վակուումը և որպես հետևանք՝ տեղի է ունենում մարդկանց աշխարհայացքի ձևախախտում, իռացիոնալիզմի ու միստիկայի աճ, մարդկանց կենսական կողմնորոշման նահանջ

ռացիոնալիզմի դիրքերից: Ուստի արդի անցումային հասարակության պայմաններում հումանիստական արժեքների, աշխարհայացքային ճիշտ կողմնորոշիչների հաստատման, պատմական նոր իրադրությունում հումանիզմի գաղափարների վերաիմաստավորման, հասարակական ու անհատական գիտակցության մեջ դրանց ներդրման, ճգնաժամային սոցիալական հարաբերություններից բռնության և դաժանության դուրսնման, սոցիալական իրականության մարդկայնացման հարցերը դառնում են ոչ միայն բարեփոխումների իրականացումը ռացիոնալ հուն մղելու անհրաժեշտ պայման, այլև յուրաքանչյուր երկրի ազգային անվտանգության ապահովման հրամայական:

Այդ սուր և օրախնդիր հարցերը քննական վերլուծության և գիտական իմաստավորման կարիք են զգում: Անհրաժեշտ է ոչ միայն պաշտպանել հումանիզմի՝ փիլիսոփայական այդ կարևորագույն կատեգորիայի իրավունքները, այլև պատմական նոր պայմաններում բացահայտել նրա ռացիոնալ բովանդակությունը, հումանիզմի գաղափարների վեհությունն ու կենսարար բացառիկ ուժը: Մանավանդ, որ այդ գաղափարներն ընդունակ են ոչ միայն լուծում տալու արդիականության հրատապ հիմնահարցերին, այլև ուղղված են գալիքին և նախապատրաստում են այն:

Առաջին պլան է մղվում ժամանակակից դարաշրջանի հիմնախնդիրների համատեքստում արդի հումանիզմի էության ու առանձնահատկությունների, նոր հազարամյակում նրա բացառիկ դերի բացահայտումը, նրա ստեղծարար պոտենցիալի ու միավորիչ ուժի, մշակույթների ու կրոնների, Արևելքի ու Արևմուտքի երկխոսության մեջ նրա տեղի իմաստավորումը:

Չափազանց կարևոր է այն դրույթի հաստատումը, որ համամարդկային գաղափարները հենց հումանիզմի գաղափարներն են, որոնք ընկած են բոլոր քաղաքակրթությունների ու մշակույթների, կրոնների ու կոնֆեսիաների, արևելյան ու արևմտյան աշխարհընկալումների հիմքում և նոր հազարամյակի

հիմնախնդիրներին դեմ հանդիման կարող են դառնալ բոլոր երկրներին ու ժողովուրդներին, համայն մարդկությանը միավորող հուսալի կամուրջ:

Ստեղծված պայմաններում հումանիստ փիլիսոփաների առաջնահերթ խնդիրներն են՝

- անդրադառնալ դասական հումանիզմի պատմական զարգացման հիմնական փուլերի առանձնահատկություններին ու բնորոշ գծերին, հետամուտ լինել դրանց ներքին անհրաժեշտ կապերին, ինչպես նաև դրանց առաջընթաց շարժման ընդհանուր օրինաչափություններին ու զարգացման միտումներին.

- ուրվագծել արդի հումանիստական պրոբլեմատիկայի շրջանակները, նորովի իմաստավորել հումանիստական պրոբլեմատիկան, բացահայտել նրա երանգները՝ կապված արդի աշխարհում մարդու տեղի և բուն «մարդկայինի» էության մասին պատկերացումների փոփոխման հետ.

- վերլուծել հումանիզմի թե՛ աշխարհայացքային, տեսական-փիլիսոփայական և ընդհանուր սոցիոլոգիական ասպեկտները, թե՛ նրա էթիկական իմաստը.

- հետազոտել արդի հումանիզմի տեսության առավել կարևոր ու հանգուցային հարցերը, հումանիստական աշխարհայացքի գիտական փիլիսոփայական հիմքերը.

- քննական վերլուծության ենթարկել արդի հումանիզմի առավել տարածված տեսություններն ու ուղղությունները.

հետամուտ լինել նորագույն շրջանի համաշխարհային հումանիստական շարժման հարցերին, նրա զարգացման գլխավոր փուլերին ու միտումներին.

քննական վերլուծության ենթարկել նորագույն շրջանի համաշխարհային հումանիստական շարժման ծրագրային փաստաթղթերը՝ «Հումանիստական մանիֆեստ - I»-ը (1933), «Հումանիստական մանիֆեստ - II»-ը (1973), «Աշխարհիկ հումանիզմի դեկլարացիան» (1980) և հատկապես արդի համաշխարհային

հումանիստական շարժման առավել նշանավոր ծրագրային փաստաթուղթը՝ «Հումանիստական մանիֆեստ 2000: Նոր պլանետար հումանիզմի կոչը» (1999)։

քննության առնել արդի դարաշրջանում տարբեր մշակույթների, կրոնների ու կոնֆեսիաների, Արևելքի ու Արևմուտքի փոխհարաբերության հումանիստական ասպեկտները. հետազոտության առարկա դարձնել ազգային (էթնիկական) և կրոնական (կոնֆեսիոնալ) գիտակցության փոխհարաբերության հարցը՝ աչքաթող չանելով նաև դրա պատմական ասպեկտը։

հետազոտել անհատի՝ որպես բազային հումանիստական արժեքի հարցը, քննության առնել մարդու պրոբլեմը, «մարդկային կապիտալը», քննական վերլուծության ենթարկել եղած տեսակետները, ուրվագծել մարդու նոր ըմբռնումը։

քննադատական դիրքերից անդրադառնալ գլոբալացման դարաշրջանին բնորոշ սոցիալական կյանքի իրողությունների, հակահումանիզմի տարբեր դրսևորումների, հումանիզմի այնպիսի հակոտնյանների վերլուծությանը, ինչպիսիք են էթնիկական ու կրոնական կոնֆլիկտները, բնապահպանական ճգնաժամը, ռազմական ու քաղաքական դիմակայությունը, տնտեսության ռազմականացումը, սովն ու թերսնումը, հասարակության սոցիալական անհավասարության խորացումն ու բնեռացումը, գործազրկությունը, աղքատությունը, անգրագիտությունը և այլն, խորամուխ լինել դրանց պատճառների ու պայմանների մեջ, մատնանշել դրանց հաղթահարման ուղիներն ու միջոցները։

համակողմանի վերլուծության ենթարկել օտարման պրոբլեմը։

քննության առնել միջազգային ահաբեկչության հարցը։

անդրադառնալ համալսարաններում փիլիսոփայության դասավանդման ակտուալացման և ուսանողների հումանիստական աշխարհայացքի ձևավորման մեջ նրա դերի բարձրացման հարցին և այլն։

Անհրաժեշտ է պատմական նյութի և արդի սոցիալական իրականության վերլուծության հիման վրա ցույց տալ, որ հումանիզմը, որպես պատմականորեն զարգացող երևույթ, հասարակական առաջընթացի յուրաքանչյուր փուլում պահպանելով ու հարստացնելով իր բովանդակությունը, միաժամանակ ձեռք է բերում նոր, միայն տվյալ դարաշրջանին հատուկ հատկանիշներ: Այս համատեքստում չափազանց կարևոր է համակողմանիորեն հիմնավորել այն գաղափարը, որ սոցիալական սուր հակասություններով ու կոլիզիաներով լի արդի աշխարհում հումանիզմն այլընտրանք չունի: Ո՛չ կրոնական ֆունդամենտալիզմն ու ազգային էգոիզմը, ո՛չ դեկադենտական հետմոդեռնիզմը ընդունակ չեն առաջադրելու հասարակական կյանքի, սոցիալական իրականության բարելավման իրական ուղիներ: Միակ հուսալի ճանապարհը պատմական նոր իրողություններին, մեր դարաշրջանի ներքին պահանջմունքներին համահունչ հումանիստական աշխարհայացքի մշակումն է, հումանիզմի գաղափարների տարածումը, հասարակական բոլոր հարաբերություններում հումանիզմի սկզբունքների ու հումանիստական նորմերի հետևողական արմատավորումը:

Կարևոր է նկատի առնել նաև այն, որ հումանիզմը մեր օրերում ավելի ու ավելի է ընդլայնում իր մասշտաբները, դուրս գալիս համամոլորակային մակարդակ: Եվ դա տեղի է ունենում ամեննին ոչ պատահաբար, այլ պայմանավորված է մի կողմից՝ հումանիզմի գաղափարների համամարդկային բնույթով, մյուս կողմից՝ արդի աշխարհում հումանիստական արժեքների լայն տարածմամբ՝ կապված ժողովրդավարության սահմանների ընդլայնման, մարդկանց ու ազգերի միջև քաղաքակիրթ տրանսմշակութային հարաբերությունների ակտիվացման հետ:

Հատուկ իմաստ է ձեռք բերում հումանիզմի բնորոշ գծերի, հատկապես նրա այնպիսի հիմնարար հատկանիշների ուսումնասիրությունը, ինչպիսիք են գիտականությունն ու, որոնք

միաժամանակ հանդիսանում են արդի ռացիոնալությունը հումանիզմի ուժի ու կենսունակության աղբյուրը: Որպես «մտածող աշխարհայացք»¹ հումանիզմն իր այդ հատկության շնորհիվ ընդունակ է արթնացնելու և զարգացնելու մարդու հոգևոր ընդունակությունները: Եվ ընդհանրապես՝ «Ցանկացած իրական առաջադիմություն աշխարհում կանխորոշված է վերջին հաշվով ռացիոնալիզմով»²:

Ինչպես տեսական, այնպես էլ գործնական մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում արդի հումանիզմի ձևերի գիտական դասակարգումը և նրա հիմնական տարատեսակների քննական վերլուծությունը, որոնք ավելի ու ավելի են հանգեցնում այն եզրակացության, որ այդ ուսմունքները, իրենց կոնցեպտուալ յուրահատկություններով հանդերձ, հանդիսանալով հումանիստական ընդհանուր պրոբլեմատիկայի, արդի սոցիալական իրականության մեջ մարդու վիճակի արձագանք՝ պարունակում են այնպիսի հարցադրումներ, որոնք տարբեր տեսանկյուններից լույս են սփռում հումանիզմի պրոբլեմի վրա և կարող են այս կան այն չափով ծառայել հումանիստական պրոբլեմատիկայի ճշգրտմանն ու հստակեցմանը, նրա բովանդակության հարստացմանն ու կոնկրետացմանը, հումանիստական նոր ուսմունքի մշակմանը: Մանավանդ, որ արդի հումանիզմի տարատեսակները, հոսանքներն ու ուղղությունները աշխարհայացքային, տեսական-գաղափարական, կազմակերպական և այլ տարբերություններով, իսկ երբեմն էլ՝ ուղղակի հակադրությամբ հանդերձ՝ մի շարք դեպքերում դրսևորում են նաև փոխադարձ շփումների ու համագործակցության հաստատման, առկա գլոբալ խնդիրները համատեղ ուժերով լուծելու ձգտում:

Արդի աշխարհում արտակարգ հրատապություն են ձեռք բերում ազգերի ու ժողովուրդների հոգևոր շփման ու

¹ Ալբերտ Շվեյցերի արտահայտությունն է (տե՛ս *Швейцер А.* Культура и этика, М., «Прогресс», 1973, стр. 82):

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 84:

համագործակցության հաստատման հարցերը: Ազգային, մշակութային մեկուսացման ձգտումը, ուրիշ մշակույթների նկատմամբ նիհիլիստական, մերժողական վերաբերմունքը, առավել ևս՝ անհանդուրժողականությունը հակասում են նոր ժամանակների ոգուն, մշակույթների զարգացման իմանենտ օրենքներին ու տրամաբանությանը: Ոչ մի մշակույթ իր ինքնատիպությամբ ու արժեքավորությամբ հանդերձ՝ ինքնաբավ ու կատարյալ չէ և իր նեղ սահմաններից դուրս գալու, մյուս մշակույթների հետ շփման ներքին պահանջ է զգում: Մյուս մշակույթների հետ ակտիվ շփումն ու համագործակցությունն էլ հենց դառնում են կարևոր խթան՝ բացահայտելու այն ստեղծագործական ներուժը, որ պարունակում է տվյալ մշակույթը:

Նոր ժամանակների հրամայականներին, մարդկությանն սպառնացող վտանգներին դեմ հանդիման՝ անհրաժեշտ է գործի դնել հումանիզմի գաղափարների մոբիլիզացնող ու կոնսոլիդացնող ներուժը, ըստ ամենայնի նպաստել վարքագծի հումանիստական սկզբունքների ու նորմերի ձևավորմանը, մարդկանց ու ժողովուրդների փոխհարաբերություններում դրանց արմատավորմանը այն հաշվով, որ թույլ չտրվի հասարակական հարաբերությունների ապամարդկայնացում, հումանիզմի սկզբունքների ու պահանջների անտեսում:

Բռնությունն ու կռպիտ ուժը տարանջատում ու խորթացնում են մարդկանց ու ազգերին՝ նրանց դնելով համընդհանուրի առճակատման եզրին: Պատերազմներն ու ռազմական գործողությունները չեն կարող և չպետք է դառնան աշխարհում առկա խնդիրների լուծման միջոց, ուստի և դրանք պետք է փոխարինվեն քաղաքական, տնտեսական, դիվանագիտական, հոգևոր և այլ ներգործության միջոցներով, որոնք կծառայեն ոչ թե ժողովուրդների օտարմանը, այլ մերձեցմանը: Դա նշանակում է, որ մարդկության ապագան պետք է փնտրել ոչ թե պառակտման ու դիմակայման ուղիներում, այլ տարբեր քաղաքակրթությունների ու մշակույթների, կրոնների ու

ղավանանքների, Արևելքի ու Արևմուտքի երկխոսության, փոխըմբռնման ու համագործակցության մեջ: Միայն մարդկանց ու ժողովուրդների միջև համագործակցության հաստատմամբ, բարեկամության ու համերաշխության միասնական ոգով ու համատեղ ջանքերով է հնարավոր դիմագրավել մեր ժամանակներում մարդկությանն սպառնացող մարտահրավերներին, հասնել առկա հիմնախնդիրների լուծմանը, ներկա հազարամյակում մարդկային քաղաքակրթության աննախընթաց վերելքի ապահովմանը, հակամար-տություններից ու բախումներից ազատ, խաղաղ ու ներդաշնակ աշխարհի ստեղծմանը: Դա մեծապես կնպաստի նաև տարբեր ժողովուրդների, հատկապես անմիջական հարևանությամբ, պատմական հանգամանքների բերումով իրար կողք-կողքի ապրող ազգերի միջև առկա կոնֆլիկտների ու անցյալից եկող թնջուկների ու անհամաձայնությունների փոխզիջումային կարգավորմանը, ազգային էգոիզմի, օտարման, թշնամանքի ու առճակատման աստիճանական հաղթահարմանը, անցյալի իրողությունների ու պատմական արդարության հիմքի վրա փոխշահավետ շփումների ու բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատմանը:

Պետությունների, մարդկանց ու ժողովուրդների փոխհարաբերություններում հումանիստական սկզբունքների ու նորմերի հետևողական հաստատմամբ հումանիզմի գաղափարները ձեռք կբերեն կենսական միս ու արյուն, կդառնան պատմական զարգացման ներկա փուլում մարդկանց ու ազգերին միավորող մեծ ու ստեղծարար ուժ, հուսալի պատվար՝ ընդդեմ մարդկության միասնությունը ջլատող գործոնների, նոր ժամանակների սպառնալիքների ու մարտահրավերների, գալիք ժամանակների անակնկալների: Դրանք կծառայեն բանականության ու արդարության սկզբունքների վրա խարսխված և ապագային միտված նոր հասարակության կերտմանը, մարդու գոյության և ստեղծագործության համար այնպիսի պայմանների ստեղծմանը, երբ մարդկային ուժի

գարգացումը հանդես է գալիս որպես գերիշխող սկզբունք, դառնում հասարակական առաջադիմության գերագույն նպատակը:

Григор Асатрян, Гуманизм - императив контексте проблем нового тысячелетия – В статье рассматриваются актуальные вопросы современного гуманизма в контексте проблем третьего тысячелетия. В ней особо выделяются как наиболее важные направления гуманистических исследований в современных условиях, так и острейшие проблемы, стоящие перед человеческой цивилизацией на нынешнем сложном и переломном этапе ее развития. В ней также затрагиваются вопросы разработки новой гуманистической парадигмы с учетом происходящих в современном мире процессов и тенденций их развития.

Grigor Asatryan , Humanism - imperatif of the problems of the new millennium - Dwelling on the actual issues of contemporary humanism in the context of the problems offered by the third millennium. It highlights both the key trends of humanistic studies under the current conditions, and the critical problems facing the human civilization in today's complicated and transformative phase of its development. It also addresses the issues of developing a new humanistic paradigm with a consideration of the evolutionary processes and tendencies in the modern world.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՐՄԱՆ ԱՆԱՏՈՄԻԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԵՔ

ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ

Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

Համեմատելով Հայաստանի երեք հանրապետությունների տնտեսական համակարգը, կարելի է եզրակացնել, որ տնտեսավարման արժեհամակարգը առավել գնահատելի և հուսադրող է երրորդ հանրապետության համար, քանի որ հենց այդ ժամանակահատվածում ձևավորվեց անկախ տնտեսություն, որը հնարավորություն ունի ոչ միայն սպասարկելու ազգային շահեր, այլև զարգանալու շուկայական հարաբերությունների հենքով ու մրցակցային դառնալ միջազգային շուկայում:

Բանալի բառեր - ազգային տնտեսություն, վարչահրամայական համակարգ, շուկայական տնտեսություն, տնտեսավարման փակ համակարգ:

«Տնտեսավարման անատոմիա» եզրույթը գրեթե չի գործածվում մասնագիտական գրականությունում և որպես կանոն այն փոխարինվում է «համակարգ», «մեխանիզմ» և այլ տերմիններով: Սակայն, երբ համեմատական վերլուծությունների դաշտում են հայտնվում տարբեր ժամանակաշրջանների և առավել ևս, տարբեր սոցիալական հասարակարգերին բնորոշ տնտեսություններ, ապա առավել ընկալելի արդյունք է ստացվում դրանց անատոմիան ուսումնասիրելիս: Ընդհանուր առմամբ անատոմիան ենթադրում է կենդանի օրգանիզմի ուսումնասիրություն, երբ քննության են առնվում դրա կենսաապահովման օրգանները, վերջիններիս գործառույթները և կարևորությունը օրգանիզմի առողջ և կանոնակարգված գործունեության համար: Հետևաբար, յուրաքանչյուր տնտեսություն,

որը նույնպես գործող և զարգացող մի ամբողջական օրգանիզմ է, կարելի է դիտարկել անատոմիկ տեսանկյունից, նրանում կարևորագույն բաղադրիչներ համարելով ազգային արժույթը, ազգային հարստությունը, տնտեսական ակտիվները, ներմուծման և արտահանման ծավալները, ձևավորվող համախառն ներքին արդյունքը և այլն: Եվ հենց այս առումով էլ կփորձենք ընդհանրական ներկայացնել տնտեսավարման անատոմիան Հայաստանի երեք հանրապետություններում:

Հայաստանի առաջին հանրապետությունը ի սկզբանե հայտնվեց սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության մեջ: Առաջին աշխարհամարտի և թուրքական արշավանքի հետևանքով ավերված ու քայքայված հանրապետության փոքր տարածքում պատսպարվում էին 300 հազարից ավելի գաղթականներ: Մոլեգնում էին սովն ու համաճարակային հիվանդությունները, գլուխ էին բարձրացրել անիշխանական երևույթները: Ահա այս վիճակը նկատի ունենալով առաջին վարչապետ Հովհ. Քաջազնունին, երբ խորհրդարանում երկրի կացությունը բնութագրեց որպես «անձև քառս և ավերակների կույտ»:

Հայաստանի տնտեսությունը թույլ էր զարգացած: Իզուր չէ, որ այն ժամանակին համարվում էր Ռուսական կայսրության հետամնաց մի երկրամաս: Աշխարհամարտի և թուրքական ներխուժման հետևանքով առանց այն էլ թույլ տնտեսությունը կազմալուծվել էր: Թուրք-թաթարական շրջափակումների հետևանքով կտրվել էր արտաքին կապը, չկար ապրանքների կանոնավոր արտահանում և ներմուծում: Բնականաբար անխուսափելի էին սովը և դրան ուղեկից համաճարակային հիվանդությունները՝ տիֆը և խոլերան: 1918–1919թթ. ձմռանը հանրապետության մեկմիլիոնանոց բնակչության շուրջ կեսը մատնված էր սովի:

Ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը մի կերպ պահպանելու համար կառավարությունը հարկադրված ձեռնարկեց մի շարք արտակարգ միջոցներ: Կենսականորեն անհրաժեշտ մի շարք

մթերքների՝ հացի, բամբակի, շաքարի, աղի, գետնախնձորի և այլնի վաճառքի նկատմամբ սահմանվեց պետական մենաշնորհ: Մի շարք դեպքերում պարզապես կատարվում էին ունևոր մարդկանց ունեցվածքի բռնագրավումներ, որպեսզի դրանք բաժանվեին սովյալներին ու անտուններին: Դրսից օգնություն ստանալու նպատակով Ամերիկա մեկնեց Հովի. Քաջագնունին, որին վարչապետի պաշտոնում փոխարինեց Ալեքսանդր Խատիսյանը (1876–1945):

Տնտեսական այդ ծանր իրավիճակը շարունակվեց մինչև 1919թ. մայիս, մինչև որ Հայաստան հասցվեց ԱՄՆ-ի օգնությունը՝ 1,3 մլն փութ ալյուր, 257 հազար փութ ցորեն, ինչպես նաև շաքար, ձեթ, թեյ, կակաո և այլ պարենամթերք: Ամերիկյան ալյուրը մեղմեց սովը, և ժողովրդի վիճակը փոքր-ինչ բարելավվեց: Երախտապարտ հայ ժողովուրդը չի մոռանում ամերիկյան մարդասիրական օգնությունը:

1919թ. գարնանից, երբ հանրապետության տարածքը զգալիորեն ընդարձակվեց, և ժողովրդի վիճակը փոքր-ինչ կայունացավ, կառավարությունը որոշ ջանքեր գործադրեց տնտեսությունը բարեկարգելու ուղղությամբ: Վերանորոգվեցին ու գործարկվեցին մի քանի տասնյակների հասնող ձեռնարկություններ՝ կաշվի, օճառի, կոնյակի, սպիրտի, ծխախոտի, հախճապակու, մանածագործական, կաթնամշակման և այլն: Պետականացվեց Շուստովի կոնյակի գործարանը: Սարիղամիշում և Դիլիջանում հիմնվեցին սղոցարաններ, վերսկսվեց Կողբի ու Կաղզվանի աղահանքերի և Ալավերդու ու Զանգեզուրի պղնձահանքերի շահագործումը: Կարգի բերվեցին հաղորդակցության ուղիները, որոշ չափով կանոնավորվեց առևտուրը, ընդլայնվեց փոստ-հեռագրային ծառայությունը և այլն: Թեև շրջանառության մեջ դրվեց հայկական դրամանիշը, սակայն տնտեսության թույլ զարգացած լինելու պատճառով այն արագ արժեզրկվեց: Հանրապետությունում վերանորոգվեցին ու կառուցվեցին մի շարք ջրանցքներ: Կատարվեցին ձահճուտների չորացման և աղուտների վերացման աշխատանքներ:

Հայթաղվեցին սերմացու ու գյուղգործիքներ և բաժանվեցին գյուղացիներին:¹

Երկրի տնտեսությունը ագրարային էր, ուստի երկրագործ գյուղացու համար շատ կարևոր էր հողային հարցի լուծումը: Կառավարությունը և խորհրդարանը ընդունեցին մի շարք օրենքներ կալվածատիրական բոլոր հողերի բռնագրավման և դրանք անհատույց գյուղացիներին հատկացնելու վերաբերյալ: Այսպիսով, մեկ-երկու տարում տնտեսության բնագավառում նկատելի աշխատանք կատարվեց: Սակայն դրանք միայն առաջին քայլերն էին: Այն նախագծերը, որոնք չհասցրին կենսագործվել, կյանքի կոչվեցին արդեն Խորհրդային Հայաստանում:

Հայաստանի երկրորդ հանրապետության տնտեսական զարգացման ընթացքը կարելի է պայմանականորեն ներկայացնել չորս փուլերով, որոնք համահունչ էին ԽՍՀՄ տնտեսության զարգացմանը: Առաջին փուլում երկրում ակտիվացան էլեկտրոֆիկացման, գյուղատնտեսական հողերի բարելավման, կոլեկտիվացման աշխատանքները, հանրապետությունում սկսեց գործել Խորհրդային Միության արժույթը: Տնտեսավարման երկրորդ փուլը, որը նախորդեց երկրորդ աշխարհամարտին, բնորոշվեց արդյունաբերության զարգացման արագընթաց տեմպերով: Կառուցվեցին գործարաններ, ֆաբրիկաներ, որոնք գործում էին Խորհրդային Միության փակ շուկայում, վարչահրամայական տնտեսավարման պայմաններում, որտեղ բացակայում էր շուկայական մրցակցությունը: Տնտեսության ռեսուրսները բաշխվում էին «վերևից», տնտեսավարման սուբյեկտները չունեին ինքնուրույն գործելաոճ, որոշումների կայացման ազատություն:²

Հայաստանի երկրորդ հանրապետության տնտեսության զարգացման երրորդ փուլը իր ընդգծվածությունը ստացավ

¹ Անանյան Լ., Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր, ԱԱԱԱ, Եր. 2003, էջ 18-19

² Հայաստանի տնտեսություն, էլ. աղբյուր [//www.hy.wikipedia.org/wiki](http://www.hy.wikipedia.org/wiki)

հետպատերազմյան շրջանում, երբ երկիրը գյուղատնտեսական ուղղվածությունից թեքվեց դեպի արդյունաբերություն: Ձևավորվեց գիտահետազոտական հաստատությունների փոխկապակցված ցանց, ընդլայնվեց բուհական համակարգը, քիմիական և գյուղատնտեսական արտադրանք վերամշակող գործարաններից բացի հիմնադրվեցին ինտելեկտուալ արտադրանք թողարկող հաստատություններ: Վերջիններս հիմնականում սպասարկում էին ԽՍՀՄ ռազմարդյունաբերական համալիրին և չունեին արտադրանքի շուկա արտահանման ազատություն:

Խորհրդային Հայաստանի տնտեսության զարգացման չորրորդ փուլը առնչվում է հասարակական այս կացութաձևի մայրամուտին, երբ ԽՍՀՄ-ում հայտարարվեց վերակառուցում, հասարակությանը՝ «կենտրոնից» հստակ ազադակներ ստացավ տնտեսավարման ազատականության թույլատրելի սահմանների մասին: Ձևավորվեցին բազում արտադրական կոոպերատիվներ, որոնց էականորեն տարբերվում էին 1930-ականների նմանատիպ կազմակերպություններից, քանի որ դրանք անձնական սեփականության հստակ շահեր էին հետապնդում: Հետևաբար, երկրի տնտեսական համակարգում սկսեցին ձևավորվել ազատ շուկայավարման ծիլեր, որոնք զարգացան երրորդ հանրապետության հռչակումից հետո:

Ընդհանուր առմամբ, Հայաստանի երկրորդ հանրապետության ընթացքում երկրի տնտեսությունը աննախադեպ զարգացում ապրեց, ձևավորվեցին ինդուստրիալ ենթակառուցվածքներ, գյուղատնտեսական համալիրներ: Այնուամենայնիվ տնտեսության անատոմիան քննելիս հանգում ենք մի պարզ եզրակացության: Ունեցանք կախյալ տնտեսական համակարգ ԽՍՀՄ փակ շուկայում, որը չէր կարող գոյատևել առանց խորհրդային տնտեսության: Եվ դրա վաղ ապացույցը հանդիսացավ այն, որ Խորհրդային Միության փլուզումից հետո միանգամից փլուզվեց Հայաստանի երկրորդ հանրապետության տնտեսությունը, քանի որ միութենական

շուկայում խզվեցին գործող գործարանների, ֆաբրիկաների կապերը և այլն տնտեսավարման այդ սուբյեկտները կորցրին իրեն տնտեսական կենսունակությունը: Արդյունքում, Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը երկրորդից ժառանգեց ոչ թե ակտիվ գործող տնտեսական միջավայր, այլ պասիվ տնտեսական ակտիվներ, չգործող տնտեսական սուբյեկտներ, որոնք շատ կարճ ժամանակաընթացքում վերածվեցին մետաղի ջարդոնի և փոշիացան:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության տնտեսական համակարգը գրեթե երեսունամյա պատմություն ունի: Այն միանգամից ձևավորվեց ազատ շուկայական հարաբերությունների սկզբունքներով և անատոմիկ աուտով ներկայումս ունի մի շարք առավելություններ.

Առաջին. երկրի տնտեսական օրգանիզմը գործում է անկախ և լայն հնարավորություններ ունի ինտեգրվելու միջազգային տնտեսությանը: Երկրում շրջանառվում է ազգային արժույթ և հանրապետությունը ինքն է տնօրինում սեփական արժույթային պաշարները:

Երկրորդ. Հայաստանի նորանկախ հանրապետությունը որդեգրեց շուկայական տնտեսավարման զարգացման ուղին, նպատակ ունենալով ձևավորելու մրցունակ տնտեսական համակարգ, արդյունավետ օգտագործելու տնտեսական գործունեության մեջ ընդգրկված ակտիվները:

Երրորդ, ձևավորվեց ազգային տնտեսություն, որը սպասարկում է ոչ թե կայսերական, այլ ազգային շահեր, բաց է սփյուռքահայության համար, որոնք եռակի անգամ գերազանցելով Հայաստանի բնակչությունը, ունեն հայրենիքում գործարարության ծավալելու մեծ ներուժ:

Չորրորդ, ձևավորվեցին բաց տնտեսություն կազմակերպելու աննախադեպ նախադրյալներ, ներդրումային միջավայրի գրավչության օրենսդրական դաշտ, գործարարության ազատության

մրցակցային նորմեր, որոնք ներկայումս նպաստավոր հիմքեր են ստեղծում գործարար ակտիվության համար:

Սակայն, Խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը ամբողջապես ինտեգրված էր ԽՍՀՄ տնտեսական համակարգին և անկախացումից հետո լուրջ հիմնախնդիրների առջև կանգնեց: Մի կողմից, ՀՀ տնտեսական համակարգը անկախության առաջին իսկ տարիներից կտրվեց տասնամյակների ընթացքում ձևավորված ավանդական շուկաներից, մյուս կողմից, ուղղակի «խեղդամահ» եղավ անհեռատես սեփականաշնորհման ճիրաններում՝ չկարողանալով մտնել առողջ մրցակցային դաշտ և միաժամանակ կիրառելով ապաշնորհ կառավարման գործիքակազմ: Արդյունքում, մինչ այսօր ունենք դանդաղ զարգացող, և երբեմն էլ՝ տեղում դոփող տնտեսություն, որի փոփոխման հետ դեռևս ռոմանտիկ սպասումներ ունեինք ազգային զարթոնքի տարիներին: Այս առումով, տեղին է անկախության շրջանի տնտեսության զարգացման դասերի վերլուծությունը, որի արդյունքները նախանշան պետք է հանդիսանան ՀՀ տնտեսական համակարգի հետագա բարեփոխումների գործընթացում:

Դաս առաջին. *պատրաստ չէինք տնտեսական անկախացման և եթե ունենայինք իրատես տնտեսավարման ռազմավարություն, չէինք հայտնվի փլուզվող համակարգի փլատակների տակ:*

Անկախությանը առնչվող ազգային ռոմանտիկական այնքան մեծ էր, որ հասարակությունը կորցրել էր շուկայական առողջ տնտեսավարման իրատեսության զգացումը: Ի սկզբանե, պետությունը չպետք է ամբողջապես զիջեր իր դիրքերը տնտեսավարման համակարգում և չգնար շուտափույթ սեփականաշնորհման՝ ինչպես ագրարային, այնպես էլ ինդուստրիալ ոլորտում: Անհեռատես և հապճեպ սեփականաշնորհման արդյունքում գյուղացին «մենմենակ» մնաց իրեն սեփականաշնորհած հողով՝ առանց ֆինանսավորման ու տեխնիկական աջակցության, ու դըրանով, երբեմնի բերքաբեր հողատարածքները ուղղակիորեն մատնվեցին անգործության: Զուգահեռաբար, ինդուստրիալ ոլորտի սեփականաշնորհված կազմա-

կերպությունները՝ կորցնելով իրենց շուկաները Խորհրդային Միության տարածքում, պարապուրդի մատնվեցին և ապամոնտաժման ու լուծարման գնացին:

Դաս երկրորդ. *պետական վերահսկողության անկատարությունը բարձիթողի վիճակի հասցրեց տնտեսության համակարգումը և նոր սեփականատերերի շրջանում մասնավոր տնտեսավարման քողի տակ անպատասխանատվության մթնոլորտ ձևավորվեց:*

Սեփականաշնորհման գործընթացում սեփականատերերի պարտավորվածության և ակտիվների արդյունավետ օգտագործման խնդիր չդրվեց: Արդյունքում, կարճ ժամանակ անց, պետական ակտիվների նոր տերերը ձգտեցին ոչ թե գործարանների և ֆաբրիկաների վերագործարկման ուղիների որոնմանը, այլ պարզապես դրանց բռնաբեկման շահ ստանալու նպատակով՝ ձեռք բերված ակտիվների լուծարմանը և վաճառահանմանը՝ ստանալով գերշահույթներ սեփականաշնորհված օբյեկտների առքուվաճառքից: Անպատասխանատվության մթնոլորտը հանգեցրեց նրան, որ տասնամյակների ընթացքում ձևավորված ինդուստրիալ և ագրարային կապիտալը փռշտացավ և քայքայվեց լուծարային ճանապարհով:

Դաս երրորդ. *շուկայական տնտեսության միջավայրում մակրո և միկրո տնտեսական մենեջմենտի փորձի պակասը բերեց նրան, որ կառավարչական որոշումները կարճաժամկետ բնույթ ունեին, չէին թիրախավորվում ռազմավարական զարգացումներին, տեսանելի ապագային և տնտեսության հեռանկարային աճին:*

Գործարարությունը նպատակամիտված չէր տնտեսության կայուն զարգացմանը, նորաստեղծ անկախ պետությունը չունեց տնտեսության զարգացման երկարատև պլան և ամեն ինչ կապվում էր շուկայի կարգավորիչ գործառնությունների հետ, շրջանցելով պետության դերակատարումը տնտեսության կառավարման գործընթացում: Շուկայական հարաբերությունները տնտեսավարման նոր կանոններ թելադրեցին, ուղղորդված մրցունակ գաղափարների իրագործմանը, օտարերկրյա ներդրումների գրավիչ միջավայրի բարելավմանը,

որոնք այդպես էլ կյանքի չկոչվեցին արդյունավետ կառավարման փորձի պակասի շնորհիվ:

Դաս չորրորդ. *պետական վերահսկողական անարդյունավետ համակարգի առկայության և արդար մրցակցության բացակայության պարագայում, անարդարացված գերշահույթների ձևավորման պարարտ հող ստեղծվեց և ընդամենը մի քանի տարիների ընթացքում կազմավորվեց օլիգոպոլիկ տնտեսություն:*

Նորաթուխ հայ ձեռներեցները բացարձակապես գործելով սեփական շահերի տեսանկյունից և շրջանցելով պետական կառավարման կանոնները, հարկային ու մաքսային պարտավորությունների լիարժեք կատարումը՝ ձևավորեցին ոչ բարեխիղճ մրցակցային միջավայր, տնտեսական ոլորտներում ունեցան գերիշխող դիրք և արգելքներ ստեղծեցին ազատ շուկայական հարաբերությունների զարգացման համար: Տեղի ունեցավ կապիտալի կենտրոնացում, և այնուհետև՝ բևեռացում, որն ավելի վտանգավոր դարձավ՝ սերտաճելով իշխանական կառույցների հետ:

Դաս հինգերորդ. *տնտեսության զարգացման համատեքստում ի սկզբանե բացակայում էին ազգային մտածելակերպն ու հայրենական տնտեսության զարգացման մկրտումները, որը ձևավորեց օտարերկրյա տնտեսական ինտերվենցիաներից անպաշտպան տնտեսական միջավայր:*

Հայազգի ձեռներեցները նախընտրեցին գերշահույթներ ստանալ, ողողելով տեղական շուկան արտասահմանից ներկրվող ապրանքատեսակներով, որոնց զգալի մասը հնարավոր էր արտադրել ՀՀ-ում: Տեղական արտադրության ապրանքատեսակների դուրս մղումը հայրենական շուկայից հանգեցրեց աշխատատեղերի կրճատման, աշխատանքային միգրացիայի և երբեմնի ինդուստրիալ և բարձր արտադրողականություն ունեցող տնտեսությունը ուղղակիորեն վերածվեց սպառողական հարթակի, որտեղ իրենց գերշահույթներ են ապահովում մենաշնորհային դիրք ունեցող հայ գործարարները: Իսկ

դրան զուգահեռ, պետությունը լուրջ քայլեր չձեռնարկեց ներկրման փոխարինիչների արտադրության զարգացման ուղղությամբ:

Դաս վեցերորդ. *տնտեսության զարգացման գործընթացում սփյուռքի ներուժը ոչ միայն թերագնահատվեց, այլև սփյուռքի տնտեսական նախաձեռնությունների հանդեպ անհեռատես քաղաքականությունը հասցրեց նրան, որ սփյուռքահայության ներդրումների ակտիվություն չարձանագրվեց ՀՀ տնտեսությունում:*

Իսրայելի «տնտեսական հրաշքը» վերլուծելիս, միշտ էլ կարևորագույն գործոն է դիտվել պետության կողմից հրեական սփյուռքի նկատմամբ խելամիտ դիրքորոշումն ու շահագրգիռ վերաբերմունքը, որի արդյունքում Իսրայելը աննախադեպ ֆինանսական օգնություն է ստացել սփյուռքից, կարողացել է ներդրումների բարենպաստ միջավայր ստեղծել աշխարհասփյուռ հրեաների համար: Մեր իրականությունում ունեցանք հակառակ պատկերը: Եթե անկախության առաջին տասնամյակում ՀՀ տնտեսությունում ինչ-որ չափով նկատվեց սփյուռքահայ կապիտալի ներհոսք, ապա հետագայում այն դադարեց՝ կապիտալի անպաշտպանվածության և տեղացի գործարարների կողմից անբարեխիղճ մրցակցության պատճառով: Արդյունքում, սփյուռքահայությունը նախընտրեց ոչ թե լայնածավալ ներդրումների ճանապարհը, այլ ընդամենը բարեգործական թիրախավորված օգնությունների իրականացումը, որը չէր կարող լուրջ ազդակ հանդիսանալ երկրի տնտեսության զարգացման համար:

Դաս յոթերորդ. *տնտեսության իրական հատվածի թույլ զարգացվածությունը հանգեցրեց լուրջ չափաբաժիններով արտաքին պարտքի ձևավորմանը, որի սպասարկումը զգալի ռեսուրսներ էին պահանջում, որոնք ի վերջո կարող էին ուղղվել երկրի տնտեսության զարգացմանը:*

Արտաքին պարտքի առկայությունը բացասական երևույթ չի դիտարկվում տնտեսական պրակտիկայում: Անգամ տնտեսապես զարգացած պետություններն են պարտքի դիմում, ներգրավելով

արտաքին ֆինանսական ռեսուրսներ և դրանք վերաուղղելով տնտեսական աճին: Սակայն, ՀՀ-ում մինչ այժմ էլ, արտաքին պարտքը հանդես է գալիս ոչ թե տնտեսության զարգացման ֆինանսական լծակ, այլ ընդամենը ֆինանսատնտեսական ցնցումներից երկիրը ապահովագրելու միջոց: Եվ ստացվում է այնպես, որ պետական արտաքին պարտքի կուտակումները չեն ծառայում տնտեսական աճին և ընդամենը նպաստում են երկրի տնտեսական անկախության կորստին: Դեռ ավելին, արտաքին պարտքի սպասարկմանը ուղղված ֆինանսական միջոցները եթե չեն փոխհատուցվում տնտեսական աճով, ապա դրանով իսկ սեղմում են երկրի տնտեսության զարգացման հեռանկարների շրջանակը:³

ՀՀ անկախության շրջանի տնտեսության զարգացման դասերը ցույց են տալիս, որ հեռանկարային առումով տնտեսական քաղաքականության մի շարք կարևորագույն դրույթներ պետք է առաջնահերթորեն կյանքի կոչվեն:

Տնտեսության պետական կարգավորումը գերիշխող դիրքերում պետք է հայտնվի տնտեսավարման այն ոլորտներում, որոնք լոկոմոտիվի դերակատարում են ստանձնելու տնտեսական կտրուկ աճի գործընթացում: Փորձը ցույց տվեց, որ ունենալով փոքր և որոշ դեպքերում էլ արտաքին ինտերվենցիաներից անպաշտպան շուկա, ՀՀ տնտեսությունը չի կարող սահուն զարգանալ ազատ շուկայական մրցակցային օրենքներով և պետական միջամտության և հոգածության կարիք ունի: Այս նպատակով, ռազմավարական տնտեսական օբյեկտներում պետականացման նպատակային գործընթաց պետք է սկսվի:

Ազգային և հայրենասիրական գաղափարախոսական հենքով տնտեսական զարգացման հայեցակարգի մշակումն ու իրագործումը առաջնահերթություն պետք է դիտարկվի առաջիկա տասնամյակներում:

³ Անկախության տարիների ՀՀ տնտեսության զարգացման դասերը, //Տնտեսության զարգացման հիմնախնդիրները ՀՀ անկախության 25ամյակի շեմին, Հյուսիսային համալսարանի գիտաժողովի նյութեր. Եր. 2016, էջ 10-12:

Հայազգի գործարարը պետք է գերշահույթների ստացման զիջումներ կատարի ի հաշիվ նոր աշխատատեղերի ստեղծման, ներկրվող ապրանքատեսակների տեղական արտադրությամբ փոխարինման, օտարերկրյա կապիտալի հյուրընկալման ճանապարհով, որը պետք է ակտիվորեն խրախուսվի պետության կողմից:

Տնտեսավարման առողջ մրցակցային դաշտի ստեղծումը և օլիգոպոլիկ համակարգի վերացումը լուրջ խթան կհանդիսանան ՀՀ տնտեսության զարգացման համար: Այս առումով, քաղաքական կամք է պետք ստվերային տնտեսությունը հարկային դաշտ բերելու, գերիշխող դիրքերը վերացնելու, անբարեխիղճ մրցակցային միջավայրի ձևավորումը կանխարգելելու ուղղությամբ, որի պարագայում կսկսեն գործել ազատ մրցակցության կանոնները և պայմաններ կստեղծվեն տնտեսության առողջացման համար:

Армен Джугурян, Анатомия экономики в трех республик Армении - Сравнивая экономическую систему трех республик Армении, можно сделать вывод, что с точки зрения прогрессивности более ценна и ободряющая эконимика третьей республики, поскольку в этот период сформировалась независимая экономика, которая способна не только обслуживать национальные интересы, но и иметь возможность развиваться на международном конкурентом рынке.

Armen Tshuguryan, Anatomy of economics for three republics of Armenia - Comparing the economic system of the three Republics of Armenia, it can be can conclude that from the point of view of the progressiveness and encouraging the economy of the Third republic is more valuable: Since at that time an independent economy was formed that can not only serve the national interests but also have the opportunity for development in the international competitive market.

**ՏՐԱՆՍՖԵՐԱՅԻՆ ԳՆԱԳՈՅԱՑՄԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԵՎ
ՎԵՐԱՀՄԿՈՂՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՆԹԱՅՔԸ
ԱՐՄԵՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ
Տնտեսագիտության դոկտոր**

Հոդվածում ներկայացվում է հարկման տեսանկյունից տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորման էվոլյուցիան՝ մեկնաբանելով գների ձևավորման առանձնահատկությունները կազմակերպությունների ներխմբային գործարքներում: Նաև վերլուծության է ենթարկվում տրանսֆերային գնագոյացման միջազգային փորձը, այն ներկայացնելով պատմականորեն տարբեր փուլերով: Ընդգծվում է տրանսֆերային գնագոյացման վերահսկողության մեթոդների կատարելագործման պատմական ընթացքը:

Բանալի բառեր - տրանսֆերային գին, հարկման բազա, շուկայական գին, հարկման կարգավորում, վերազգային կազմակերպություններ, գնագոյացման էվոլյուցիա:

Տնտեսագիտությունը չափազանց դինամիկ գիտություն է, և հասարակական տնտեսական հարաբերությունների յուրաքանչյուր զարգացում նորովի դրսևորումներ ունի թե՛ տեսական, թե՛ կիրառական մակարդակներում: 2018 թվականից Հայաստանի Հանրապետությունում գործում է նոր «Հարկային օրենսգիրք», որով հարկային օրենսդրության մեծ առաջին անգամ ներմուծվել են տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորումներ՝ փոխկապակցված հարկ վճարողների, նրանց միջև իրականացվող գործարքների և նմանատիպ խնդիրների բնագավառում:

Անգամ գործարարության ոլորտից հեռու ցանկացած անձ կարող է վկայակոչել, որ ձեռներեցը ձգտում է իր ապրանքը հնարավորինս վաճառել թանկ գնով, որպեսզի ստանա առավելագույն

շահույթ: Իրականում դա այդպես է, եթե վաճառքը չի իրականացվում ներխուժային կազմակերպություններում և գնորդների եկամուտները բնավ չեն ընդգրկվում վաճառողների համընդհանուր շահերի շրջանակում: Սակայն, երբ վաճառքն իրականացվում է ներխուժային տնտեսվարող կազմակերպությունների շրջանակում, որոնք ունեն միասնական տնտեսական շահեր, ապա նման դեպքերում վաճառքի գինը կարող է միտումնավոր սահմանվել շուկայականից ցածր կամ բարձր՝ նպատակ ունենալով հարկային տնտեսումների հաշվին ստանալու ընդհանրական ավելի մեծ շահույթ: Նման դեպքերում գործում է տրանսֆերային գնագոյացումը, որը հանդիսանում է կապակցված կողմ հանդիսացող կազմակերպություններում ֆինանսական արդյունքների կառավարման արդյունավետ գործիք:

Եվ պարտադիր չէ, որ տրանսֆերային գինը անպայման էականորեն շեղվի շուկայականից: Գործնականում այն կարող է սահմանվել այնպես, որ մոտ լինի շուկայական գներին, սակայն միաժամանակ ի գործու լինելի տեղափոխելու հարկման բազան հարկման բարձր դրույթաչափերի միջավայրից՝ ցածր դրույթաչափերի միջավայր, դրանով իսկ նվազեցնելով վերագգային կազմակերպության հարկային պարտավորությունները:

Մեխանիզմը ավելի լավ պատկերացնելու համար ընդունենք, որ վերագգային կազմակերպությունը մեկ ամսվա ընթացքում արտադրում է 1000 հատ համակարգիչ: Մայր գործարանը գտնվում է տնտեսապես զարգացած A երկրում, որտեղ արտադրվում են համակարգչի բոլոր մասերը, իսկ տնտեսապես զարգացող՝ B երկրում գործում է դուստր կազմակերպությունը, որտեղ ընդամենը հավաքվում և կոմպլեկտավորվում են մայր գործարանից ստացված մասերը և հենց այդտեղ էլ ձևավորվում են վաճառքի ենթակա համակարգիչները: Արտադրական նման սխեման հատուկ է կառուցվում՝ թեթևացնելու վերագգային կազմակերպության հարկային բեռը, քանի որ A երկրում շահութահարկի դրույթաչափը 30% է, իսկ B երկրում՝ 5%:

Այսպես, միջազգային շուկայում համակարգչի վաճառքի գինը 3 000 ԱՄՆ դոլար է (\$), իսկ կազմակերպություններում միավորի թողարկման ինքնարժեքը՝ $1\,800$ ($1\,600$ ՝ համակարգչի մասեր + 200 ՝ կոմպլեկտացիայի ծախսեր): Եթե համակարգիչները ամբողջությամբ կոմպլեկտավորվեին մայր գործարանում, ապա շահութահարկի ամսական գումարը կկազմեր՝ 1000 հատ $\times$ ($3\,000 - 1\,800$) $\times$ 30% = $\$360\,000$: Վերազգային կազմակերպությունը, համախմբված հարկային պարտավորությունները կրճատելու նպատակով, միտումնավոր իր գործունեության հարկվող բազայի առյուծի բաժինը տեղափոխում է B երկիր, սահմանելով միավոր համակարգչի կիսաֆաբրիկատային կոմպլեկտի գծով ընդամենը $\$1.700$ տրանսֆերային գին, այն պատրվակով, որ վաճառում է ոչ թե ամբողջական պատրաստի արտադրանք, այլ ընդամենը՝ կիսաֆաբրիկատներ: Այս դեպքում, արդեն վերազգային կազմակերպության ամբողջական պարտավորությունները շահութահարկի գծով կկազմեն.

A երկրում 1000 հատ կիսաֆաբրիկատային կոմպլեկտ

$$1000 \times (\$1\,700 - \$1\,600) \times 30\% = \$30\,000$$

B երկրում 1000 հատ համակարգիչ.

$$1000 \times [(\$3\,000 - (\$1\,700 + \$200))] \times 5\% = \$55\,000$$

Ընդամենը ամսական շահութահարկի պարտավորություն՝ $\$85\,000$:

Այսպիսով, վերազգային կազմակերպությունը, կիրառելով տրանսֆերային գին, հնարավորություն է ստեղծում միջազգային շուկայում համակարգիչների վաճառքի արդյունքում ձևավորվող շահութահարկի պարտավորությունը նվազեցնել $\$360\,000$ -ից, մինչև՝ $\$85\,000$, քանի որ այդ գինը փաստորեն հարկային բազան բարձր դրույքաչափերի միջավայրից (A երկիր)՝ տեղափոխեց հարկման ցածր դրույքաչափերի միջավայր (B երկիր): Փաստորեն, A երկրից արտադրանքի գծով սահմանվեց համախմբված հարկ վճարող կազմակերպությունների միջև փոխանցվող գին, որը մասնագիտական

գրականությունում և օրենսդրական ակտերում ներկայանում է «տրանսֆերային գին» եզրույթով:

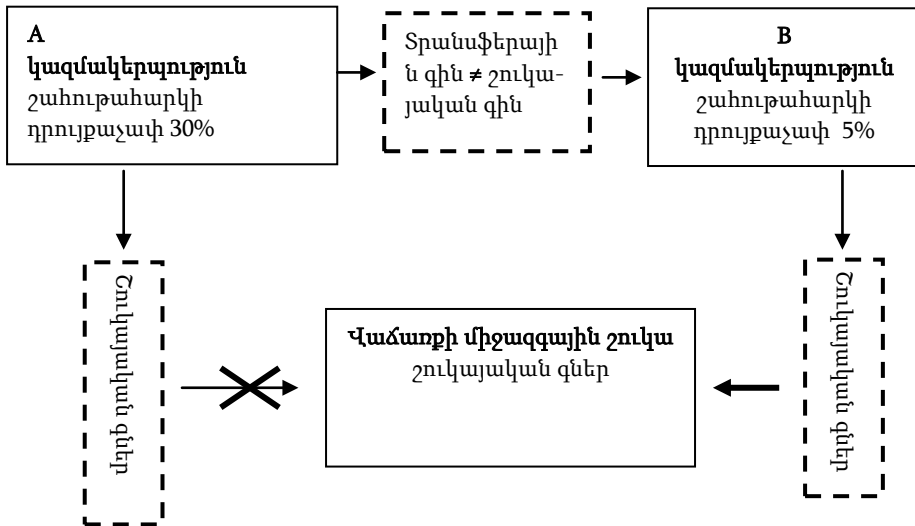
Այսպիսով, տրանսֆերային գնով վերազգային կազմակերպությունները փորձում են շեղվել հարկման ընդգրկուն բազայից, դրանով իսկ փորձելով խուսափել հարկային պարտավորություններից: Ներկայացված օրինակում A երկրում գործող կազմակերպությունը կարող էր իր արտադրանքի թողարկումը ամբողջացնել և արտահանել միջազգային շուկա՝ վաճառքի, բայց այդ ճանապարհը հարկման առումով նախընտրելի չէր, և այդ իսկ պատճառով արտադրանքը միջազգային շուկա հասավ տարանցիկ ճանապարհով, սահմանելով վաճառքի տրանսֆերային վաճառքի գին՝ շահութահարկի ցածր դրույքաչափ ունեցող B երկրում գործող և գնորդ հանդիսացող դուստր կազմակերպության համար, որն էլ պատրաստի արտադրանքը ամբողջովին վերավաճառեց միջազգային շուկայում, արդեն իսկ շուկայական գներով (տես գծապատկեր 1):

Ընդ որում, պետք չէ ենթադրել, որ տրանսֆերային գինը սահմանվում է միայն նվազեցված արժեքով: Այն կարող է սահմանվել նաև շուկայականից ավելի ուժացված արժեքով, երբ արհեստականորեն բարձր տրանսֆերային գնով արտադրանքը փոխանցվում է հարկային ցածր դրույթաչափեր կիրառող երկրից՝ դեպի բարձր դրույթաչափեր ունեցող երկիր:¹

Այսպես, վերոնշյալ օրինակում վերազգային կազմակերպությունը կարող է որոշում ընդունել B երկրում իրականացնելու ոչ միայն համակարգային մասերի կոմպլեկտացիա, այլև արտադրելու համակարգչային մոնիտորներ, որոնք թանկ գնով կփոխանցվեն A երկրում գործող կազմակերպությանը: Արդյունքում, մոնիտորների արտադրությունը B երկրում կհարկվի շահութահարկի

¹ **Пансков, А.В.** Трансферты внутри корпораций // Налоговая политика и практика. 2004. № 4. С. 21-25

նվազ դրույքաչափով, իսկ թանկ ինքնարժեքով մոնիտորը A երկրում կունենա հարկման ցածր բազա:

Պատկեր 1 Տրանսֆերային գների գործունեության համընդհանուր մեխանիզմը՝ համախմբված հարկային պարտավորություններ ունեցող տարբեր երկրներում գործող կազմակերպություններում²

Մասնագիտական գրականության մեջ տրանսֆերային գնագոյացման շարժառիթները հիմնականում ասոցացվում են հարկման հարաբերությունների հետ:³ Սակայն, հեղինակների մի մասը պնդում է, որ տրանսֆերային գնագոյացումը արդյունավետ գործիք է նաև ներկազմակերպչական տնտեսաշվարկի կազմակերպման համար և պետք չէ այն կազմակերպությունների համար ներկայացնել ընդամենը հարկային բեռի թեթևացման գործիք:⁴

² Կազմվել է հեղինակի կողմից:

³ Башатов Ю., Что такое трансфертное ценообразование, //www. <https://daily.rbc.ua/rus/show/takoe-transfertnoe-tsenoobrazovanie-1443109942.html>.

⁴ Рузакова О.В., Грышев А.П., Трансфертное ценообразование, возможности эффективной оценки, //Российское предпринимательство, 2008, #9.

Հարկման օպտիմալացման նպատակով տրանսֆերային գները դեռևս կիրառվեցին 1897 թվականին, երբ Վեստի եղբայրները սահմանեցին իրենց ենթակայության տակ գտնվող բոլոր ձեռնարկությունների միջև պայմանագրային գնային համակարգ այն նկատառումով, որ շահույթը առավելապես կուտակվի օֆշորային գոտիներում գործող ստորաբաժանումներում՝ ի հաշիվ ցածր դրույքաչափերով հարկման:⁵ Տրանսֆերտային գնագոյացման կարգավորման առաջին փորձերը արվեցին Միացյալ Թագավորությունում՝ 1915 թվականին և ԱՄՆ-ում՝ 1917 թվականին, սակայն տվյալ ժամանակաշրջանում այդ թեման այդքան էլ արդիական չէր: Թերևս միայն 1960-ական թվականներին տրանսֆերային գնագոյացման նկատմամբ տնտեսագիտական հանրությունը մեծ հետաքրքրություն ցուցաբերեց, քանի որ վերազգային տնտեսությունները իրենց գործարքներով էական տեսակարար կշիռ զբաղեցրին համաշխարհային շուկայում:⁶

Արդեն իսկ 1970-ական հասունացավ տրանսֆերային գնագոյացման հարկման վերահսկման հիմնախնդիրը, որն իր կարգավորումներին էր սպասում տարբեր փաստաթղթերով: Շրջանառության մեջ մտավ «Տրանսֆերային գնագոյացման գծով վերազգային կազմակերպությունների և հարկման մարմինների ուղեցույցը»⁷, որտեղ տրանսֆերային գներով գործարքները իրենց առանձնահատուկ հարկային պարտավորությունների վերաբերյալ կարգավորումներ ստացան, որոնք մինչ այժմ էլ շարունակաբար վերանայվում ու բարելավվում են:⁸

⁵ **Шэксон Николас.** Люди, обокравшие мир. Правда и вымысел о современных офшорных зонах / Пер. с англ. А.А. Калинина. М.: Эксмо, 2012. С. 48

⁶ **Баранова А. Б.,** История зарождения трансфертного ценообразования: проблемы, риски, возможные решения, // Молодой ученый, # 19, 2015, стр. 356-359

⁷ Transfer pricing Guidelines for multinational enterprises and tax administrations, 1979.

⁸ **Смирнов, Д. А., Бабенко Д. А.** Инструменты минимизации рисков, связанных с применением правил контроля трансфертного ценообразовани./Имущественные отношения в Российской Федерации. 2015. № 6. с. 85–93.

Այսպես, Եվրախորհուրդը տրանսֆերային գնագոյացումը ներառեց «Եվրամիությունում տնտեսավարման վարքագծի կանոններում»⁹, իսկ այնուհետև մշակեց «Միջխմբային ծառայությունների ցածր արժեքով գնահատման ուղեցույց»¹⁰, իսկ մինչ այդ, ՄԱԿ-ը սկսեց զարգացող երկրների համար պարբերաբար հրապարակել «Միջազգային եկամուտների հարկման հաշվետվություն»:¹¹ Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպությունում (ՏՀԶԿ) ներկայումս գործում է «Ֆիսկալ ոլորտի կոմիտե» (Committee on Fiscal Affairs), որի գործառնություններից է համարվում տրանսֆերտային գնագոյացման հարկման գործառնությունների կարգավորումը: Ավելին, վերազգային կազմակերպությունների կողմից, տրանսֆերային գների միջոցով համաշխարհային շուկայում հարկային պարտավորություններից խուսափելու ներկայիս ակտիվացման ֆոնին, ՏՀԶԿ-ի կողմից 2016 թվականին «Հարկային բազային լվացման և հարկվող շահույթի թաքցման» փաստաթղթով (*Base Erosion and Profit Shifting*) ներկայացվեցին սահմանվող գների վերահսկողության նոր մոտեցումներ, որոնցով հնարավորինս կանխարգելվում են հարկման ռիսկերը:¹²

Ընդհանուր առմամբ, տրանսֆերային գնագոյացման նկատմամբ հարկային վերահսկողության էվոլյուցիան պատմականորեն կարելի է ներկայացնել հետևյալ փուլերով.

- 1917-1930 թվականներ՝ «պարզած ձեռքի հեռավորության» մոտեցման կիրարկում,
- 1960 -ական թվականներ՝ գների որոշման դասական մեթոդների կիրառում,
- 1970 - ական թվականներ՝ վերլուծական հաշվարկների և շահույթի բաշխման հիման վրա գների որոշման մեթոդների կիրարկում,

⁹ «Codes of conduct» by the EU Council.

¹⁰ Guidelones on low-value-adding intra-group services, accepted EU Council, 17 May, 2011.

¹¹ «International Income Taxation and Developing Countries» statements.

- 1980 – ական թվականներ՝ ոչ նյութական ակտիվների գնագոյացման մոտեցումներ,
- 1990-ական թվականներ՝ տրանսֆերային գնագոյացման հարկային վարչարարության ուժեղացում,
- 2000-2010 թվականներ – տրանսֆերային գնագոյացման հարկային վերահսկողության միջազգային համընդհանուր մոտեցումների մշակում:

Դեռևս 1917 թվականին ԱՄՆ ռազմական օրենսդրությունում ընդունվեց հատուկ դրույթ, որն ինչ-որ չափով կանխարգելում է գնագոյացման հետևանքով ձևավորվող կրկնակի հարկումը և միաժամանակ հարկային պարտավորություններից խուսափելը այն ռազմակաարքայունաբերական կազմակերպությունների համար, որոնք երկրից դուրս ունենին դուստր ընկերություններ:¹² Դրանով պարտադրվում էր փոխկապակցված կազմակերպություններին ներկայացնել համախմբված հարկային հաշվետվություն, որը հարկային մարմինների կողմից լրացուցիչ քննվում էր «պարզած ձեռքի հեռավորության» մոտեցմամբ: Այսինքն, եթե կապակցված կողմերի միջև իրականացված առևտրային գործարքների գները էականորեն էին տարբերվում շուկայական իրական գներից, ապա այդ կազմակերպությունների հարկային պարտավորությունների ձևավորումն ու կատարումը խնդրահարույց էր համարվում:

Հետագայում, փոխկապակցված կազմակերպությունների միջև շուկայականից խիստ տարբերվող առևտրային գների կիրառումը այն աստիճանի ընդլայնվեց, որ ԱՄՆ կոնգրեսը 1921 թվականին ստիպված հարկման հատուկ ակտ ընդունեց Եկամտային հարկի օրենքում, որով կարգավորվում էին կազմակերպությունների խմբերի միջև եկամուտների ու ծախսերի բաշխումը, ինչպես նաև մեկ կազմակերպությունից մյուսը հարկային բազայի փոխանցման

¹² About BEPS and the inclusive framework, <http://www.oecd.org/tax/beps/beps-about>

¹³ Статья 78 Военного закона о доходах США от 03.10.1917 (War Revenue Act) <http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc2.ark:/13960/t3fx78308;view=1up;seq=42>.

մեկնաբանություններ էին պահանջվում հարկային մարմինների կողմից:¹⁴ Տվյալ ակտը փոփոխության ենթարկվեց 1928 թվականին, երբ ԱՄՆ հարկային մարմիններին իրավունք վերապահվեց ճշգրտումներ կատարել փոխկապակցված կազմակերպությունների հարկային հաշվետվություններում, եթե նրանք փոխադարձ առևտրային գործարքներում խախտում էին «պարզած ձեռքի հեռավորության» սկզբունքը:¹⁵

Այդ ընթացքում, Եվրոպայում նույնպես միջոցներ ձեռնարկվեցին տրանսֆերային գնագոյացման հարկային ռիսկերի մեղմման ուղղությամբ, որի հիմքում նույնպես ընկած էր «պարզած ձեռքի հեռավորության» սկզբունքը, սակայն այստեղ առկա էր ևս մեկ առանձնահատկություն: Եվրոպական կազմակերպությունները, որոնք գտնվում էին փոխկապակցված խմբերում և ունեին համախմբված հարկային պարտավորություններ, շահույթի վերաբաշխում էին իրականացնում ոչ միայն տրանսֆերային գներով, այլև մեծամասնություն կազմող արտոնյալ բաժնետերերին վճարվող ուռճացված շահաբաժիններով:¹⁶ Այս առումով, Ավստրիայի, Գերմանիայի, Լյուքսեմբուրգի, Շվեյցարիայի օրնադրական ակտերում հատուկ կետեր ներառվեցին, որոնք կանխարգելում էին «շահույթի գաղտնի բաշխման» մոտեցումները փոխկապակցված կազմակերպությունների միջև:

Վերազգային կազմակերպությունների գործունեության ընդլայնումը 1960-ական թվականներին նոր պահանջ առաջացրեց տրանսֆերային գների կարգավորման և վերահսկողության ոլորտում, քանի որ «պարզած ձեռքի հեռավորության» սկզբունքը այլևս չէր

¹⁴ Пункт d статьи 240 Закона о доходах США от 23.11.1921 (Revenue Act of 1921). [Электронный ресурс]//Сайт The Internet Archive. Режим обращения: <https://archive.org/details/cu31924032551222>

¹⁵ Закон о доходах США от 29.05.1928 (Revenue Act of 1928). www.constitution.org/uslaw/sal/045_itax.pdf. С. 806

¹⁶ Hamaekers H. Introduction to Transfer Pricing. IBFD Transfer Pricing Database (extract). P.2. // Introduction to Transfer Pricing. Leiden, International Tax Center Leiden, 2010.

բավարարում հարկային մարմինների գործառնություններով բացահայտելու հարկման թերություններերը: Կիրառության մեջ դրվեցին տրանսֆերային գների վերահսկողության նոր մոտեցումներ, ինչպիսիք էին՝

- շուկայական գների համեմատման մեթոդը,
- հաջորդիվ իրացման գնագոյացման մեթոդը,
- ծախսերի վրա հիմնված գնագոյացման սկզբունքները:

Թվարկած բոլոր մոտեցումներն էլ սերտ առնչություն ունեին «պարզած ձեռքի հեռավորության» սկզբունքի հետ և տրանսֆերային գնագոյացման վերահսկողության ժամանակ կիրառվում էին վերջինիս հետ զուգահեռ:

Այսպես, շուկայական գների համեմատման մեթոդի կիրառման պարագայում հարկային մարմինների կողմից համանման գործարքների գների տեղեկատվություն էր հավաքագրվում, որոնք իրականացվել էին միմյանցից անկախ կազմակերպությունների միջև, և դրանից հետո այդ տեղեկատվությունը համեմատվում էր արդեն փոխկապակցված կազմակերպությունների միջև կայացած գործարքների գների հետ:¹⁷

Հաջորդիվ իրացման գնագոյացման մեթոդով նախ որոշվում էր տվյալ գործարքներին առնչվող շահույթի շուկայական նորման, այնուհետև այն տարածվում էր միջխմբային գործարքների գների վրա, ճշտելու համար դրանց համապատասխանության աստիճանը գործող շուկայական գներին:

Նույնը վերաբերում էր տրանսֆերային գների գործարքների ծախսային մեթոդով գնահատումներին:

Արդեն իսկ 1970-ական թվականների տրանսֆերային գների միասնական կարգավորման համաշխարհային պահանջ զգացվեց և Տնտեսական Համագործակցության և Զարգացման Կազմակերպությունումը այդ ուղղությամբ հատուկ զեկույց

¹⁷ The International Transfer-Pricing Debate. Canadian Tax Journal, 1995, Vol.43, No. 5, P. 1572. [//www.ctf.ca/ctfweb/Documents/PDF/1995ctj/1995CTJ5_24_Steiss.pdf](http://www.ctf.ca/ctfweb/Documents/PDF/1995ctj/1995CTJ5_24_Steiss.pdf)

հրապարակեց (*Transfer Pricing and Multinational Enterprises. OECD Report*)¹⁸: Հատկանշականն այն էր, որ տրանսֆերային գնագոյացման վերահսկողության վերոնշյալ երեք մեթոդներից բացի, այդ զեկույցով խրախուսվեց նաև չորրորդ մեթոդի կիրառումը, որը հիմնված էր կապակցված կողմերի միջխմբային շահույթի բաշխման վերլուծությունների վրա: Այս դեպքում, արդեն համեմատման մեջ էին դրվում կապակցված կողմեր հանդիսացող յուրաքանչյուր կազմակերպության շահութաբերության ցուցանիշները նմանատիպ գործունեություն իրականացնող անկախ կազմակերպությունների շահութաբերության ցուցանիշների հետ, որով բացահայտվում էին գնագոյացման կեղծումները: Ավելին, զուգահեռաբար համեմատվում էին նաև կապակցված կազմակերպությունների ներխմբային շահութաբերության ցուցանիշները, որով հնարավորություն էր ստեղծվում բացահայտելու հարկման բազաների միտումնավոր փոխանցումները հարկման բարձր դրույքաչափ ունեցող միջավայրերից՝ դեպի ցածր դրույքաչափ ունեցող տնտեսավարման ոլորտներ:

Տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորման միջազգայնացումը հանգեցրեց նրան, որ հատկապես ԱՄՆ վերազգային գլխամասային կազմակերպությունները այլ երկրների հարկային մարմիններից սկսեցին բողոքներ ստանալ՝ փոխկապակցված խմբերում հարկային պարտավորություններից մասայական խուսափելու դեպքերի գծով:¹⁹

Տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորման և վերահսկողության խնդիրը բարդացավ հատկապես 1980-ական թվականներին, երբ միջազգային շուկայում մեծ թափ ստացավ գիտահետազոտական և կոնստրուկտորական աշխատանքների

¹⁸ Transfer Pricing and Multinational Enterprises. Report of the OECD Committee on Fiscal Affairs. Paris, 1979. www.keepeek.com/Digital-Asset-Management/oecd/finance-and-investment/transfer-pricing-and-multinational-enterprises_9789264167773-en#page1

¹⁹ Steiss Carl F., Blanchette Luc. The International Transfer Pricing Debate. Canadian Tax Journal, 1995, Vol. 43, No. 5, P.1574

արդյունքների առք ու վաճառքը: Ձևավորվեց հարկերից խուսափելու վտանգավոր միտում. զարգացած տնտեսություն ունեցող երկրներում ստեղծվում էին նորարական մշակումներ, որոնք ցածր գներով վերազգային կազմակերպությունների շրջանակում վաճառվում էին զարգացող երկրներում գործող դուստր ընկերություններին՝ որպես ոչ նյութական ակտիվներ: Այստեղ արդեն, հարկային մարմինները դժվարություններ էին ունենում որոշելու տրասֆերային գնի հիմնավորվածությունը, քանի որ ոչ նյութական ներստեղծված ակտիվները յուրօրինակ և եզակի էին, և դրանով չէին տալիս շուկայում գնային համադրելիության հնարավորություն:²⁰

Արդյունքում ձևավորվեց մի իրավիճակ, որ հարկային դատական վեճերը հիմնականում լուծվում էին ի օգուտ հարկատուների, և ոչ՝ պետության: Ի վերջո, ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու նպատակով ԱՄՆ-ում ընդունվեց ռոյալթիի դրույքաչափի բարձրացման կանոն (Superroyalty), որը պահանջում էր ոչ նյութական ակտիվը գնահատել հաշվապահական միջազգային ստանդարտների կանոններով, այն է՝ ոչ նյութական ակտիվի արժեքը պետք է որոշվեր ելնելով տեսանելի ապագայում նրա շահագործումից ակնկալվող օգուտներով:²¹ Այս կանոնը հետագայում տարածվեց տրանսֆերային գնագոյացման վրա, երբ ներխմբային կազմակերպությունների միջև ոչ նյութական ակտիվների առք ու վաճառքը հարկային մարմինները սկսեցին դիտարկել ակտիվի հետագա շահագործումից սպասվելիք եկամուտների (Going Forward Basis) կտրվածքով:²² Բնականաբար, այս պարագայում գնագոյացման խնդիրը չէր կապվում շուկայի հետ, այլ ամբողջությամբ հիմնված էր տնտեսական հեռանկարային

²⁰ Салимжанов И. К. Ценообразование _и_ налогообложение. Учебник / И. К. Салимжанов, О.В. Португалова, Е. А. Морозова; Под ред. И. К. Салимжанова. – М. Кнорус, 2002., с. 49-51

²¹ Закон США от 22.10.1986 № 99-514 «О реформе законодательства США в отношении внутренних доходов» (An Act to reform the internal revenue laws of the United States) http://ucop.edu/research-policy-analysis-coordination/_files/Public%20Law%2099-514.pdf (

²² General Explanation of the Tax Reform _A_c_t_ of 1986, 100th Cong., 1st sess. 1016-17 (1987), Staff of joint Committee on Taxation of the United States https://archive.org/stream/generalexplanati00jcs1087/generalexplanati00jcs1087_djvu.txt

վերլուծությունների վրա: Ավելին, ԱՄՆ հարկային տեսչությունը երկրի հարկային օրենսգրքում 1989 թականին հատուկ պատժամիջոցներ և տուժեր նախատեսեց ոչ նյութական ակտիվների գծով անիրական տրանսֆերային գների սահմանման գծով:²³

Համարելով, որ գործող տույժերն ու տուգանքները բավարար չեն անիրական տրանսֆերային գների սահմանման դեմ պայքարում, ԱՄՆ կառավարությունը որոշում կայացրեց նոր պայքար սկսել տեղական և արտասահմանյան փոխկապակցված կազմակերպությունների միջև՝ հարկվող եկամուտների արդարացի բաշխման համար: Խնդիր դրվեց կանխարգելել հարկային բազայի փոխանցումը ԱՄՆ-ից հարկման ցածր դրույթաչափեր ունեցող երկրներ և 1990 թվականին ընդունվեց օտարերկրյա հարկային հավասարության պահպանման օրենսդրական ակտը (The Foreign Tax Equity Act):²⁴ Նաև, լայն քննադատության ենթարկվեց ԱՄՆ-ում գործող վերազգային այն կազմակերպությունների գործունեությունը, որոնք իրենց արտասահմանյան դուստր կազմակերպություններից ուռճացված տրանսֆերային գներով ապրանքներ ու ծառայություններ էին ձեռք բերում, դրանով իսկ ցույց տալով բարձր ինքնարժեք և ցածր հարկվող շահույթ:

Այդ ընթացքում Կանադայում նույալես միջոցներ ձեռնարկվեցին վերազգային կազմակերպություններում տրանսֆերային գների ձևավորման վերահսկողության ուղղությամբ, և երկրի հարկային օրենսգրքում ընդունվեցին դրույթներ, որոնք մի կողմից տրանսֆերային գնագոյացման հարկային վերահսկողությունը կարգավորում էին միջազգային համընդհանուր մոտեցումներով, մյուս կողմից՝ կանխարգելիչ դեր էին կատարում տարբեր երկրներում միևնույն կազմակերպության գործունեության կրկնակի հարկման

²³ Internal Revenue Code, Legal Information Institute, // <https://www.law.cornell.edu/uscode/text>

²⁴ Internal Revenue Code//PwC. International Transfer Pricing 2015/16. P. 1057, <http://www.pwc.com/gx/en/services/tax/transfer-pricing/itp-download.html>

նուղղությամբ: Այդ դրույթների համահեղինակներն էին Քարլ Սթեյսը (*Carl F. Steiss*), և Լյուք Բլանշետը (*Luc Blanchette*)²⁵:

Ինչ վերաբերում է Եվրամիությանը, ապա տրանսֆերային գնագոյացման գծով դեռևս 1990 թվականին ընդունվեց «Փոխկապակցված կազմակերպությունների կրկնակի հարկման կանխարգելման և շահույթի ճշգրտման» կոնյունիկե (*Convention on the Elimination of Double Taxation in Connection with the Adjustment of Profits of Associated Enterprises*), համաձայն որի թույլատրվում էր հարկային բազաների սիմետրիկ ճշտումներ կոնտրագենտ կազմակերպություններում, բացառելու համար կրկնակի հարկումը տարբեր երկրներում:²⁶

Եվրահանձնաժողովը 2006 թվականին Եվրամիության շրջանակում ձևավորեց հատուկ կոմիտե (*The EU Joint Transfer Pricing Forum*), որը զբաղվում էր ոչ միայն կապակցված կազմակերպությունների միջև տրանսֆերային գների վերահսկողությամբ, գնագոյացման այդ տեսակի վեճերի լուծմամբ, այլև՝ կարգավորիչ փաստաթղթերի մշակմամբ:²⁷ Հատկապես կարևորվեց այդ կոմիտեի կողմից տնտեսական փոխհարաբերման վարքագծային կանոնների մշակումը (*Codes of Conduct*), որը այդ ժամանակների համար հեղափոխական քայլ էր համարվում: Կիրառության մեջ դրվեց մի փասթաթուղթ, որը համընդհանուր էր Եվրամիության բոլոր երկրների համար և ապահովում էր տրանսֆերային գների հիման վրա ձևավորվող եկամուտների թափանցիկ հաշվետվողականություն:²⁸

²⁵ **Steiss Carl F., Blanchette Luc.** The International Transfer-Pricing Debate. Canadian Tax Journal, 1995, Vol.43, No. 5, P. 1579, https://www.ctf.ca/ctfweb/Documents/PDF/1995ctj/1995CTJ5_24_Steiss.pdf

²⁶ **Steiss Carl F., Blanchette Luc.** The International Transfer-Pricing Debate. Canadian Tax Journal, 1995, Vol.43, No. 5, P. 1584.

²⁷ Joint Transfer Pricing Forum , http://ec.europa.eu/taxation_customs/taxation/company_tax/transfer_pricing/forum/index_en.htm

²⁸ **Fris P., Gonnet S.A.** European View on Transfer Pricing after Glaxo. 2006. P.2., [http://www.nera.com/content/dam/nera/publications/archive1/PUBTP after Glaxo TP1536.pdf](http://www.nera.com/content/dam/nera/publications/archive1/PUBTP%20after%20Glaxo%20TP1536.pdf)

Ի վերջո, տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորման խնդիրները դարձան ՄԱԿ-ի քննարկման առարկա և 2012 թվականին այդ կազմակերպության կողմից հրապարակվեց զարգացող երկրների համար ուղեցույց, նպատակ ունենալով աջակցելու տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորմանը ինչպես հարկ վճարողների շրջանում, այնպես էլ այդ երկրների հարկային մարմինների գործառնություններում:²⁹

Հատկապես 2013 թվականը Տնտեսական Համագործակցության և Զարգացման Կազմակերպության համար դիտարկվեց միջազգային հարթակում տրանսֆերային գնագոյացման ակտիվ քննարկման տարի: Սեպտեմբերին G 20 երկրների, իսկ այնուհետև նոյեմբերին՝ ևս 115 երկրների կողմից ընդունվեց տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորման պլան՝ նախատեսված 2014-2016 թվականների համար, որտեղ հատուկ շեշտադրում կատարվեց հարկային բազաների երկրից երկիր տեղափոխման ռիսկերի գնահատմանը, գնագոյացման ձևի նկատմամբ բովանդակության առավելության սահմանմանը (*Substance over Form*) և վերազգային կազմակերպությունների համախմբված հարկային հաշվետվությունների թափանցիկության ապահովմանը:³⁰

Հայաստանի Հանրապետությունում տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորումները առաջին անգամ ընդգրկվեցին «Հարկային օրենսգրքում», որն ընդունվեց 2016 թվականին:³¹ Օրենսգիրքը մեկնաբանում է փոխկապակցված հարկ վճարողների սահմանումը, նրանց միջև իրականացվող վերահսկվող գործարքները, պարզած ձեռքի հեռավորության սկզբունքը, գործարքների համադրելիությունը, չվերահսկվող գործարքների մասին տեղեկատվության աղբյուրները, վերլուծության ենթակա կողմի

²⁹ UN transfer pricing guidance for developing countries could increase burdens on multinationals. <http://www.pwc.com/us/en/washington-national-tax/newsletters/wnts/un-transfer-pricing-guidance-developing-countries.html>

³⁰ Action Plan on Base Erosion and Profit Shifting, <http://www.oecd.org/tax/beps/action-plan-on-base-erosion-and-profit-shifting-9789264202719-en.htm>

³¹ ՀՀ հարկային օրենսգիրք, Եր. 2016, գլուխ 73, հոդվածներ 361-378:

ընտրությունը, հարկման նպատակներով տրանսֆերային գնագոյացման փաստաթղթավորումը:

Սակայն հարկ ենք համարում նշելու, որ տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորումը չպետք է դիտարկել միայն հարկման տեսանկյունից: Այն առաջատար կազմակերպություններում համարվում է ըստ պատասխանատվության կենտրոնների ֆինանսական արդյունքների ձևավորման կառավարչական արդյունավետ գործիք: Եվ քանի որ կառավարչական նման մեթոդաբանությունը ցանկացած կազմակերպությունում դիտարկվում է որպես առևտրային գաղտնիք, ապա այն բնավ չի հրապարակվում և իր կարգավորումն է ստանում միայն կազմակերպության ներսում:

Армен Акопян, Исторический процесс возникновения и развития регулирования и контроля трансфертного ценообразования - В статье представлена эволюция развития регулирования трансфертного ценообразования с точки зрения налогообложения, комментируя особенности ценообразования во внутрикорпоративных сделках. Кроме того, анализируется международный опыт трансфертного ценообразования, представляя его исторические этапы. Подчеркивается также процесс совершенствования методов управления трансфертным ценообразованием в мировой экономике.

Armen Hakobyan, Transfer pricing regulation and control origin and histiocal development process - The article have presented the evolution of transfer pricing regulation from taxation point of view, as well as commented the regulation of pricing in trancorporate transactions. In addition, the international experience of transfer pricing has analised, presented historical development`s stages. The author emphasizes the historical process of improving transfer pricing management in the global economy.

ՄԻՍՎՈԼԻԶՄԸ ՎԱՀԱՆ ԹԵՔԵՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅԻՈՒՄ ՄԱՐՏԻՆ ԳԻԼԱՎՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Հոդվածում քննարկվում են Վ. Թեքեյանի պոեզիայում սիմվոլիզմի դրսևորումների հետ կապված մի քանի դիտարկումներ: Նշվում է, որ սիմվոլիզմի ազդեցությամբ Վ. Թեքեյանի պոեզիայում ձևավորվեցին նոր որակներ, աշխարհընկալման նոր մոտեցումներ:

Բանալի բառեր – Սիմվոլիզմ, սիմվոլ, Թեքեյան, Վեռլեն, ազդեցություն, այնկողնային:

20-րդ դարի սկզբին արևմտահայ պոեզիան շփվեց եվրոպական գրական ընթացքի հետ, որի հետևանքով ձեռք բերեց բոլորովին նոր որակներ: Դրա վառ ապացույցը հանդիսացան Վ. Թեքեյանի «Հոգերը» (Փարիզ) և «Հրաշալի Հարությունը» (1914):

Վ. Թեքեյանը քնարերգու բանաստեղծ է, և նրա ամբողջ ջանքերն ուղղված են մարդկային հոգու ամենանուրբ խորքերի, ակնթարթային վիճակների բացահայտմանը: Չի կարելի ժխտել, որ «Հոգերը» և «Հրաշալի Հարությունը» բանաստեղծական նոր որակ էին արևմտահայ պոեզիայում, և որ այդ նոր որակը ձեռք է բերվել հայրենական և եվրոպական գրական ավանդույթների խաչաձևումից: Իրոք, երկար ժամանակ ապրելով արտասահմանում (1896-97՝ Անգլիա, 1987-1901՝ Ֆրանսիա, այնուհետև՝ Գերմանիա)՝ Վ. Թեքեյանը շփվում է միջազգային գրական շարժման հետ և անհրաժեշտ հետևություններ անում: Ու եթե հաշվի առնենք, որ դեռևս ձևավորման պրոցեսում գտնվող բանաստեղծի վրա ուժեղ տպավորություն էին գործում հատկապես ֆրանսիական սիմվոլիստները, պարզ կդառնա, որ նա չէր կարող չկրել սիմվոլիստական պոեզիայի ազդեցությունը: Այդ է վկայում նաև այն մեծ համակրանքը, որ նա տածում էր Ա. Ռեմբոյի, Ս. Մալլարմեի և հատկապես Պ. Վեռլենի նկատմամբ: Ահա

նրա «Տաղ առ Վեռլեն» բանաստեղծությունը, որն ինչ-որ չափով կարելի է նաև ծրագրային համարել երիտասարդ Թեքեյանի համար.

Ոչ, չկրեց երկիրն ուրիշ բանաստեղծ,
 Մ'որուն հոգին քուկինիդ չափ բերնին վրայ՝
 Ըլլար թեթև, խորհրդավոր, սուրբ ու եղծ...
 Երբոր՝ անգետ կարծես՝ կերգես հրնօրեայ
 Կարծես անտառ մըն ես անծայր՝ ուր կերթանք
 Ամեն քայլի հրաշալիքներ գտնելով,
 Կա մեր հոգույն մեջ, խորհուրդի մթին հանք,
 Ոսկե լապտեր մ ըն ես, վառած հրաշքով...
 Ինչե ր կըսես, ինչ մրմունջներ, բառեր կէս՝
 Որոնք հանկարծ անհայտ դուռներ կբանան,
 Որոնց առջև ծունկի կուգանք - մինչ երգես:
 Դուն խորունկէն, գերդ անիծուած քահանան՝
 Որ կը ճանչնայի մեղքին ծիլը ծիլ-ծիլ
 Ու չի կրնար դեռ տաճարեն բաժանվիլ...

Սիմվոլիստների, տվյալ դեպքում Պ. Վեռլենի մոտ Թեքեյանն առանձնապես գրավում է բանաստեղծական հուզականությունը (ոչ, չկրեց երկիրն ուրիշ բանաստեղծ, մ'որուն հոգին քուկինիդ չափ բերնին վրայ), խորհրդավորությունը (ըլլար թեթև, խորհրդավոր, սուրբ ու եղծ ...), ինչպես նաև գունային համակարգն ու ակնարկությունների պոեզիան, որով կարելի է «անհայտ դուռներ բանալ» (ինչեր կըսես, ինչ մրմունջներ, բառեր կէս, որոնք հանկարծ անյայտ դուռներ կբանան):

Սիմվոլիստների համար պոեզիան մի սրբազան տաճար է, իսկ բանաստեղծությունները՝ կիսաշշուռ աղոթքներ՝ միշտ սուրբ ու միշտ աստվածային: Առ Աստված առաքված կիսաշշուռ աղոթքներ են հիշեցնում նաև Վ. Թեքեյանի սիրային բանաստեղծությունները: «Վ. Թեքեյան մեկն է մեր նոր քնարերգության ամենեն խոր բանաստեղծներէն, եթե ոչ ամենեն խորը: Վասնզի առաջին անգամ ինք մտցուց խորության զգայարանքը անոր մեջ», - այսպես բնորոշում Հ.

Օշականը Վ. Թեքեյանի պոեզիան: Այնուհետև նշելով, որ նրա արվեստը»քիչ մը բարդ, արտաքնապես հարդարուն» է, գտնում է, որ միաժամանակ «խորքեն տարօրեն պարզ ու պարկեշտ» է:¹

Ճիշտ է, Վ. Թեքեյանը երգում է «... աննպատակ ու վաղանցուկ տխրությունները ու այն քիչ համոզուած հուսահատությունները, որոնք արդյունք են ոչ թե կյանքի փորձությունեն յառաջ եկած յուզականություններուն, այլ դեռ յագուրտ չստացած իդէրու փոթորկումներին յաջորդող կարճաթև թուլացումներուն»², բայց «Հոգերը» «Բուրաստան մըն է, - ասում է Ա. Չոպանյանը,- ուր վառ ու պերճ գույներով շքեղ, խորխորաձիգ ծաղիկներ չեն, որ կծայթին ցողալից ու հարուստ հողէ մը, այլ խորհրդապաշտ ու փափուկ կես թույրերով, հազվագյուտ բուրումներով նուրբ ծաղիկներ»:³

Սիմվոլիստիկան պոեզիային հատուկ է «Երկրայինն ու երկնայինը, հողեղենն ու աննյութականը միացնելու ուժեղ հակումը»: Բոլորովին այլ հարց, երբ սիմվոլիստներից ոմանք ընդհանրապես սավառնում են «երկնային ոլորտներում», «հոգու ապաստան» փնտրում միստիկ զգոյության մեջ: Սիմվոլիզմի բուն էությունը Երկրայինն ու երկնայինի միջև համապատասխանության եզրեր որոնելն է: Այսպիսի մի շարք օրինակների կարելի է հանդիպել նաև Թեքեյանի պոեզիայում, միայն մի տարբերությամբ, որ նա պատմում է «...ալիքներն ճողոպրած ու Աստծոյ հետ հաշվետու գացող հոգին, որ կեանքի վրայ Ալ քիչ մը վերէն կնայի և հոգատարությամբ՝ հաճույքներու վրայ»: Վ. Թեքեյանի պոեզիային հատուկ են «փխրուն ընկալումները, այստեղից էլ՝ նրբաշակությունն ու հոգեկանի ակնթարթները որսալու վարպետությունը:

«Հոգերում», ինչպես նաև «Հրաշալի հարություն» գրքում Թեքեյանը, Ա. Չոպանյանի բնութագրությամբ, ոչ միայն «խորհրդապաշտ» է, այլևս նրա սիրած «Վեռլենի պես

¹ Յոթեկյան Վահան Թեքեյանի քառասնամեա գրական գործունեության, Փարիզ, 1902, 1933, էջ 12:

² «Անահիդ», Փարիզ, 1902, «Դեմքեր», Բ:

ներդաշնակապաշտ»: Այս ժողովածուների որոշ հուսահատական տրամադրությունները, անհուսության - հոգնածության մոտիվները գրականագետին հիմքեր են տվել ասելու, որ բանաստեղծը «փակվում է» փողոսկրյա աշտարակներում», այլևս հնարք չտեսնելով կյանքի բազմազանությունը ընկալելու»:⁴

Վ. Թեքեյանի պոեզիայում այսպիսի տրամադրություններ, ճիշտ է, կան: Բայց դրանք ավելի շատ աշխարհը «գեղարվեստի նոր փիլիսոփայությամբ» մեկնաբանելու փորձեր են, քան «փողոսկրյա աշտարակում» փակվելու ցանկություն: Միմվոլիստներից, հատկապես ռուս սիմվոլիստներից շատերը, իրոք, փակվում էին «փողոսկրյա աշտարակում» և դա անում էին ցուցադրական կերպով: Թեքեյանի մոտ բացակայում է այդ ցուցադրական կողմը: Նրա թե հեռուստատեսությունը, թե հոգնածությունն ու թե փախուստը խիստ կերպով կապված են անձնական ու հասարակական ապրումների ու զարգացումների հետ, ամբողջովին հեռու են ծրագրայնությունից ու արտիստիզմից:

Վ. Թեքեյանի համար բնորոշ է Վերին հայտնության գաղափարը և դրանից բխող հեռուների կարոտը («Եվ ներեն խոնջ են շրթունքներս», «Մահվան տեսիլ», «Աշտարակ», «Հոգնած ճամփորդներին», «Մահվան տաղեր» և այլն): Իսկ այս տրամադրությունները, ինչպես հայտնի է, խիստ բնորոշ են սիմվոլիստական պոեզիային: Բայց Թեքեյանի մոտ հեռուների կարոտը շփման եզրեր ունի նաև անցյալի հետ: Չմոռանալ անցյալն ու ձգտել հեռուներին՝ մոտավորապես այսպես կարելի է բնութագրել Թեքեյանի փիլիսոփայությունը:

Հայտնության, հեռուների կարոտի տրամադրությունից բխում է մի ուրիշ թեմա՝ հրաշքի ու երագների թեման:

«Օհ, ինձի տուր, Տեր, միշտ երազը անշեջ», - շշնջում է բանաստեղծը: Իսկ մի ուրիշ դեպքում («Ուխտ մը»)՝

³ **Չոպանյան Ա.** Երկեր, Եր; 1966, էջ 396:

⁴ **Ասմադյան Լ.** Վահան Թեքեյան, Եր; 1971, էջ 96:

Գիշեր մը, լուսինէն Երազ մը իջավ
Եվ, հովհարելով, իմ աչուրներս
Չորացուց արցունքը:

20-րդ դարի արևմտահայ իրականության մեջ, այո, միայն չույսը, Երազը կարող էին ամոքել վերքերը, չորացնել արցունքը և վառ պահել ապրելու անսահման կարոտը:

Իսկ որն է, այնուամենայնիվ, Թեքեյանի բերած նորությունը, ինչ տվեց նրան սիմվոլիզմը, և ինչ նոր գծերով նա հարստացրեց հայկական պոեզիայի գանձարանը:

Իր երիտասարդ տարիներին ապրելով և որպես բանաստեղծ ձևավորվելով եվրոպական միջավայրում՝ Թեքեյանը բավականաչափ փորձ ձեռք բերեց հատկապես պոետական կուլտուրայի բնագավառում, բայց պետք է նկատի ունենալ, որ նա բավականին հեռու էր երկչոտ աշակերտ լինելու մտայնությունից: Ահա թե ինչ է գրում Ա. Չոպանյանը. «Միմվոլիստները այս արևելյի բանաստեղծի մեջ պիտի գտնեն ոչ թե աշակերտ մը, այլ հեռավոր հոգեկան եղբայր մը, որ իրենցմե օգտուած է, բայց հայ է ու կմնայ իր երգին մեջ, որ իր որոշ անհատականությունն ունի, իր սեփական քաղցրությամբ երգը»:⁵

Արվեստի, կատարողական վարպետության և կառուցվածքային յուրահատկությունների տեսակետից Թեքեյանը շատ բան է վերցրել ֆրանսիական սիմվոլիստներից: Ինչպես Բոդլերի, Էդ. Պոյի ու հատկապես Վեռլենի ստեղծագործություններում, այնպես էլ Թեքեյանի մոտ հիմնական ուշադրությունը սևեռված է մարդու ներաշխարհի, նրա հոգեկան ապրումների վրա:

Վ. Թեքեյանի ստեղծագործության մեջ. «...ուր քերթողը կթարգմանե իր ներքին աշխարհը, կը նուագարգե իր հոգեկան խոսակցությունը աշխարհի խորհրդատուներուն և Աստծոյ ստուերին հետ»,⁶ առանձնապես շեշտված է դեպի երկնային ունեցած աղերսը:

⁵ Յոթելյան Վահան Թեքեյանի քառասնամյա գործունեության, էջ 66:

⁶ Նույն տեղում, էջ 65:

Եվ իզուր չէ, որ այն պիտակավորվել է որպես «իմացական սլացք, Գերագույն գինվորության և հուզականության»⁷ մարմնացում:

Վ. Թեքեյանի պոեզիայի աչքի ընկնող կողմերից մեկը ներամփոփումն է, որը, սակայն, հանդես չի գալիս որպես նպատակ: Պոետական այս գիծը առանձնապես ակնառու է Վեռլենի, Ռեմբոյի, Բլոկի, Բրյուսովի ստեղծագործություններում: Եվ հենց նրանք էին, որ աչքերն արտաքին աշխարհից շրջեցին դեպի ներս, դեպի իրենց հոգին: Սա հենց ներամփոփման հետ է կապված և տվյալ դեպքում արդարացնում է իրեն, որովհետև նրանց, ինչպես նաև Տերյանի, Թեքեյանի, Իսահակյանի մոտ սեփական աչքերը սեփական հոգում ոչ թե նեղ, անձնական ապրումներ են պեղում, այլ հասարակական հեջեղություն ունեցող նրբերանգներ՝ կապված համընդհանուր վշտի, ուրախության, տառապանքի հետ: Հոգեկան այդ ներքին աշխարհն է Վ. Թեքեյանի պոետական խորհրդածությունների մարզը, «ինչպես այն եղավ միակ մարզը Պոտլերի, Էտկար Փոի եւ Վեռլենի պես անգուգական բանաստեղծներու»⁸, գրում է Ա. Չոպանյանը:

Դարասկզբի արևմտահայ գրականության համար նորություն էր նաև Թեքեյանի ոճը: Լ. Սարգսյանը «Մուրճ» հանդեսի 1901 թվականի առաջին համարում, Թեքեյանի պոեզիան բնութագրելով որպես «սիրամոլություն (երոտոմանիա)», գրում է, որ Թեքեյանն «իզուր է ֆրանսիական բանաստեղծներից վերցրած ներկերով այլանդակում իր ոճը»: Բայց իրականությունը բոլորովին այլ է: Վ. Թեքեյանի մոռացումների, դրժումների, հեռումների պաշտամունքի պոեզիան հիշեցնում է երաժշտական մի կատարյալ ստեղծագործություն, որի մեջ աչքի են ընկնում ներդաշնակությունն ու հնչյունային կատարյալ համագործակցությունը: Դրա վառ օրինակը կարող է հանդիսանալ «Կարավանը» բանաստեղծությունը, որն այնպես է հնչյունավորված, որ թվում է լսում ես անցնող ուղտերի քարավանի ձայնը, ավազների անգույն ու տաք աղմուկը, անապատի սարսուռներն ու շրշյունը:

⁷ Նույն տեղում, էջ 68:

⁸ Նույն տեղում, էջ 65:

Վ. Թեքեյանին հատուկ է նաև ֆրագմենտալությունը («Մահս», «Վերհուշում» և այլն), մի շարք բանաստեղծությունների կառուցվածքային անփութությունը: Վերջինս, իհարկե, նույնպես սիմվոլիստներից է գալիս, բայց այն սիմվոլիստներից, որոնք հետագայում հրաժարվեցին Վեռլենի մատնանշած ուղուց: Իսկ Վեռլենը կոչ էր անում հրաժարվել «կոպեկանոց գեղեցկություններից», արտաքին գունագարդումներից, էժանագին, սենտիմենտալ հուզականությունից և պոեզիան դարձնել մարդկային ապրումների համահնչուն երաժշտություն:

Мартин Гиравян, Символизм в поэзии В. Текеяна - В статье рассматривается влияние символизма на поэзию В. Текеяна. Отмечается, что под влиянием символизма в творчестве В. Текеяна проявились новые тенденции в его мироощущении.

Martin Gilavyan, Symbolism in Tekeyan's poetry - The influence of symbolism on Tekeyan's poetry is discussed in the article. The article mentions that under the influence of symbolism the new tendencies appeared in the world perception.

ՄՅՈՒՆՅԱՅ ՄԵԾ ԱՆԱՊԱՏԸ ԵՎ ՀԱՅ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴԸ

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բան. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ

Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ծանր վիճակը, որն առաջացել էր թուրք-պարսկական վայրագությունների հետևանքով, չի ընկճել հայ ժողովրդի առաջադեմ մտածողներին, որոնց ջանքերով 1610 թվականին Տաթևի մոտ բացվում է Սյունյաց Մեծ անապատը, որին Մ.Չանյանցը նվիրում է իր պատմության մի հատվածը: Սյունյաց Մեծ անապատի կատարած դերին անդրադարձ ունի պատմաբան Լեոն: Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադրումը Մանուկ Աբեղյանը կոչել է գրականության նորոգում: Իրավացի է Մ.Աբեղյանը, որ Սյունյաց Մեծ անապատի երևան գալը համարում է Հայաստանի հոգևոր կյանքի վերածնունդ:

Բանալի բառեր - Սյունյաց Մեծ անապատ, Առաքել Դավրիժեցի, Ներսես Մոկացի, ներբողյան, լուսավորություն, վերածնունդ, հոգևոր:

Սյունյաց աշխարհը եզակի դեր է կատարել Հայաստանի պատմության մեջ թե՛ ազգային-ազատագրական ոգու և թե՛ կրթամշակութային առումով:

Մաշտոցյան գրերից հետո Սյունյաց աշխարհում բացվում են մեծաքանակ դպրոցներ: Մեսրոպ Մաշտոցի լուսավորչական գործունեությանը մեծապես նպաստեց Վասակ Սյունեցին, որին մեծ գովեստով բնութագրում է հայ գրերի գյուտի պատմության հեղինակը՝ Կորյուն վարդապետը. «Այն ժամանակ Աստված տվեց, որ Սյունիքի իշխանության գլուխն անցավ քաջ Սիսական Վասակը՝ խելացի ու հանճարեղ և կանխագետ, աստվածային իմաստության շնորհքով

օժտված մի մարդ: Նա շատ նպաստեց Ավետարանի քարոզության գործին»:³²

Արդեն հինգերորդ դարի պատմագրության մեջ Սյունյաց աշխարհը ներկայացվում է որպես կրթության ու լուսավորության կենտրոն: Այդ մասին վկայում է հայ պատմագրության գագաթը՝ Մովսես Խորենացին: Նա խոսում է Հայոց հին թագավորների բոլոր գործերի մասին՝ սկսած Աբգարից մինչև Երվանդ: Եվ ասում է, թե դրանց մասին գրվածներն իր աչքով տեսել է Եդեսիայի դիվանում: Միաժամանակ հիշեցնում է, թե Մեսրոպ Մաշտոցը թարգմանել է տվել Եվսեբիոս Կեսարացու եկեղեցական պատմությունը, և այդ թարգմանությունը գտնվում է Գեղարքունիքում՝ Սյունյաց գավառում:³³

Վեցերորդ դարը հայագիտության մեջ համարվել է «ամուլ», սակայն Ստեփանոս Օրբելյանը այդ դարի նշանավոր պատմիչ է համարում Պետրոս Սյունեցուն, որի պատմության մի դրվագը՝ կապված Սյունեցի Բաբիկի և հսկա Հոնագուրի մենամարտի հետ, օգտագործել է յոթերորդ դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացին իր «Աղվանից աշխարհի պատմության» մեջ:³⁴ Այս դրվագը և փաստը խիստ կարևորել է Մանուկ Աբեղյանն իր «Հայոց հին գրականության պատմության» մեջ:³⁵ Ստեփանոս Սյունեցու պատմությունը հիմա, ցավոք, կորած է, սակայն XIII և XIV դարերում այն դեռ հայ հոգևորականների սիրելի գրքերից էր, որովհետև Պետրոս պատմիչի մասին առավել հանգամանալի խոսում է Ստեփանոս Օրբելյանը «Սյունիքի պատմություն» կոթողային երկում:³⁶

Եվրոպացի հայագետները VIII դարի Հայաստանի ամենանշանավոր լուսավորչական կենտրոնը համարում էին Սյունյաց աշխարհը: Ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր Սեն-

³² [9,109]:

³³ [12,137]:

³⁴ [11,109-110]:

³⁵ [2,446]:

³⁶ [14,87-88]:

Մարտենը 1818-ին Փարիզում տպագրած «Հիշատակարաններ Հայաստանի պատմության և աշխարհագրության» երկի առաջին հատորի նախաբանում գրում է. «Ութերորդ դարի սկզբին Հայոց եկեղեցու բարձրաստիճան ու շատ երևելի հոգևորականներից Ստեփանոսը՝ Սյունիքի արքեպիսկոպոսը, որը հունարեն էր սովորել Կոստանդնուպոլսում, թարգմանեց սուրբ Գրիգոր Նյուսացուն և այլ գրքեր: Հակումը, որ հայերն ունեին դեպի հունական մատենագրությունը, պահպանվեց հաջորդ դարերում. այդ ապացուցում են նոր դարերի գրողների տարբեր ժանրերով կատարած թարգմանությունները, որոնց թվարկումը չափազանց երկար կլինի»:³⁷

Բավական է հիշել, որ միջնադարյան Հայաստանի ամենանշանավոր երկու համալսարանները՝ Գլաձորի և Տաթևի, գործել են Սյունյաց աշխարհում:³⁸

Այս ամենի մասին փաստահարուստ ու գիտական վերլուծությամբ խոսել է մեծն Ղևոնդ Ալիշանը իր «Միսական» աշխատության մեջ: Առաքել Դավրիժեցին, որի «Պատմությունն» ընդգրկում է 1602-1662 թթ. ընկած ժամանակահատվածը, երբ Հայաստանը կորցրել էր նաև Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը և գտնվում էր թուրք-պարսկական լծի տակ: Պատմության գիտական արժեքն առավել է շեշտվում, երբ հայագետը գիտակցում է, որ այն ստեղծվել է անկողմնակալ, հայրենասեր մատենագրի կողմից, որը հիանալի շարունակել է հայ դասական պատմագրության լավագույն ավանդույթները:

Առաքել Դավրիժեցին սկանառեսն էր Շահ Աբասի կազմակերպած հայերի բռնի արտագաղթին, երկրի ամայացմանը, ջալալիների հարձակումներին:

Պատմության մեջ կարևոր փաստեր կան Տաթևի մոտ բացված Սյունյաց Մեծ անապատի մասին, որը դարձավ XVII դարի ողջ Հայաստանի հոգևոր վերածննդի կենտրոնը:

³⁷ [7,32]:

³⁸ [15, 214-216, 992-993]:

Հենվելով Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» վրա՝ Միքայել Չամչանցը իր «Հայոց պատմության» երրորդ գրքում նկարագրում է Շահ Աբասի բռնի արտագաղթից հետո Մեծ Հայքում սկսված սարսափելի սովը, որը հատկապես սաստկացավ 1607-ին:³⁹

Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային ծանր վիճակը, որն առաջացել էր թուրք-պարսկական վայրագությունների հետևանքով, չի ընկճել հայ ժողովրդի առաջադեմ մտածողներին, որոնց ջանքերով 1610 թվականին Տաթևի մոտ բացվում է Սյունյաց Մեծ անապատը, որին Մ.Չամչանցը նվիրում է իր պատմության մի հատվածը հետևյալ խորագրով. «Յադագս շինութեան վանորէից և նորոգութիւն կրօնական և կարգաց յաշխարհին Սիւնեաց և յայլ տեղիս ի Սարգսէ եպիսկոպոսէ և աշակերտաց նորա»:⁴⁰

Սյունյաց Մեծ անապատի կատարած դերին անդրադարձ ունի պատմաբան Լեոն: Նրա կարծիքով հայերի մեջ «Նույն ցեղային բնագոյր խոսեց և 17-րդ դարի սկզբին՝ ամենուրեք տարածված ավերակների մեջ: Մասնավոր մարդիկ, մի քանի անհատներ, մտածում են ինչպես իրենց ժամանակի հարազատ որդիներ և համոզվում, որ փրկությունը հին և մոռացված անապատականության վերականգնման մեջ է»:⁴¹

Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադրումը Մանուկ Աբեղյանը կոչել է գրականության նորոգում:⁴²

Սյունյաց Մեծ անապատի կատարած դերի մասին առավել սկզբնաղբյուրային արժեք ունի անապատի նշանավոր անդամ, բանաստեղծ և փիլիսոփա Ներսես Մոկացին, որը Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրել է պատմական ու գրական նշանակալի արժեքներ ունեցող ներբողյան:

³⁹ [10,559]:

⁴⁰ [10,562]:

⁴¹ [8,267]:

⁴² [1,511]:

Ներսես Մոկացու մասին Լեոն գրում է. «Ներսես վարդապետ Մոկացին ներկայանում է իբրև մեկը 17-րդ դարի գրական վերածնության եռանդոտ և վաստակավոր ռաիվիրաներից... Ինչ որ մենք ունենք նրանից մի ոտանավոր գրություն է, մի ներբողյան, նվիրված Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին: Գրվածքը, ինչպես վայել է այդպիսի մի գործչին, մաքուր գրաբար լեզվով է, վայելուչ և ճաշակավոր շարադրություն: Հեղինակը երևան է հանում խոր ծանոթություն հայ հին գրականության հետ և առհասարակ մի լավատեղյակ ու զարգացած մարդու տպավորություն է թողնում: Նրա համառոտ աշխատության մեջ կան պատմական արժեքավոր նյութեր ևս, որոնք զանցառության են մատնված ուրիշ ժամանակագիրների կողմից»:⁴³

Սա, հիրավի, ճշմարիտ գնահատական է, որ պատմաբանը տվել է Ներսես Մոկացու ներբողյանին, որի ամբողջական վերնագիրն է «Ներբողեան գովեստի չորեցունց արանցն, որք եղեն սկիզբն անապատի կարգիլ յազգս մեր»:⁴⁴

Մեծ Հայքի գրական կյանքի առաջին վերանորոգիչներն էին Սարգիս Ամբերդցին և Կիրակոս Տրապիզոնցին, ինչպես նաև Պողոս Մոկացի վարդապետը, որոնք Մելիք Հայկազնի օգնությամբ XVII դարի սկզբին Տաթևի մոտ հիմնեցին Սյունյաց Մեծ անապատը:

Ահա այս չորս նշանավոր անձանց և հայ կյանքի համար մի այսքան նշանակալից երևույթի է նվիրել Ներսես Մոկացին իր վերոհիշյալ ներբողյանը:

Ղևոնդ Ալիշանը հիացմունքով է խոսում Ներսես Մոկացու այս ներբողյանի մասին իր «Հայապատում» աշխատության մեջ՝ ասելով, թե այն գրված է լավագույն տաղաչափությամբ և արժանի է գովեստի:

Լեոյին ծանոթ է ներբողյանի որոշ չափով պակասավոր օրինակը, որն Ալիշանը տպագրել է «Հայապատում» աշխատության

⁴³ [8,362]:

⁴⁴ [13,44]:

մեջ: Ալիշանը ներբողյանը վերլուծության է ենթարկել «Միսական» աշխատության մեջ՝ որոշ հատվածների մեջբերումներ կատարելով:⁴⁵

Ներսես Մոկացու պատմական այս ներբողյանը գրվել է Սյունյաց Մեծ անապատում և ունեցել է պատվիրատու. դա եղել է Փիլիպոս դպիրը՝ հետագայում Հայոց եկեղեցու կաթողիկոս Փիլիպոս Աղբակեցին, որն այդ ժամանակ ուսանում էր Սյունյաց Մեծ անապատում:

Փոքրիկ Փիլիպոս դպիր՝
Փափագող բանիս տաղական,
Զայս խնդիր արար, թէ ասա՝
Յիշատակ, որ ողորմի տան:⁴⁶

Փիլիպոս Աղբակեցին (Հայոց կաթողիկոս 1632-1655), որն աշակերտել է Մովսես Գ Տաթևացուն, կաթողիկոսական պաշտոնում ընտրվել է վերջինիս մահվանից հետո: Նրանք երկուսն էլ եղել են Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնական անդամներից և մեծ նպաստ են բերել Հայաստանում վանական կրթությունը զարգացնելու գործում:⁴⁷ Զմոռանանք նաև, որ Փիլիպոս Աղբակեցին մեկենասն էր իր աշակերտ Առաքել Դավրիժեցու Պատմության: Այդ պատմությունը Ամատերդամում 1669-ին հրատարակեց Ոսկան Երևանցին, և Դավրիժեցին առաջին հայ պատմիչն է, որի կենդանության ժամանակ տպագրվեց նրա հեղինակած պատմությունը:

Ներսես Մոկացու Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներին նվիրված ներբողյանի սկիզբը համակված է մի կենսուրախ տրամադրությամբ, որով հեղինակը դիմում է իր ունկնդիրներին՝ ցանկանալով պատմել այն դեպքերի մասին, որոնց ինքը տեղյակ է, ինչպես նաև այն մարդկանց մասին, որոնք եղան «պարծանաց տեղի և կայան»: Դա կարևոր է հատկապես իր բացառիկությամբ՝ որպես

⁴⁵ [3, 248-249] :

⁴⁶ [13,63]:

⁴⁷ [4,208]:

ուրախ և շինարարական ստեղծագործ աշխատանքի գովք, մի բան, որն այնքան պակաս էր այն դարերում.

Ականջ ունողացող ասեմ,
Ունկն դիք բանիս միաբան,
Լսեք, փափագող լերուք,
Ծարաւի բաժակիս արբման,
Զի սիրոյ սեղան կազմեմ
Եւ կոչեմ զձեզ ի խրախարան,
Կայթելով ծափըս հարեք
Ի լսել զճառս երանական:
Զի թէ մեք յետնեալ գտաք
Եւ չեղաք արժան գովութեան,
Սակայն մերայինքս եղեն
Պարծանաց տեղի և կայան:⁴⁸

Սյունյաց Մեծ անապատի հիմնադիրներից էր Մելիք Հայկազնը՝ մի քաջարի զորական, որը Շահ Աբասի սիրելի զորավարներից էր և հովանավորում էր կրթական այդ հաստատության խաղաղ կյանքն ու գործունեությունը: Նա անապատի չորս սյուներից մեկն էր:

Բանաստեղծը Սյունյաց Մեծ անապատի չորս հիմնադիրներին համեմատում է դրախտի չորս գետերի, չորս ավետարանիչների և Հին կտակարանի Եզեկիելի տեսիլի չորս դեմքերի հետ:

Մելիք Հայկազնը աչքի էր ընկել օսմանցիների դեմ մղված մարտերում և որպես վարձատրություն ստացել էր Սյունիքի իշխանությունը:⁴⁹

Այս իմաստունն ու քաջարի մարդուն բանաստեղծը բնութագրում է ամենից ավելի՝ քաջ գիտակցելով նրա հզոր ներգործուն ուժը Սյունյաց Մեծ անապատը շեն պահելու գործում.

Անապատի սին լինէր

⁴⁸ [13,45]:

⁴⁹ [6,80]:

և գրգէր գրծով հայրական,
Մինչ յիշխանութեան միջին
ջանք դնէր անապատական:⁵⁰

Ներսէս Մոկացու ներբողյանը նաև հայրենասիրական ստեղծագործություն է, և այդ իրողությունն արտահայտված է հենց Մելիք Հայկազնի կերպարում:

Պատահական չէ, որ Մելիք Հայկազնը համեմատվում է Մովսէս Խորենացու ամենասիրելի հայ թագավորի կերպարի՝ Տիգրան Երվանդյանի հետ, որը և՛ գեղեցիկ էր, և՛ քաջ, և՛ իմաստուն, և՛ հզոր.

Հախնազար հայրըն նորա
Յորջորջեալ գնա սեռական,
Հայկազն անուանէր գնա՝
Նմանիլ Հայկազնին Տիգրան,
Որ յունաց յաղթող գտաւ
Եւ սկիւթացոց հիւսիսական:⁵¹

Հեղինակը նկարագրում է, որ Մելիք Հայկազնը ուներ արքայական ձև, պերճ, հսկայական մարմին, վայելչական տեսք և դյուցազնական պատկեր: Նա հերոսին պատկերում է իր բոլոր զենքերով զրահավորված, վարժված, նժույգի վրա նստած, թշնամիներին սարսափահար անելիս.

Ի շահատակել զինուցն
Ահրնկէց լինէր նա մարդկան
Եւ ի խիզախելն ուժգին
Բեկանէր նա զիւր դիմակայն:
Յարշաւելն երիվարին՝
Կրթածու և վարժողական,
Դափր հատանէլ դաշտին,
Դողացուցանէր զամենայն:
Դասք հրազէն հետևակաց

⁵⁰ [13,49]:

⁵¹ [13,47]:

Առաջի գնդակ ընթանան,
Զգուշութեամբ մեծաւ սպասեն
Հրամանին յոյժ խորհրդական...⁵²

Այս նկարագիրը միաժամանակ գնահատելի է նրանով, որ ազգային ոգու բարձրացման արտահայտություն է: Մելիք Հայկազնի կերպարը ժողովրդի ազատագրման համար ելած մարդու կերպար է՝ նման միջնադարյան գրականության մեջ կերտված հայրենասեր իրական-պատմական հերոսների կերպարներին:

Այս առումով նշված տողերը շարունակությունն են Գրիգոր Տղայի՝ Լևոն Բ իշխանին, Հովհաննես Թլկուրանցու՝ Լիպարիտ սպարապետին նվիրված գովքերին: Լուսավորության մեջ բանաստեղծը տեսնում է իր հայրենիքի ցանկալի ապագան: Դրա համար էլ նա փորձում է հոմերական երգերով գովաբանել Հայաստանի նոր և իմաստուն այրերին, որոնց շնորհիվ վաղուց փակված գրքերը նորից բացվեցին, և Հայոց վանական դպրոցների լապտերները վառվեցին:

Իրավացի է Մ.Աբեղյանը, որ Սյունյաց Մեծ անապատի երևան գալը համարում է Հայաստանի հոգևոր կյանքի վերածնունդ, որի նպատակն էր անցյալի հայ արժեքների հիման վրա օգտվել եվրոպական լուսավորությունից, որը մեր նոր գրականության համար նույն դերը պիտի խաղար, ինչ որ բյուզանդականը հայ հին գրականության համար:⁵³

Аэлита Долуханян, Великая обитель Сюника и возрождение армянской духовной жизни - Провинция Сюник сыграла исключительную роль в истории Армении, как в смысле национально-освободительного духа, так и в области образования и культуры.

Европейские арменоведы считают, что в VIII веке провинция Сюник была самым известным центром просвещения в Армении.

⁵² [13,48]:

⁵³ [1,546]:

Достаточно отметить, что два самых известных средневековых университетов Армении – Гладзор и Татев действовали в провинции Сюник. Все это было научно проанализировано, с привлечением богатого фактического материала, великим Гевондом Алишаном в его труде “Сисакан”.

В “Истории” Аракела Даврижеци приводятся важные факты о Великой Обители Сюника, которая в XVII веке стала центром духовной жизни всей Армении. Представляющая огромное историческое и литературное значение “Панегирик”, посвященный основателям Великой Обители Сюника, знаменитым членом этой Обители, поэтом и философом Нерсесом Мокаци, имеет ценность первоисточника о роли, сыгранной Великой Обители Сюника.

Aelita Dolukhanyan, The great hermitage of Siunik and the rebirth of Armenian spiritual life - The province of Syunik played a unique role in the history of Armenia, either in the aspect of national liberation spirit or in that of education and culture.

European armenologists considered that in the 8th century the province of Syunik was the most famous enlightenment center in Armenia.

It suffices to mention that the two most famous medieval universities of Armenia, those of Gladzor and Tathev functioned in the province of Syunik. All this was scientifically analyzed by the great Ghevond Alishan, bringing numerous facts in his work *Sisakan*.

In the *History* by Arakel Davrizhetsi important facts are cited about the Great Hermitage of Syunik which became the center of spiritual life of the entire Armenia in the 17th century. The *Ode* having significant historical and literary value and dedicated to the founders of the Great Hermitage of Syunik by poet and philosopher Nerses Mokatsi, a celebrated member of this Hermitage, has the importance of a firsthand source about the role played by the Great Hermitage of Siunik.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. *Արեղյան Մանուկ*, Երկեր, հ.Դ, Երևան, 1970
2. *Արեղյան Մանուկ*, Երկեր, հ.Գ, Երևան, 1968
3. *Ալիշան Ղևոնդ*, Միսական, Երևան, 2009
4. *Ամենայն Հայոց կաթողիկոսներ*, Երևան, 2001
5. *Առաքել Դավրիժեցի*, Պատմություն, Թարգմանությունը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1988
6. *Դոլուխանյան Աելիտա*, Ներսես Մոկացի, Ս.Էջմիածին, 2009
7. *Դոլուխանյան Աելիտա*, Սեն-Մարտենը ֆրանսիական հայագիտության հիմնադիր, Երևան, 2014
8. *Հեռ*, Երկերի ժողովածու տասը հատորով, հ.III, Երևան, 1969
9. *Կորյուն*, Վարք Մաշտոցի, Աշխարհաբար թարգմանություն ներածական ուսումնասիրությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով՝ Մ. Արեղյանի, Երևան, 1962
10. *Միքայել Չամչյանց*, Հայոց պատմություն, հ.3, Երևան, 1984
11. *Մովսես Կաղանկատվացի*, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, Քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983
12. *Մովսես Խորենացի*, Հայոց պատմություն, Աշխարհաբար թարգմանությունը և մեկնաբանությունները Ստ.Մալխասյանցի, Երևան, 1981
13. *Ներսես Մոկացի*, Բանաստեղծություններ, Աշխատասիրությամբ Ա.Գ.Դոլուխանյանի, Երևան, 1975
14. *Ստեփանոս Օրբելյան*, Սյունիքի պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա.Ա.Աբրահամյանի, Երևան, 1986
15. *Քրիստոնյա Հայաստան*, Հանրագիտարան, Երևան, 2002

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

Հայոց պետականության վերականգնման Իսրայել Օրու հայեցակետն ըստ «Պֆալյան ծրագրի» ----- 5

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Վաղմիջնադարյան Հայաստանի նախարարական տիրույթների, պաշտոնների և կենսաապահովման մշակույթի վերաբերյալ տեղեկությունները Ագաթանգեղոսի «Հայոցպատմություն» երկում --25

ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Գողթն գավառի ողբերգությունը (1918-1920 թթ.) ----- 49

ՄՇԱԿՈՒՅԹ ԵՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՆԱ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Արուսյակ Այնթապյանի ստեղծագործական դիմանկարը ----- 88

ՎԱԼԵՐԻ ՄԻՐԶՈՅԱՆ

Հովհաննես Թումանյանը՝ հայոց համակեցության մասին ----- 115

ԳՐԻԳՈՐ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Հումանիզմը նոր հազարամյակի հրամայական ----- 131

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ

Տնտեսավարման անատոմիան հայաստանի երեք հանրապետություններում ----- 145

ԱՐՄԵՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Տրանսֆերային գնագոյացման կարգավորման և վերահսկողության ծագման ու զարգացման պատմական ընթացքը ----- 157

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՐՏԻՆ ԳԻԼԱՎՅԱՆ

Միմվոլիզմը Վահան Թեքեյանի պոեզիայում ----- 173

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Սյունյաց մեծ անապատը և հայ հոգևոր կյանքի վերածնունդը ----- 180

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ մեծատառերով: Հղումները դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշել աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի վերջում գրել բանալի - բառերը, հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը՝ 50-60 բառի սահմաններում: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցե (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել generalsepuh@gmail.com էլեկտրոնային հասցեներով:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 1**

Հիմնադիր՝ «Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական
կենտրոն» ՀԿ

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝ 02.02.2018

Հասցեն՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ընդ շարք,
բնակարան 39, հեռ. 554508

Համարի պատասխանատու՝ Ա. Ներսիսյան
Ստորագրված է տպագրության՝ 20.11.2018

Տպագրության եղանակը՝ թվային
Չափսը՝ 60X84 1/16
Թուղթը՝ օֆսեթ, 80 գ/մ²
Ծավալը՝ 12 պլայմ. տպ. մամուլ
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչատանը
Հասցեն՝ Երևան, 0070, Հ. Քաջազնունու փող., 14/10
Հեռ.՝ (+374 10) 55-48-84, (99) 16-51-01
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com